

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	9
'Aho	Tusite, 28 Ma'asi 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 9/2023
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

'Aho: Tusite 28

Ma'asi 2023

Taimi: 10.00 am

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03		Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04		KOMITI KAKATO:
		NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U:
	4.1	Potungaue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/2022
	4.2	Potungaue 'a e Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2021/2022
	4.3	Potungaue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 2021/2022
	4.4	Komisoni Fili 2022
	4.5	'Omipatimeni 2020/2021 & 2021/2022
	4.6	Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 2021/2022
	4.7	Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi Palemia 2021/2022 ('I hono fakatonutonu)
	4.8	Fakamatala Fakata'u Potungaue Tamate Afi & Me'a Fakafokifa 'a Tonga 2021/2022
	4.9	Fakamatala Fakata'u 'a e Komisoni 'Uhila 2021/2022

		LIPOOTI FOLAU FAKA-FALE ALEA:
	4.10	Lipooti Folau Fika 2/2023: Fakataha ‘a e Kulupu Teknikale ‘a e Konifelenisi ‘a e Ngaahi Fale Alea ‘a e ‘Otu Motu Pasifiki (PIPG), Papeete, Tahiti, 6 – 7 Sepitema 2022
Fika 05		Ngaahi Me’a Makehe
Fika 06		Kelesi

Fakahokohoko e ngaahi peesi

Fale Alea ‘o Tonga	11
Lotu	11
Ui ‘o e Fale.....	11
Poaki.....	11
Me’a ‘Eiki Sea.....	12
Lāunga Lord Tu’ilakepa fekau’aki mo e tāpalasia ia he mītia fakasosiale	12
Faka’ikai’i Lord Tu’ilakepa ‘a e tukuaki’i fai kiate ia he mītia fakasosiale pea ‘oku ne tui ko e anga ta’efaka’apa’apa ki he Fale Alea.....	13
Fokotu’u Lord Tu’ilakepa tukuhifo ‘ene lāunga ki he Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea mo e Komiti Lao	14
Tu’utu’uni Sea Fale Alea tukuhifo lāunga Lord Tu’ilakepa ki he Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea.....	14
Tui Tongatapu 7 ‘ikai maumau’i ha me’a he Tu’utu’uni Ngāue Fale fekau’aki mo e lāunga Lord Tu’ilakepa.....	14
Fakama’ala’ala Sea ki he founa ngāue ki ha lāunga kuo tukuhifo ki ha Komiti.....	16
Tokanga ke founa tataki e ngāue ‘oku fakahoko he Komiti Kakato	16
Tokanga ke ‘aonga e taimi ngāue ‘a e Fale	17
Fakama’ala’ala Sea ki he fatongia Fale Alea ke sivisivi’i ngāue Pule’anga.....	19
Kole ke ‘i ai faingamālie kau Fakafofonga ke ‘omi honau lotó he taimi alea’i Lipooti Fakata’u Pule’anga.....	20
Tokanga ke fai kole kau Fakafofonga ki he Pule’anga ‘i he taimi tonu.....	21
Mahu’inga ke lava muimui’i palani ngāue Pule’anga mo e ngaahi ngaue na’e fakamoleki ki ai ‘ene patiseti.....	21
Tokanga ki he ‘ikai lava sivisivi’i ngāue koe’uhi ko e fometi ngaue’aki mai he ngaahi lipooti fakata’u Pule’anga	22
Tokanga ki he fometi ‘oku ngāue’aki mai he ngaahi lipooti fakata’u ke tokoni ki he fatongia Mēmipa hono sivisivi’i ngāue Pule’anga.....	23
Fakatonutonu Pule’anga ‘ikai nau fakalele pisinisi ka ‘oku fakalele ngāue fefolau’aki he kau talēkita	23
Tokanga ke liliu founa lipooti mai Pule’anga Fale Alea he ta’u fakapa’anga hoko.....	24
Fokotu’u ke fakafoki ki he Pule’anga ke nau fakakaukaua founa lipooti lelei fakahū mai ‘aki ‘enau ngaahi fakamatala fakata’u	25
Fokotu’u ‘ave ki ha Komiti Fale Alea ke fakapapau’i atu fōmeti ke ngaue’aki he ngaahi fakamatala fakata’u Pule’anga	25
Fakafoki ‘Eua 11 ‘ene fokotu’u ke ‘ave ki he Pule’anga ke ngāue ki he fometi ‘enau ngaahi fakamatala fakata’u	26

Fakama'ala'ala Sea 'i he kupu 51 (5) fekau'aki mo e fatongia minisita ke lipooti mai ki Fale Alea.....	27
Tui Pule'anga lava pē Fale Alea felotoi ki ha founa 'oku sai mo faka'ofa'ofa fekau'aki mo e fakamatala fakata'u Pule'anga	29
Fokotu'u ke 'i ai ha Komiti Fali Fale Alea ke vakai'i ngaahi fakamatala fakata'u ke tokoni hono sivilivi'i ngāue Pule'anga	30
Poupou Ha'apai 12 'ave 'isiu ki he lipooti fakata'u Pule'anga k i ha Komiti Fali ke vave ai ngāue Fale Alea	31
Poupou ki ha Komiti Fali kau ki ai Pule'anga mo e Fale Alea kae taimi tatau tokanga ki he mavahevahe ngaahi mafai pulé	32
Poupou ki he fokotu'u Komiti kae feongoongi Fale Alea mo e Pule'anga koe'uhí ko e mavahevahe ngaahi mafai pulé	34
Fakamamafa'i Sea e me'angāue ke taliui mai ai Pule'anga ki he Fale Alea.....	35
Fakamahino 'e kau mai mo e kau Mēmipa mei he Pule'anga 'i he fakakaukau ki ha Komiti Fali	36
Fakamahino Sea kupu 160(1) Tohi Tu'utu'uni fekau'aki mo e kau mēmipa 'i ha Komiti Fali	37
Fokotu'u ke fokotu'u Komiti Fali ke mahino 'e fai ngāue he kaha'u ki he fōmeti ngaahi lipooti fakata'u Pule'anga	38
Fakamahino Sea 'ikai pule Fale Alea ki he palani ngāue/'esitimetri Pule'anga ko e lipooti fakata'u pē.....	39
Mahu'inga 'oange tau'atāina ki he taki ngāue mo e Minisita ke siofi fōtunga fakalukufua lipooti fakata'u	39
Fakama'ala'ala Tongatapu 1 he'ene fokotu'u ke hoko atu ngāue kae toki 'ai ha Komiti Fali he kaha'u	43
Fakafoki Fakafofonga Nōpele fika 1 Ha'apai 'ene fokotu'u	45
Kau mēmipa fali ki he Komiti Fali fekau'aki mo e Lipooti Fakata'u Pule'anga	46
Fokotu'u ke mēmipa Sea Fale Alea he Komiti Fali.....	47
Fokotu'u Sea Fale Alea ke mēmipa he Komiti Fali pea talifaki Tokoni Sea	47
Pālōti'i 'o tali kau mēmipa ki he Komiti Fali fekau'aki mo e Lipooti Fakata'u Pule'anga mo hono tala fatongia	47
Alea'i taimi fakahoko fatongia ai Fale Alea he 'aho ni & Pulelulu	48
Fokotu'u kei lahi pē taimi ke ngāue ai Fale Alea	48
Fokotu'u ke hoko atu polokalama ngāue Fale hangē ko ia kuo seti he Tohi Māhina Ngāue	48
Pālōti'i tali taimi ngāue Fale e Fale Alea ke lele a'u ki he 7pm.....	50
Me'a e Sea.....	50
Alea'i Fakamatala Fakata'u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi	51

Fokotu'u ke 'oange ha \$3600 ke tokoni ki he kakai ne uesia he sunami kau ai kakai 'o Mango.....	51
Tui 'Eua 11 tu'u he tu'unga fakatu'utamaki ngaue ki he folau vakapuna fakalotofonua	51
Kole Tongatapu 6 pe 'e malava nai ke liliu polokalama tanu hala Pule'anga.....	53
Fokotu'u 'Eua 11 ke ngaue'aki Pule'anga founa 'oua 'e filifili manako he tanu hala.....	55
Fakama'ala'ala ki he polokalama tanu hala e <i>MOI</i>	56
Tui <i>MOI</i> kei taau pē nofo tanu hala he malumalu Pule'anga kae 'oua tuku kitu'a.....	58
Tokanga ki he founa hono sivilivi'i fakahoko fatongia kau ngāue fakapule'anga	60
Tokanga ki he lahi ngaahi fakatonutonu ki he ngaahi hala he Lipooti <i>MOI</i>	62
Fokotu'u pea poupou'i ke fakafoki Lipooti <i>MOI</i> 'o fakalelei'i	62
Kole mei he Pule'anga ke hoko atu alea'i ai pe Lipooti Fakata'u <i>MOI</i>	63
Tali lelei Minisita <i>MOI</i> ke fakafoki 'ene lipooti 'o fakalelei'i mai.....	65
Kole Minisita <i>MOI</i> ke fakahoko mai ngaahi fakalelei kehe ki he'enu lipooti	66
Fakamanatu ki he Pule'anga mahu'inga ke fakaivia sekitoa ke nau tau'atina ke fe'au'auhi he maketi	67
Lipooti Fakata'u Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	71
Ngaahi fakatonutonu ki he Lipooti Fakata'u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi	73
Tu'utu'uni ke fakafoki Lipooti Fakata'u Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ke fakalelei'i.....	74
Lipooti Fakata'u Komisoni Fili 2021/2022.....	75
Tokanga ke tokangaekina 'Ofisi Komisoni Fili 'a e Lao Fili Fale Alea	75
Teu fakahū mai ki Fale Alea ngaahi Lao Fakatonutonu ki he Lao Komisoni Fili	76
Tokanga ki ha tau'atāina e kakai ke fili mo malu foki	76
Tali Pule'anga fekau'aki mo e fehu'ia e tau'atāina, taau mo malu e fili.....	78
Tokanga ke a'u tonu Komisoni Fili fakamaama kakai fekau'aki mo e founa fili & 'enua totonu.....	78
Tali Pule'anga fakahoko pe Komisoni Fili hono fatongia ke ako'i kakai fekau'aki mo e fili	79
Tokanga ki ha ngāue 'Ofisi Komisoni Fili ke to'o lisi kau pekia mei he kasete fai'aki e fili	79
Fehu'ia patiseti Komisoni Fili mo e lahi fakamole he ngaahi fili si'i.....	80
Tali Sea Fale Alea ko e fakamole ki he ngaahi fili si'i te'eki fakahū mai ia ha lipooti e Komisoni	80
Tokanga ki he 'ikai ngofua ha taha mei ha vāhenga kehe ke fili 'i ha fai'anga fili makehe ange he feitu'u 'oku nofo ai	81
Fehu'ia pe 'oku malava Komisoni Fili ke 'ilo'i ha taha 'e fili tu'o 2 he fili.....	81
Tokanga ki he lahi fehikitaki he lesisita fili 'i he taimi fakahoko ai fili si'i	81

Fokotu'u tonu ke fakatokanga'i Komisoni fili 'oua fili tu'o ua ha taha 'i ha ongo fai'anga fili kehekehe	82
Fokotu'u ke fakakaukau Komisoni Fili ke hiki hake pa'anga lesisita ki ha kanititeiti ke fili	82
Fokotu'u ke hiki hake totongi fokotu'u kanititeiti mei he \$400	83
Tali Pule'anga 'oku \$400 lesisita kanititeiti ke tau'atāina kakai ke fili	83
Fakahā Pule'anga 'oku fakalao pe lesisita ki he fehikitaki 'i he taimi fili	83
Tali Pule'anga fai e fili he ngaahi 'otu motú ki he kolomu'a pe ke malu'i founa fili	83
Fakafoki Ha'apai 13 'ene fokotu'u ke hiki hake totongi fokotu'u lesisita kanititeiti	84
Fokotu'u ke hiki hake tautea ki he paa'usi'i totonu 'a e kakai ke fili	84
Poupou ke fakalelei'i Lao Fili ke 'oua mole faingamālie fili kakai mei he 'otu motú	85
Poupou ke fakafaingamālie'i kakai ke nau lava 'o fili ke hiki hake peseti tokolahi kakai 'oku nau ō 'o fili	85
Tokanga ke faka'asi Lipooti Komisoni Fili 'a e ngaahi pole 'oku nau fehangahangai mo ia	86
Poupou ke tau'atāina & ma'a e fili pea ke akonekina kau 'ofisakolo ki he fatongia mafatukituki 'oku nau fakahoko	87
Fakamahino Pule'anga malava ke lāunga'i kau 'ofisakolo/pule fakavahe nau maumau'i ngaahi tu'utu'uni ngāue	88
Fokotu'u ke fakalelei'i Lao kau 'Ofisa Fakavahenga mo e 'Ofisakolo ke 'oua nau kau he ngaahi me'a fakapolitikale	89
Mahu'inga ke faka'asi mai he Lipooti Komisoni Fili 'ene patiseti mo e lahi fakamole ki he fili lahi & fili si'i	90
Tokanga Tongatapu 7 ki he founa fili & ngaahi fakangatangata'anga fakavāhenga fili pea ke fai ngaue'aki	91
Tali Pule'anga fekau'aki mo e hoha'a Tongatapu 7 he founa fili Fale Alea	92
Fakatonutonu 'Eiki Sea fekau'aki mo e 'ikai fenāpasi fili kau Fakafofonga mo e fili kau 'ofisakolo & pule fakavahe	93
Tali Pule'anga ki he 'uhinga e vahevahe ngaahi ngatangata'anga vāhenga fili	93
Makehe'anga Lipooti Komisoni Fili	95
Tokanga ki he mahu'inga ke faka'asi pa'anga fakamole he patiseti ki he fakahoko ngāue Komisoni Fili	95
Fehu'ia loto e Fale ki hano toki fakahū kakato mai fakamatala pa'anga Komisoni Fili he Lipooti Potungāue Lao	96
Kole Minisita Lao toki fakahū mai konga fakamatala pa'anga e Komisoni Fili he Lipooti Fakata'u Potungāue Lao	96
Fokotu'u ke fakakaukau ange Komisoni Fili ngaahi ngāue pango 'oku fakataumu'a ke tō ai ha kanititeiti he fili	97

Pālōti'i 'o tali Lipooti Komisoni Fili 2022.....	97
Lipooti Fakata'u 'Ofisi 'Omipatimeni ki he 2020/2021 mo e 2021/2022	97
Tokanga ki he kei ma'olunga ngaahi lāunga ki he 'Ofisi 'Omipatimeni kae 'ikai lava hano fakalelei'i.....	99
Tali Sea Fale Alea ki he 'uhinga kei lahi ngaahi lāunga te'eki lava solova 'Ofisi 'Omipatimeni	99
Fakamahino he Pule'anga ko e fatongia 'Omipatimeni ke fakatotolo'i ngaahi lāunga 'ikai ke faka'ilo hia.....	100
Tokanga ki he 'i ai konga he Lipooti 'Ofisi 'Omipatimeni 'oku kei fakapilitānia.....	101
Tokanga ki he 'isiu fakamo'uilelei fekau'aki mo Tapuhia.....	101
Tokanga Tongatapu 7 ki he faka'atā ke alea'i Lipooti 'Ofisi 'Omipatimeni hili 'oku 'i ai ngaahi lea fakapālāngi fiema'u ke faka-Tonga'i	101
Ngaahi me'a kehe ke fakatonutonu he Lipooti 'Ofisi 'Omipatimeni	102
Fakamatala Pa'anga Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2022 ..	103
Mahu'inga ke fakatokanga'i ko e founa 'atita 'ikai fakapapau'i ne lava sivi'i kotoa ngaahi me'a fakapa'anga	103
Tokanga pē ko e hā me'a kuo hoko he lahi 'asi mai fetō'aki he pa'anga fe'ave'aki he pa'anga fakalalakaka	104
Tokanga ki he kehekehe fakamatala he faka-Tonga mo e fakapilitānia he peesi 6 'o e lipooti	104
Tokanga ki he hā 'i he lipooti ne 'ikai lava ke ma'u mai pa'anga muli mei he Pangike Pule	104
Fakamahino ne 'i ai 'a e nō na'e malu'i he Pule'anga ko e 5.6 miliona 'a e <i>Costlow</i>	105
Tokanga ki he ngaahi nō malu'i 'a e Pule'anga	106
Tokanga ki he ngaahi pa'anga talāsiti kau ai e pa'anga ne tali ai Lao ki he tanu hala he 2020.....	107
Tokanga ki ha founa ke lava fakaa'u ki he kakai 'a e pa'anga te'eki ai ke nau toho	108
Tokanga ki he taumu'a e pa'anga talāsiti 'a e Lulutai tuku 'i Ha'apai mo 'Eua.....	108
Tali Pule'anga ki he hoha'a Tongatapu 5 he 'ikai ma'u mai pa'anga mei he Pangike Pule he ta'u fakapa'anga 2022	109
Tali Pule'anga ki he fehu'ia e pa'anga talasiti ki he halapule'anga	109
Tali Pule'anga 'oku kei hokohoko atu pē ngāue ki he ngaahi 'akauni tuku fuoloa e kakai	110
Tali Pule'anga ki he tokanga ki he ngaahi mo'ua totongi 'i he kaha'u	110
Tali Pule'anga fekau'aki mo e aleapau mo e Kautaha Lulutai.....	110
Tokanga 'Eua 11 ki he 'ikai ma'u ha fakamo'oni'i ki he ngaahi faikekekehe he mata'ifika he pa'anga fakalalakaka	111
Fokotu'u pea poupou'i tukuhifo Fakamatala Pa'anga Pule'anga ki he Komiti Pa'anga ke fai ha fakamatala ki ai 'Atita Seniale	114

Tokanga kuo ‘osi pulia pa’anga fakalalakaka hāc ‘i he Fakamatala Pa’anga Pule’anga ...	114
Fakatonutonu Pule’anga ‘ikai ha pa’anga ‘e pulia mei he pa’anga fakalalakaka ko e fetō’aki pē he taimí fengaue’aki mo tahi/ngaahi misiona muli	114
Fakamamafa Pule’anga te’eki ai ha sēniti ‘e mole he ‘oku ‘ikai tatau ia mo e lipooti mai ‘a e ‘atita.....	115
Tokanga ki he toe ‘asi mai mata’ifika 3.998 he Fakamatala Pa’anga ‘o e 2021	116
Kole ki he Fale ke ‘ai mo nau ma’u e laumalie ko e fefala’aki.....	116
Tui Sea Fale Alea ‘i ai tōkehekehe ‘i he faka’uhinga he Fakamatala Pa’anga Pule’anga..	117
Fakama’ala’ala ki he nouti 3.5 & mo fokotu’u Minisita Pa’anga ke tali Fakamatala Pa’anga Pule’anga.....	118
Kelesi.....	120

Fale Alea ‘o Tonga

Aho: ‘Aho 28 Ma’asi, 2023

Taimi: 1015-1020 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. (*Lord Fakafanua*)

Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki kole atu ke tau hiva ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Na’e kau kātoa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga hono hiva’i ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki pea ko ‘ene lava ia ‘a e lotu ki he pongipongi ni.)

Eiki Sea: Kole atu ki he kalake ke ui ‘a e Hou’eiki Mēmipa.

Ui ‘o e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia Le’ole’o mo e Hou’eiki Minisitā Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā mu’a ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni ‘aho Tusite 28 ‘o Ma’asi, 2023.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, ‘Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki & Fakalalakala Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni & Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga & Palani Fakafonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku o Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

<005>

Taimi: 1020-1025

Kalake Tēpile: ... Sea kole mu’a ke u toe fakaongo atu. ‘Aisake Valu Eke, ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ia ‘o e taliui ka ‘oku ‘i ai ‘a e kau poaki.

Poaki

Ko e ‘Eiki Palēmia ‘oku lolotonga poaki folau pea pehē ki he ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakala Faka’ekonōmika, poaki folau mo ia. ‘Oku poaki me’a tōmui mai e ‘Eiki Minisitā Pa’anga pea poaki me’a tōmui mai mo ‘Eiki Nōpele Nuku pea ‘oku kau he poaki tōmui pea mo Mo’ale Finau. Ko e ‘Eiki Mēmipa pē ‘e taha ‘oku ‘ikai ke tali mai hono ui ‘oku ‘i ai e tui ‘oku ne me’a tōmui mai pē mālō ‘Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga tapu mo 'Ene 'Afio Tama Tu'i Tupou VI, tapu pea mo e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u, tapu eni ki he Tokoni Palēmia ko e Palēmia Le'ole'o kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Fakafofonga e Hou'eiki Nōpele tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki.

Ko e 'aho ua eni 'etau fakataha he uike ni 'oku 'amanaki pē 'e lava ke fakakakato 'etau ngāue 'a ia ko e toenga 'etau 'asenita 'oku 'i he Komiti Kakato hangē pē ko ia 'oku mou me'a ki ai. Na'e tufa atu 'a e Lao Fakaangaanga Pule'anga 'aneafi pea 'oku tuku atu ha ki'i faingamālie ke mou me'a ki ai pehē foki 'a e ngāue 'oku fiema'u ke fakakakato mei he Komiti Lao kimu'a pea toki 'asenita'i 'apongipongi faingamālie ko eni 'e tuku ki he 'Eiki Nōpele Vava'u 'oku 'i ai e me'a makehe 'oku tokanga ki ai.

Lāunga Lord Tu'ilakepa fekau'aki mo e tāpalasia ia he mītia fakasosiale

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē pea mo e 'Eiki Sea fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia Le'ole'o, Hou'eiki Minisitā fakatapu atu ki he Hou'eiki e Fonua tapu ki he kau Fakafofonga e Kakai kae 'uma'ā e kau ngāue pea mo e kakai 'oku nau me'a mai he ope 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko u tu'u pē he pongipongi ni ko u tu'u 'o fai 'eku lāunga pea ko 'eku lāungá 'Eiki Sea 'oku fu'u fuoloa e me'a ko eni 'oku hoko 'i he 'api ni pea kuo kamata ke u ongo'i 'oku ou ilifia au 'Eiki Sea. Pea kuo kamata ke u ongo'i mahalo 'oku sai ke u fakafisi au mei he ngāue 'Eiki Sea. Fu'u tolona e me'a ko eni he Fale ni 'Eiki Sea ka koe'uhí 'oku ou fakatokanga'i 'oku totonu ke u 'omi ki he Fale 'Eiki ni pea ko u tui ko e me'a totonu eni ke ke mea'i 'Eiki Sea. 'I ai e me'a na'e hoko homau fonua 'i Vava'u....

<007>

Taimi: 1025-1030

Lord Tu'ilakepa : ... ko e 'alu 'a e tangata 'e taha ki he 'api 'o e tangata ho'ona e 'api koe'uhi ko e ta'efemahino'aki 'o taa'i 'i honau 'api. Ko e taimi ko ia na'a ne foki mai ai 'osi e anga hono loto, mau fetaulaki atu ki he'emaui ki'i feohi'anga mama kava 'Eiki Sea, kuo 'osi 'ilo kotoa kotoa 'e he kau faikava 'a e me'a ko eni na'e hoko. Pea ko e lea ia hono tehina na'a ne talaange ki hono ta'okete hā e me'a na'a ke 'alu ai ki he 'api? Pea ko e fakamatala na'e fai 'e he ta'okete 'alu ko 'ene lotomamahi he ko hono loto 'oku ne loto ke ne taa'i. Talaange leva 'e hono tehina, 'oku ke 'ilo 'oku ta'efakalao 'a e feitu'u 'oku ke 'alu ki ai, kae sai pē tuku ke hanga 'e he lao 'o fakatonutonu pē te ne taa'i koe ke ke tonu 'aupito 'aupito ke ke 'ilo 'oku hala 'a e me'a ko ia 'oku ke fai 'Eiki Sea.

Sea ko 'etau Tohi Tu'utu'uni 'oku 'asi ai 'a e ngaahi me'a ko eni, ko e anga ta'etaau. Ka ai ha taha 'i he Fale ni 'oku anga ta'efaka'apa'apa pē anga ta'etaau, 'i he taumu'a 'o e Tu'utu'uni ko eni 'i he kupu hono vahe 5 konga 108 Sea 'i he taumu'a 'a e Tu'utu'uni ko eni ko e ngaahi lea kovi pe ta'ehoa 'oku kau ki ai 'a e ngaahi lea 'oku ta'etaau, tukuhifo'i, lea ta'efaka'apa'apa pē lau'ikovi'i fakatupu taaufehi'a pē 'ita, 'ikai mo'oni pē 'oku fakalielia 'i he vakai 'a e kakai 'o e fonua 'Eiki Sea.

‘Ikai ke u toe lave 'Eiki Sea ki he me’a ko eni koe’uhi ko e me’a ko eni kuo ‘osi fuoloa pea hangē kiate au ‘oku nofo pē ha ni’ihi he Fale ni ‘o tāketi’i pē au he’eku ngāue ‘i he Fale. Kole fakamolemole Fakafofonga 7 kuo ‘osi ongo’i ‘e au ‘oku ‘ikai pē ke u toe fie ngāue faka-Fale Alea au. ‘Ikai ke ‘i ai ha’aku kovi ‘aku ki he Feitu’u na ‘ikai pē ke u nofo au ‘o taaufehi’a ki he Feitu’u na, ka ko ‘eku lāunga ia koe’uhi ko e Feitu’u na Fika 7.

Na'a ku ma'u e *email* ‘aneefiafi ka na’a ku ‘osi ‘ilo pē ‘e au ‘a e me’a ko eni he ngaahi uike kimu’á ka na’a ku tukunoa’i 'Eiki Sea. Koe’uhi ‘oku ‘ikai ko ha tangata au ‘oku ou lāunga tangata fo’i e tangata ko ia ‘oku ne fai e me’a ko e lāunga. ‘Aho ni ko u pehē ke u lāunga 'Eiki Sea ko u ilifia na’a faifaiange kuo a’u ki ha tu’unga 'Eiki Sea ‘ikai ke u ‘amanaki ‘e au ko ha me’a ia te u lavea ai he ‘api ni 'Eiki Sea. Pea ko e tohi eni 'Eiki Sea ‘oku pehē: Ko e ‘omai mei he Kaniva ki he motu’a ni.

Mālō e laumālie Lord Tu’ilakepa. Kātaki ka ke vakai ange ki he tā ‘oku *attach* atu heni ‘oku ‘asi ai ho tā ‘oku ke lolotonga toka. ‘Oku tukuaki’i ko ho tā ‘eni ‘i Fale Alea pea ‘oku fai ai ‘a e tālanga ‘a e kakai he *Facebook*. Mahalo te ke mea’i pē ko ‘ene hoko ‘a e ngaahi me’a pehé ni ‘e hoko ia ko ha ongoongo ki he *media* hangē ko kimautolu ‘i he Kaniva. Pea ‘oku mahu’inga ke ‘ohake ‘a e ngaahi ‘uhinga kehekehe pē kae tēpū ‘a e mahu’inga ke tokoni atu na’a ‘oku ‘i ai ha tafa’aki ke fakalelei’i koe’uhi ko e fatongia. Pea ko e kole atu ke ke me’a mai mu’a ki he tā ko eni pea mo e ngaahi fakaanga kuo ‘ohake he ope ke tokoni ki he’emau ongoongo ‘e tuku atu heni.

1. Ko e mo’oni pē ko ho tā eni lolotonga ‘oku lele ‘a e Fale Alea? Sea te u tali atu pē he taimi ni ‘ikai loi ia. Ko e hā ha’o me’a ki he fakaanga ‘a e kakai pehē na’e ‘ikai taau ke ke toka ‘i he Fale he ko e taimi ngāue. Ke me’a ki hē Sea ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au ko e hā ko ā ‘a e fakaanga ‘a e kakai te’eki ai ke u mohe au ‘i Fale Alea ni. Te’eki ai ke u ha’u au ki he Fale ko eni ‘oku ou mohe 'Eiki Sea. ‘Amanaki pē te ke tokoni mai.

Faka’apa’apa atu
Kaniva - 'Eiki Sea.

Faka’ikai’i Lord Tu’ilakepa ‘a e tukuaki’i fai kiate ia he mītia fakasosiale pea ‘oku ne tui ko e anga ta’efaka’apa’apa ki he Fale Alea

Taimi ko ia na’a ku ma’u ai e la’itā 'Eiki Sea ‘oku ou ma’u ai e ki’i fo’i lea ko eni 'Eiki Sea. **Tā ‘oku mo’oni pē ‘a Piveni ia...**

<008>

Taimi: 1030-1035

Lord Tu’ilakepa: ... ‘a ‘ena ‘oku fiema’u ke mou hū mei Fale Alea ki ha fale makehe ‘o fai ai ‘a e mohe.

Ko e ‘omi eni ‘e he Letiō *TV Tonga International* Sea, Sea mo Hou’eiki kuo ta’eifo e ngāue faka-Fale Alea ia. Me’a ia ko eni na’e ‘osi hoko pē ia kimu’a na’e ‘osi pē mei tu’a ‘o a’u ki he taimi ni 'Eiki Sea ka ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ko e hā e lau ‘a e kakai. Ka ko u fakahoko ki he kakai ‘o e fonua fakamolemole ‘oku ‘ikai mo’oni ‘a e me’a na’e ‘oatu he tokotaha ko eni ka moutolú. Ko e la’i tā ko eni Sea nau sio ai ‘io ko e me’a ia ‘i he’etau *induction* me’a ia he ako na’e fai ‘i Fale Alea ni. Kia moutolu Mēmipa fo’ou he Fale ni ‘oku ke me’a mai ki he Fale ni ‘o fekau’aki

mo e ngāue faka-Fale Alea ni 'Eiki Sea, Sea ko u lau e me'a ko eni ko e anga ta'efaka'apa'apa eni ki he Fale 'Eiki ni.

Ko u 'amanaki pē ke 'oua na'a hanga ha Mēmipa 'o fai ha me'a ki ha Mēmipa 'o hangē ko e me'a ko eni 'oku fai mai kiate au. Ha'u 'aneuhu ko u lele atu ki he Minisitā Mo'ui koe'uhí ko e ta'okete ia e tokotaha ko ení. Fakapā pē ki ai he ko e 'uhinga he ko u ongo'i na'e toki 'osi eni 'ema 'a'ahi Fale Alea ifo 'ema 'a'ahí. Minisitā laumālie lelei ia. Pea 'oku 'oatu 'eku lāunga ki he Feitu'u na 'Eiki Sea fakataha mo e ngaahi me'a pē 'Eiki Sea 'oku hoko 'i he Fale ni 'Eiki Sea 'ikai ke u fa'a lava 'o fakamatala ki ai 'Eiki Sea.

Fokotu'u Lord Tu'ilakepa tukuhifo 'ene lāunga ki he Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea mo e Komiti Lao

Ka ko u fokotu'u atu 'ave mu'a ki he *Privilege Committee* pea ko u fokotu'u atu ke 'oatu pea mo e Komiti Lao ki ai tokoni mai e laó 'Eiki Sea. Pea ke a'u ki he kupu 70 'Eiki Sea ke 'oua 'e toe hoko e me'a ko ia he Fale ni 'Eiki Sea. Hangē ko e me'a ko u lau ki ai 'oku sai ange ke u fakafisi ā au ia ta 'oku 'ikai ke ai ha 'aonga 'eku ha'u ki he Fale ni tā 'oku 'i ai e me'a ia 'oku 'uhinga ki ai 'a e tokotaha ko eni mo hono tātāketi'i pē au 'i he'eku ngāue faka-Fale Alea 'ikai ke 'i ai ha'aku fa'ahinga 'ulungaanga 'e taha ko au ko u nofo pē au 'oku ou 'ofa ki he tokotaha ko ení.

Lele 'emau komiti heni pukepuke he Komiti Lao 'e he ni'ihí he kau Fakafofonga 'ai ke 'oho 'o tuki mai au pea mo tuki au 'Eiki Sea. 'Oku ou pehē 'Eiki Sea ke 'ave ā mo'oni e lau 'a e tehiná ko hono ta'okete tuku ā e lao ke ne fakatonutonu e me'a ko ení he ka 'ikai 'e hokohoko atu 'Eiki Sea toki 'osi ni 'etau fu'u ako fekau'aki mo e fatongia e Feitu'u na mo e fatongia 'o e motu'a ni mo e kau Mēmipa 'i he Fale 'Eiki ni. Pea ko e 'uhinga ia 'oku ou tu'u fakavavevave atu ai 'Eiki Sea he pongipongi ni ke 'oatu 'eku lāunga ki he Feitu'u na. 'Eiki Sea ko u fakamālō atu hono 'omai e faingamālié ka ko u fakahoko atu hoku le'o mo hoku lotó mo hoku fāmilí mo 'eku ki'i fānau 'Eiki Sea. 'Oku ou 'amanaki pē te ke fai ha tu'utu'uni 'Eiki Sea taau mo fe'unga pea mo e Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea mālō e ma'u faingamālie.

Tu'utu'uni Sea Fale Alea tukuhifo lāunga Lord Tu'ilakepa ki he Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e lāunga eni 'oku fakahū mai mei he Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u pea 'i ai pē 'ene totonu fakatatau ki he kupu 112 ke fakahū mai ha'ane lāunga 'a ia 'oku 'i he fokotu'u mai e kupu 107 na'e 'i ai e taha 'o e kau Fakafofonga na'a nau maumau'i 'etau tu'utu'uni ki he anga ta'efaka'apa'apá 'i he'ene pehē fakatatau ki he kupu 113 ko u tukuhifo e lāunga ko ení ki he Komiti *Privilege* ko e Ngaahi Totonu e Fale Alea pē ko e hā ha'anau vakai ki ai fakatatau ki he kaveinga 'i he kupu 114. Tongatapu 7.

Tui Tongatapu 7 'ikai maumau'i ha me'a he Tu'utu'uni Ngāue Fale fekau'aki mo e lāunga Lord Tu'ilakepa

Piveni Piukala: Mālō Sea. Tapu ki he Sea pea tapu ki he kau Mēmipa. 'Ikai ke u 'amanaki 'e, ko e me'a eni 'oku *focus* ai 'a e kau Fakafofonga 'i he Fale ni Sea 'a 'ete *issue* fakafō'ituitui. Ko e fatongia 'o e Fale ni ko e fakapapau'i 'oku pule'i lelei 'a e tukuhau 'a e fonua. Sea na'e 'i ai 'a e me'a ia nau 'amanaki na'a ku 'amanaki 'e 'omai ha'aku faingamālie ke u fakalave atu

ki ai ka koe'uhi ko e 'ohake e *issue* ko ení. Sea he 'ikai pē ke lava ke fenāpasi ha uaine fo'ou mo ha leta motu'a ko e *issue* ...

<009>

Taimi: 1035 – 1040

Piveni Piukala: ... 'oku 'ohaké 'oku 'ikai ke u sio au 'okú ne maumau'i ha me'a 'i he'etau tu'utu'uní. 'I ai e me'a 'oku ou fie kole Sea ke ke fakamā'ala'ala he 'oku ou hoha'a lahi mei 'aneafi 'o a'u pe ki he 'ahó ni 'a e fakahoko fatongia 'a e Sea e Kōmiti Kakató. Na'á ku ongo'i 'ene ngāue'aki, 'ene hanga 'o fakalea ko 'ete 'akiu'i (*argued*) 'ete poiní ko e fakamoveuveu.

Sea, na'e 'i ai e me'a na'e me'a'aki 'e he Minisitā

Lord Tu'ilakepa: Sea, fakatonutonu 'Eiki Sea, fakatonutonu

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai ko ha 'īsiū eni

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu 'Eiki Sea, ke ki'i me'a hifo pē ka u 'oatu e fakatonutonú. Ko 'eku fakatonutonu e me'a ko ena 'okú ke me'a mai ki aí 'Eiki Sea, tuku ia ke ke toki me'a atu mo ia ki he Kōmiti 'oku fai hono fakatonutonú 'Eiki Sea. Na'e 'omai ki he Fale ko ení pea toki fai ki ai e feme'a'akí Sea. 'Oku 'ikai mo'oni e me'a 'okú ke me'a ki ai, Sea te tau lōloa 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou fakatonutonu atu eni, ko e tukuaki'i ko ē 'o tu'u 'ea aí 'oku 'ikai ha'aku *right to reply*, ke u tali ki ai. He 'oku ne

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu Sea

Paula Piveni Piukala: Ko e me'a ko eni 'oku 'alu he 'ea Sea

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu

'Eiki Sea: Me'a hifo ki lalo Tongatapu 7, me'a mai e fakatonutonú

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku fakatonutonú 'Eiki Sea 'e 'i ai ho faingamālie, 'oku 'i he tu'utu'uní. 'Io kuo pau ke 'i ai ho'o fakamatala, mo ho'o fakamo'oni ki he Kōmití pea fakamā'opo'opo 'e he Kōmití 'o fakatatau mo 'eku lāungá. Pea 'omi ko iá, 'e fanongo kotoa, kotoa e kakaí 'o e fonuá ki ai 'o fekau'aki mo e me'a ko ē 'okú ke me'a ki aí. 'Oku ou kole atu Sea ke 'ave ki he Kōmiti *Privilege* ...

Paula Piveni Piukala: Ko e fakamo'oní ia ko e me'a ia 'a'au, 'ikai ko ha me'a ia 'a'aku. Ko e poini Sea ko u 'ohake au hení he 'e faingata'a pe ngāue ia pea mo e Sea e Kōmiti Kakató. 'Oku ou loto ke tau fai ha faitu'utu'uni he Falé ni Sea. Ko e me'a 'e ua na'á ku hanga 'o fakatokanga'i 'aneafi

Lord Tu'ilakepa: Sea, fakatonutonu Sea

Paula Piveni Piukala: Ko e 'īsiu kehe eni ia ko u hanga 'e au 'ohaké 'o fakatatau ki he fakahoko fatongiá, tukuange 'ene 'īsiu 'ana ia toki 'ave ia ki he

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Vava'u, ko u tali 'e au ho'o fakatonutonú

Lord Tu'ilakepa: Mālō

Fakama'ala'ala Sea ki he founa ngāue ki ha lāunga kuo tukuhifo ki ha Komiti

'Eiki Sea: Tongatapu 7 'oku te'eki ke faka'atā atu ha me'a kehe he 'etau 'asenitá he pongipongi ni. Toki tuku atu ha'o faingamālie kapau 'oku 'i ai ha'o fokotu'u 'oku makehe meí he 'īsiu ko eni 'oku 'ohake he pongiponginí. Ko 'etau founa ngāué 'oku hā pē he Tohi Tu'utu'uní Hou'eiki. Ko e taimi ko ē 'oku fai ha lāungá 'oku tukuhifo ia 'i ha tu'utu'uni e Seá ki he Kōmití 'a ē na'á ku 'osi fakahokó pea ko e fatongia ia e Kōmití ke nau hanga 'o fakatotolo pe 'oku 'i ai ha mo'oni e tukuaki'í pea 'i ai ho faingamālie ke 'omai ha'o tali. Ko e kaveinga ia 'oku tukuhifo ki he Kōmití fekau'aki pea mo e ngāue ko ē 'oku fakahū maí, 'o fakatatau ia pea mo e Kupu 114 ke mou me'a ki ai Hou'eiki.

'A ia ko e fakatotolo mo e fanongo ki he ngaahi fakamo'oní, fakakaukau'i pe kuo maumau'i ha totonu pe monū'ia pe na'e 'i ai ha anga ta'etaau ki he Fale Aleá. Pea līpooti 'a e ola ko ē e ngāué ki he Fale Aleá fakataha mo e ngaahi fokotu'ú. Kātoa e ngaahi me'a ko iá 'e fakamā'opo'opo ia he līpooti e Kōmití pea toki fakafoki maí ki he Falé. Ko e toki faingamālie ia ke fai ha feme'a'aki ki he mo'oni pe ko ha 'ikai mo'oni 'a e fokotu'u ko eni na'e 'omai 'e he Fakafofonga Nōpelé.

He 'ikai ke tau toe talanoa tautolu ki ai 'i he taimí ni koe'uhí 'oku te'eki ai ke tau fakamo'oni'i mo fakapapau'i 'oku mo'oni pe 'ikai 'a e me'a 'oku tukuaki'í. Ko ho faingamālie toki tuku ia ki he Kōmití pe ko e taimi ko ē 'oku fakakakato maí ai e līpootí 'e 'i ai ho faingamālie ke ke hanga 'o fakamalanga'i pe fakama'ala'ala'i 'a e mo'oni'i me'a ko eni 'okú ke 'omai fekau'aki pea mo e lāunga 'oku fakahoko maí kiate koé.

Ko e me'a te tau hoko atu ki ai fakatatau ia ki he toenga 'etau Tohi Tu'utu'uní 'a ia 'oku hā pe he kupu 115, malava ke fakahoko 'e he Fale Aleá, 'i he Kōmiti Tu'uma'ú 'a e ngaahi fokotu'u ko ē te nau hanga 'o fakahū maí ki he Fale Aleá ke tau toki me'a ki ai Hou'eiki. Ko e 'isiu ko eni Hou'eiki 'oku 'ikai ke u tui 'oku tonu ke toe fai ha'atau talanoa ki ai Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea

'Eiki Sea: Tau muimui pe he founa ko ē 'oku fakahū maí 'e he Tohi Tu'utu'uní he 'oku pelepelengesi 'oku 'i ai e ngaahi fakamatala mo e ngaahi fakamo'oni 'oku fiema'u ke fakapapau'i 'e he Kōmití pea toki 'omai ki he Falé.

Tokanga ke founa tataki e ngāue 'oku fakahoko he Komiti Kakato

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea, ko e ki'i me'a kehe pe eni ia na'á ku teuteu koe'uhí ko e ngaahi līpootí. 'Oku ou kole ki hono fakalele 'o e tālanga he Kōmiti Kakatō Sea ke faka-...

<010>

Taimi: 1040-1045

Paula Piveni Piukala: ... tokanga'i e me'a ko ení pea ko e me'a eni nau fakatokanga'i au 'aneafi ka na'e 'ikai ke u ongo'i 'oku 'aonga hotau taimí. Ko e lipooti ko ení ko e *annual report* ia 'o e Patiseti 'o e 2021/2022. Ko e fakakaukau 'a e motu'á ni Sea ko e me'a 'oku tau talanoa'í, tau talanoa'i 'a e polokalama ngāue 'a e 2021 mo hono patisetí mo hono olá. Lahi 'a e 'alu 'a e tālangá 'aneafi ia 'o hē ia mei tu'a mei he kakano e lipootí, 'alu ia he me'a 'oku nau fiema'u ke tanu honau hala, ke 'ai honau vaka.

Ka ko u tokanga Sea ke fakatonutonu anga 'alunga he ko e me'a eni te ne ako'i kitautolu ke tau *continuously improve*. Ko e ta'u kuo'osí Sea na'e 'aho pē fā pea tali e Patisetí, ka ko e 'uhinga tali e Patisetí ko e 'ikai ke tālanga'i 'a e lipooti fakata'ú ke maama e founa ngāue 'oku fakahoko'aki hono fakamoleki e pa'anga tukupau e kakaí. Pea ko u faka'amu Sea ke fakahinohino e Sea Komiti Kakató ke ne fakamā'opo'opo mai ki he kakano 'o e polokalama ngāue mo e Patiseti 'oku 'uhinga ai 'etau tālanga he *annual report* ke 'aonga.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Paula Piveni Piukala: Ke 'aonga 'etau taimí.

Lord Tu'ilakepa: Ki'i kole pē ki he Fakafofongá, sai pē ke u tokoni atu ki he Feitu'u na fakamolemole. Ko e hā ko ā e me'a 'oku ke fiema'u ke fakahinohino aú? Ta'u lahi 'eku ngāue pea ko u lave'i e me'a he ngāue e Fale ni, Tu'utu'uni. Hā e me'a ke fiema'ú, ke fiema'u pēhē ke u hifo mei he me'a pea tuku hā ho hoha'á?

Paula Piveni Piukala: Sea te u fakama'opo'opo atu pē au e me'a ko ē 'oku 'uhinga mai ki ai. Ngata pē 'i he 'Eua 11 na'e *address* mai e palopalemá 'i he *annual report*, toengá fu'u 'ahó kakato, maumau e taimí he anga e fakakaukau 'a e motu'á ni. 'Oku 'i ai e me'a 'oku lau he kau pālangí 'oku *doing nothing is worst than busy doing nothing* pe ko e *busy doing nothing*.

Lord Tu'ilakepa: Fakafofonga.

Tokanga ke 'aonga e taimi ngāue 'a e Fale

Paula Piveni Piukala: 'Osi ange 'etau longoa'a 'aneafi, 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ko u ongo'i 'oku 'aonga ki he anga hono *scrutinise* he ko e Tō Folofola 'Ene 'Afió Sea ko e fatongia 'o e Fale ni ke sivi'ivi'i e ngāue, *annual report* 'oku 'omai. Pea 'oku mahu'inga ke 'omai e polokalama ngāue pea mo e Patisetí ke tālanga'i fakatatau ki he olá. 'Oku 'ikai ko e omái 'o kole 'a e tanu hala ke toki fai he Patiseti hokó. Kole 'a e 'ai vaka mo e tokoni fakapa'anga ki he Patiseti hokó. Ko e sivi'i eni 'o e me'a kuo 'osí. 'Oku mahu'inga ke 'aonga hotau taimi ...

Vātau Hui: Sea 'e lava pē mu'a ke u ki'i tokoni atu ki he ...

'Eiki Sea: Fakafofonga ko e taimi eni 'a Tongatapu 7, ko u kole ki ai pe te ne tali pē 'ikai?

Vātau Hui: 'E lava ke u ki'i tokoni?

Paula Piveni Piukala: Sai pē.

Vātau Hui: Sea ko u tui ko e me'a ia 'oku tau 'i he Fale 'eiki ni ke tau hanga siofi 'a e ngaahi, 'a e Patiseti pea mo e ngaahi lipooti ko ení ke 'ohake 'e he kau Fakafofongá. Ko hono 'uhinga

ke toe fakatonutonu pea 'ikai ke ngata ai kae lava ke 'ohake ai homau le'ó, he 'oku fanongo mai e kakai ko ia e fonuá. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki'i fakatonutonu atu e fakamatala ko ē. Sea, taimi hala. Taimi eni 'oku te kole ai ha me'a ke faí, taimi ko ē 'oku 'omai e Patisetí ke tālanga'i mo e polokalama ngāué. Ko e *annual report* ko e ngāue ia kuo 'osi fai, fiema'u ke tau sivi ke tau ako mei he fehalaaki pea tau ako mei he me'a 'oku tonú ke 'aonga e pa'anga tukuhau e kakai.

Lord Tu'ilakepa: Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Kae 'oua te tau omai pē 'o ...

Lord Tu'ilakepa: 'E sai pē ke u tokoni atu ki he Feitu'u na.

Paula Piveni Piukala: Pea ko e me'a 'e taha Sea 'i he'eku fakatokanga'i ko ē, 'oku 'ikai ke u fiema'u au ho'o tokoní. 'I he'eku fakatokanga'i, hanga 'e 'Eua 17 'o *scrutinise* 'a e fakamatala 'oku 'omai he Minisitā. Tala ia he 'e he Sea Komiti Kakatō ko 'ene fakamoveuveu. Ka 'e anga fēfē ke tau ma'u e mo'oni? Hā e me'a 'oku tau *default* ai ko e me'a 'oku mo'oni 'oku 'oatu he Minisitā.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu Sea ē.

Paula Piveni Piukala: Malava pē ke loi e Minisitā.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Malava ke mo'oni ē.

'Eiki Sea: Fakatonutonu Tongatapu 7. Me'a mai 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko u faka'amu pē ke 'omai e minití Fakafofonga pea ke me'a ki ai. Ko e 'uhinga e me'a 'oku ou ta'ofi ai 'a e 'Eiki Minisitā, kae 'oange 'a e faingamālié he ko e miniti ia 'a e, tu'o fiha e toutou tu'u 'a e Minisitā ki 'olunga, me'a ki 'olunga 'i he taimi 'oku 'ikai ke u tuku atu ke me'a ki ai ki 'olunga. Pea te u lau leva au ko e fakamoveuveu he 'oku 'ikai ke poaki mai e Minisitā ia kiate au.

Mo'oni e me'a ko ena na'a ke me'a ki ai 'o fekau'aki mo e Fakafofonga 'Eua 11. Tu'o fiha e me'a 'Eiki Minisitā ki 'olunga mo 'eku ta'ofi e 'Eiki Minisitā ke me'a ki lalo he 'oku 'ikai, kei me'a e Fakafofongá Fika 11 ia 'i ha feitu'u hala. 'Oku me'a pē ia he lipootí. Ko e hā leva ha'aku fatongia e motu'á ni 'oku ke pehē ke fakatonutonu?

Paula Piveni Piukala: Ko e angamaheni ē Sea, founa motu'á ē. 'Oku fiema'u ke mo'ui e tipeití ...

<002>

Taimi: 1045-1050

Paula Piveni Piukala: ... kae lava ke ta'aki mai 'a e me'a 'oku mo'oni mo e me'a 'oku puli, ko e mahu'inga ia 'o e Fale ni, kae 'oua te te tau ō mai, Sea ko e me'a ia 'e taha 'oku ou tokanga hoha'a ki ai. Ko e ngāue ia ki he Sea 'o e Komiti Kakato 'aneafi, ko e Fale 'Eiki eni. Sea ko

u fokotu'u atu kuo 'osi fakangata 'a e Fale 'Eiki ko 'eni 'i he 2010, ko e Fale fakasevāniti eni, ke sevāniti ki he Tu'i, Hou'eiki, mo e Kakai.

Lord Tu'ilakepa: Sea fakatonutonu ...

Paula Piveni Piukala: ... kae 'oua 'e 'omai 'a e fakahouhou'eiki ke hoko ia ...

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu.

'Eiki Sea: Me'a mai 'a e fakatonutonu.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku 'ikai ko e longomo'ui 'a e tipeiti 'aki ho'o kaikaila mo ho'o pehē ko kita 'oku tonu taha 'i he Fale. Kapau te ke me'a ki he Konisitūtone, me'a ...

Paula Piveni Piukala: Sea talaange ke 'omai 'e ia 'ene poini, 'ene poini.

Lord Tu'ilakepa: Me'a ki he Konisitūtone 'oku 'i ai 'a e me'a ko ē 'oku ou lave ki ai. Ko e Fale ko eni ko e hū mai ki he Fale ko eni, ko e Hou'eiki 'a e Feitu'u na.

Paula Piveni Piukala: Ko e mokoi 'a 'Ene 'Afio ...

Lord Tu'ilakepa: Me'a ki he Konisitūtone.

Paula Piveni Piukala: ... ke 'omai 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai 'o tokolahi ke fakasevāniti 'a e ngāue 'a e Fale ni. Kuo tau, ko e 'uhinga na'a tau palopalema ai ko e fakalongolongo 'i he tauhi vā fakahouhou'eiki. Ko e 'uhinga ia 'a e ngoto ē, 'uhinga ia 'a e maumau e, 'uhinga 'a e mole e.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga ia 'a e Fale ni ke fakatonutonu 'etau hala.

Fakama'ala'ala Sea ki he fatongia Fale Alea ke sivilisi'i ngāue Pule'anga

'Eiki Sea: Tongatapu 7 fakamokomoko me'a hifo ki lalo, kuo 'osi ho taimi. 'Eiki Nōpele Vava'u kuo 'osi mahino ho'o poini ka u fakamā'opo'opo'opo atu e *issue* ko eni.

'Uluaki ko e me'a ko ē 'oku me'a mai ki ai 'a e Tongatapu 7, fekau'aki pea mo e fu'u lahi e kole 'a e Hou'eiki ki he 'Eiki Minisitā lolotonga e līpooti 'oku mo'oni. Ko e ngaahi kole 'oku tonu ko e me'a ia 'oku tānaki 'oku 'ikai ko e fo'i 'elito ia 'o e 'uhinga 'oku fakahū mai ai 'a e līpooti. 'Oku 'ikai ke 'uhinga 'a e fakahū mai 'a e 'ū līpooti 'a e 'u *ministry* ke fakahū ai ho'omou kole Hou'eiki. Meimei ko e me'a ia 'oku tānaki mai kimui, ko e fatongia 'a e kau Fakafofonga hono fakahū mai e 'ū līpooti ke sivilisi'i 'a e ngāue 'oku hā 'i he līpooti, ka 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ke hu 'etau kolé 'atautolu.

'A ia ko e poini 'uluaki ia 'oku fakahū mai 'e Tongatapu 7, poini hono 2 'oku 'i ai 'ene mo'oni, ko e polokalama ngāue pē ko e *corporate plan* 'oku fakahū mai ia 'i he taimi 'oku fakahū mai ai 'a e patiseti 'a e Pule'anga, 'a ia 'oku tau fakatātā pē ki he līpooti ko eni ki he 2021/22, ko e taimi ko ia na'e fakahū mai ai 'a e patiseti 'a e Pule'angā ki he 2021/22 'a ia ko Siulai ia 2021, ki Sune 2022.

Ko 'etau tali ko ē patiseti ko ia 'oku tau hanga 'o fakaivia'i mo fakapa'anga'i 'a e *corporate plan* na'e fakahū mai mo e patiseti ko ia. Hili 'a e ngāue ko ia, fiema'u ke līpooti mai 'e he Pule'anga ki he ngāue ko ia na'a tau tali. 'A ia ko 'etau fatongia ke tau lau 'a e līpooti 'o fakafehoanaki 'a e polokalama ngāue na'e 'omai mo e pa'anga na'e fokotu'u ki he polokalama ngāue ko ia. Ko ia pē Hou'eiki, ko 'etau fatongia ke nau hanga 'o sivi'i 'a e līpooti pē na'e fakamole 'e he Pule'angá 'o lava 'a e ngāue na'a nau fokotu'u mai he polokalama ngāue na'e fakahū mai'aki mo e patiseti. Ko e taliui mai 'a e Pule'anga ki he pa'anga na'a tau hanga 'o fakaivia'i mo tali 'e he Fale Alea ki he 'esitimetri 'o e ta'u fakapa'anga ko ia, 'o fakatatau ki he *corporate plan* mo e palani ngāue 'a e Pule'anga na'e fakahū mai mei he patiseti ko ia.

'Oku 'amanaki ke tau hanga 'o sivisivi'i mo vakai'i 'a e 'esitimetri 'o e Pule'anga 'i Sune, 'a ia 'oku 'amanaki ke fakahū mai 'i Mē mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga, ko e 'esitimetri mo e palani ngāue ia 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 2023 Siulai ki Sune 2024. Ko e me'a tatau pē 'e fakahoko 'i he ta'u fo'ou, tau foki mai 'osi maau mai 'a e līpooti ki he ta'u fakapa'anga lolotonga.

'A ia ko e 'u līpooti ko eni 'oku fakahū mai Hou'eiki 'i ai 'a e 'u līpooti 'oku tōmui mai 'oku 'i ai 'a e 'u līpooti 'oku taimi, ka ko e me'asivi ke tau ngāue'aki ko e 'esitimetri 'o e ta'u fakapa'anga ko ia, pea mo e *corporate plan* pē ko e palani ngāue 'a e potungāue felāve'i, 'i he ta'u fakapa'anga ko ia. Ke mou me'a ki ai Hou'eiki, kapau 'oku 'i ai ha Fakafofonga heni 'oku 'ikai kakato 'ene naunau, mou toki me'a ki he Kalake 'o kole ki ai ke ne hanga 'o fakakakato atu kae lava ke tau fai hotau fatongia fakatatau ki he 'etau ngāue.

'Eiki Nōpele Vava'u me'a mai.

Kole ke 'i ai faingamālie kau Fakafofonga ke 'omi honau lotó he taimi alea'i Lipooti Fakata'u Pule'anga

Lord Tu'ilakepa: Fakamālō atu pē 'Eiki Sea ki he Feitu'u na fakamolemole pē 'i he'eku tu'u hake 'Eiki Sea, kae kātaki pē ki he Feitu'u na tau fai'aki 'a e tu'utu'uni na'e me'a 'aki 'e he Feitu'u na. Ko e me'a pē 'oku ou kole 'Eiki Sea, ka 'i ai pē ha faingamālie ha Fakafofonga 'i he Fale ni, tuku ke 'omai hono lotó, tuku ke 'omai 'a e me'a 'oku ke laumālie 'aki he 'oku 'ikai fakatokanga'i 'e he Pule'anga he taimi 'e ni'ihi, ka 'i he taimi ko ē 'oku fakatokanga'i ai 'e he Pule'anga 'e hanga ...

<005>

Taimi: 1050-1055

Lord Tu'ilakepa: ... leva he Pule'anga 'o hiki 'a e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai 'a e kau Fakafofonga 'Eiki Sea.

Ko e 'omai ko ē 'a e Patiseti mo e 'Esitimetri 'Eiki Sea 'oku 'osi fokotu'u pau he Pule'anga ia e me'a ke fai 'oku tātaaitaha ha ta'u 'e lava 'e he Fale ni 'o liliu 'a e Patiseti 'o ha Pule'anga 'Eiki Sea. Ko e me'a 'oku sai ai ke malanga 'a e kau Fakafofonga 'o kapau 'oku 'i ai ha'anau ngaahi fiema'u honau ngaahi vāhenga pea ke fakatokanga'i 'i he Fale ni he 'oku 'i heni 'a e Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā 'Eiki Sea. Ko e faingamālie ia 'oku tau 'oange ki he kau Fakafofonga kau ai mo e Hou'eiki Nōpele 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fakatonutonu atu e 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Ka ko u kole pē au 'Eiki Sea 'ikai ke 'i ai ha'o me'a ko u pou pou atu ki he me'a ko ē ka ko u tākaki atu pē 'Eiki Sea 'oange ha faingamālie he 'oku 'ikai pē ke 'i ai ha faingamālie ia 'a e kau Fakafongā ha taimi pea mo e Pule'anga 'Eiki Sea.

Tokanga ke fai kole kau Fakafongā ki he Pule'anga 'i he taimi tonu

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai ke 'uhinga e motu'a ni ia ke ta'ofi e faingamālie e kau Fakafongā ko e 'uhinga ke taimi tonu he ko e hangē ko 'eku fakamalanga Sea, ko e lipooti ko eni *annual report* ko e Patiseti ia kuo 'osi'osi pea ko e fatongia 'a e Fale ni ke sivi'i pē na'e fakamole fakapatonu pē na'e 'aonga pē na'a ne hanga 'o *remove* 'a e *issue* pē ko e palopalema na'e 'uhinga ai hono fokotu'utu'u mai 'a e ...toki ō mai he taimi Patiseti 'o toki 'omai ai homou ngaahi fiema'u na'a mono atu he Patiseti pē ko ha fa'ahinga feitu'u kehe ka 'oku 'ikai ko e feitu'u taimi totonu eni ko e *annual report* ko 'eku 'uhinga he 'oku nounou 'a 'etau taimi.

Lord Tu'ilakepa: 'E Fakafongā fakamolemole me'a ki he Patiseti 'oku 'ikai toe lava ha taha 'o 'omai hano faingamālie he taimi ko ia.

Mahu'inga ke lava muimui'i palani ngāue Pule'anga mo e ngaahi ngaue na'e fakamoleki ki ai 'ene patiseti

Paula Piveni Piukala: Sea ko e palopalema eni ko e ko ē ta'ema'usia ki he me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e talanoa. Ko e talanoa eni he *annual report* kuo 'osi *exhaust* hono Patiseti 'osi *exhaust* pea mo hono palani ngāue. Ko e me'a 'oku ou mahu'inga'ia ai Sea ke tau lava 'o muimui'i e palani ngāue mo e pa'anga.

'Eiki Sea: 'E Tongatapu 7 'oku ke toe fakamalanga pē koe ki he *issue* kuo u 'osi fakama'ala'ala atu. Ko ho fakatonutonu e me'a ko eni 'a e 'Eiki Nōpele Vava'u koe'uhí ko e kolé 'oku tonu ke toki muimui ia 'i he 'uluaki fatongia. 'A ia ko hono sivi'i e ngāue kuo 'osi fakahoko ko e toki taimi pē ia 'oku tonu ke mou toki muimui ai ha kole 'o kapau na'a mou kole he ta'u kuo 'osi pea fakahū mai e lipooti ko eni 'oku te'eki ke tali ho'omou kole pe fakahoko 'o fakatatau ki ho'omou kole he Patiseti 'o e ta'u kuo 'osi, ko e taimi ia 'e toki fakahū ai ho'omou kole kātaki Pule'anga fakamanatu na'e 'osi fai 'a e kole he ta'u fakapa'anga kuo 'osi ko u vakai hifo he lipooti 'oku te'eki ke mou fakahoko e kole ko ia. Ko e toki taimi ia ke fakahū ai homou kole.

Ko e kole fo'ou me'a ia 'amui kae 'uluaki fakahoko e fatongia ki hono sivisivi'i e lipooti. Ko e taimi ke fakahū mai ai homou kole Hou'eiki he taimi ko ē 'oku fokotu'utu'u ngāue ai 'a e Pule'anga 'ikai ke fai ha fokotu'utu'u ngāue he lipooti ngāue ia 'osi lava, ko homou lāunga'i pē te'eki fakahoko e ngāue pē ko ho'omou fakamālō ki he Pule'anga ko eni 'oku fakahoko e ngāue 'o fakatatau ki he'enuu lipooti ho'omou kole na'e fakahoko he ta'u kuo 'osi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Kātaki 'Eiki Sea ki'i fakahoha'a atu pē

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Kuo tāfea homau kauvaka ko eni pea ko u fakahoha'a atu pē 'oku fe'unu'aki e Hou'eiki kae lava ke fakatatafe atu 'etau Fale kae tukuange he ko eni 'oku mau ki'i tāfea he'ema'u nofo ko eni.

'Eiki Sea: 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea mālō tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea fakatapu atu ki he Tama Pīlisinisi mo e Hou'eiki Fakafofonga e Hou'eiki Nōpele, fakatapu atu foki ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai kae 'uma'ā 'a e kaungā ngāue 'i he Kapineti. Sea ko e kole pē 'a'aku 'Eiki Sea ke ki'i tuku ā mu'a 'a e kē 'a e ongo Fakafofonga ka tau 'unu atu 'etau polokalama he koe'uhí ke tau muimui mu'a 'i he'etau 'asenita. Ko 'etau mālōlō ko ē he 11:00 te u 'ai hona ki'i mala'e fuhu 'i tu'a ke na ki'i tukituki ai, ka tau hoko atu mu'a 'etau ngāue 'atautolu mālō Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea ki'i fakatonutonu atu e Palēmia Le'ole'o 'Eiki Sea, tā ko ia 'oku kau hono poupou'i 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea. Na'a ke me'a ki he me'a ko ē na'a ku 'oatu 'anenai 'oku ou ilifia he Fale ni he 'ai e me'a ko eni ko e 'ai hake pē me'a ko e fuhu, ka 'oku 'osi ho poini tuku e 'ai fuhu ko e fakamatala kehe e me'a ia ko ia. Ka 'oku 'ikai ke 'ilo ha taha ko hai 'a hai, ka ko u kole atu ki he Feitu'u na 'oua teke toe fakalanga e me'a ko ia he Fale ni 'oku kovi ia.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku mo mea'i pē 'a e Tu'utu'uni tu'o taha pē.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko ia Sea kole pē 'a'aku ia Sea ke tau hoko atu ko e ki'i tukuhua pē ia.

'Eiki Sea: 'Eiki Tokoni Palēmia ko u tali ho kole ko u tui 'oku 'osi mahino e 'isiū ko eni...

<007>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Sea : ... ko ho'omou me'a ko ia 'oku fai 'i tu'a ki Fale ko e me'a ia 'amoutolu. Ko e taimi ko ia 'oku mou 'i heni ai mou ngāue'aki 'a e lea faka'apa'apa mo tauhi 'etau Tu'utu'uni. 'Eua 11 'oku 'i ai ha me'a kehe 'oku ke tokanga ki ai?

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea pea 'oku ou fie 'oatu pē 'a e ki'i me'a ko eni he koe'uhi ko e poini ko ia hono 2 'oku 'omai ko ia 'e Tongatapu 7 'oku 'i ai hono ongo tonu 'ona hangē ko eni Sea. 'Oku 'i ai foki 'a e fatongia 'oku 'omai kia mautolu 'i he tēpile ko ē ko hono fai 'o e sivi...

'Eiki Sea : 'Eua 11 'oku 'osi mahino 'a e poini ko ia na'e 'omai 'e Tongatapu 7. 'Oku 'i ai ha me'a fo'ou 'oku ke 'omai?

Tokanga ki he 'ikai lava sivilivi'i ngāue koe'uhi ko e fometi ngaue'aki mai he ngaahi lipooti fakata'u Pule'anga

Taniela Fusimālohi : Ko e me'a fo'ou 'e Sea he ko e taimi ko ia 'oku 'omai ai 'a e lipooti 'oku 'ikai ke mahino 'a e me'a lahi ia. Ko e lipooti ko eni ko e 'uhinga ko ia 'eku lava 'o sivi 'a e lipooti ko eni 'a e Minisitā ki he Ngāue Lalahi he 'oku mahino 'a e ngaahi kongā 'o e fakamatala ki he motu'a ni. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi lipooti lahi ia 'oku lau ia hē, 'oku 'ikai ke hoa ia mo e me'a ko ē 'oku faka'amu ko ē ke fai 'o hangē pē ko e me'a ko ia 'oku fai ki ai e talanoa. Ko e me'a ē na'e kolé, ko e ngāue ē na'e kole ai e pa'anga ko ē ko e me'a ē pea 'ai ke pau e fika mo tonu hono 'omai. Ko e tu'o fiha eni 'etau fakafoki e ngaahi lipooti ke

fakatonutonu mai, hala 'a e faka-Tonga, hala e fakamatala. Ko e me'a ko ia na'a ku lava ai 'o faka'eke'eke 'a e Minisitā ko eni pea ko u kole fakamolemole ki ai he 'oku 'ikai ko ha fai ia 'i ha laumālie 'uli. Ko e faí ko hono 'uhinga he ko 'etau fatongia ia 'oku tau 'i heni ke ma'u 'a e mo'oni. Ko e 'uhinga ko ia na'a ku lava ai 'o sivi 'ene tafa'aki ko eni ki he *civil aviation* ki he folau vakapuna sivile he 'oku 'omai 'e ia e ngaahi fika pau. 'Oku 'i ai 'a e fakamatala ia 'oku talamai 'oku 'ikai lava tñaki 'a e *airspace levy* ia. 'Oku 'ikai ke talamai 'a e fika ia ...

'Eiki Sea : 'Eua 11 ko 'eku kole atu ke ke fakama'ala'ala mai 'a e me'a ko ia 'oku ke taumu'a ki ai. Kapau ko ho'o sivi'i 'e koe 'a e lipooti 'oku lolotonga 'i he Kōmiti Kakato ke fai ai ho'o fakamalanga.

Tokanga ki he fometi 'oku ngāue'aki mai he ngaahi lipooti fakata'u ke tokoni ki he fatongia Mēmipa hono sivisivi'i ngāue Pule'anga

Taniela Fusimālohi : Sea ko 'eku poini 'aku ia ko e taimi ko ia 'oku tēpile'i mai ai e ngaahi lipooti ko e ngaahi *format* ko eni 'oku 'omai ko ē ko e *format* ia 'a e *CEO* ki he Minisitā. Ko e me'a ko ia 'oku fiema'u ai 'e kimautolu kau Fakafofonga 'oku 'ikai ke ho'ata mai ia hē ke mahino ka mau lava 'o fai fakalelei homau fatongia ko e sivi. Ko e taliu' 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'a'aku ki Fale ni ko e me'a ia 'atautolu kātoa ki he kakai ko ia 'oku tau tñaki meiai e tukuhau ke 'omai ke fai'aki hono sivi. Ko e fu'u fō'i me'a lahí ia. Ka 'oku tau fakafekiki tautolu ia 'i he 'u me'a 'oku hala'atā ke 'asinisini e fakamatala ia ke lava ai e sivi ko ia 'oku tau feinga ke fai. Ko e poini ia ko ē 'oku ou feinga ke fakahoko atu Sea. Ko e ngaahi fu'u peesi ko ē ko e tu'o fiha eni 'etau tuhu atu ki he ngaahi fehalaaki 'oku 'i loto.

Ko e poini 'a'aku 'e toki lava 'o fai 'a e sivi fakalelei ko eni hangē ko e sivi na'e fai 'aneafi ki he 'Eiki Minisitā ko eni pea 'oku fai pē 'a e kole fakamolemole ki ai. Ko e 'uhinga he na'e hā 'asinisini mai 'a e tōnounou 'i he fakalele pisinisi 'a e Pule'anga 'o ne fai 'a e fatongia 'oku 'ikai ko ha me'a na'e totonu ke ne hanga 'o fai pea ko 'eku poini ia Sea. He 'oku ai 'a e me'a ia 'oku mahino mai mei he fakamatala 'a e Tongatapu 7

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Sea fakatonutonu atu pē Sea.

Taniela Fusimalohi : 'Oku mau tatau ai hono kumi 'a e mo'oni ko ē ki he ngaahi me'a 'oku fai ki ai e

'Eiki Sea : Fakatonutonu 'Eua 11 me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia.

Fakatonutonu Pule'anga 'ikai nau fakalele pisinisi ka 'oku fakalele ngāue fefolau'aki he kau talēkita

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Fakatonutonu atu 'Eiki Sea 'oku pehē 'e he Fakafofonga 'oku fakalele pisinisi e Potungāue. 'Ikai 'oku fakalele ia 'e he kau Talēkita. Ko e 'uhinga na'e fakalele ai 'e he Pule'anga 'Eiki Sea ko e feinga ke malu mo hao e fefolau'aki. Koe'uhi ko e tu'unga na'e 'i ai 'a e fefolau'aki vakapuná 'i he fonua ni, ne fu'u lahi e mo'ua pea mahino 'e 'ikai ke a'usia 'a e ngaahi kaveinga 'o e malu mo e hao 'a e fetu'utakí, kuo pau ko e fatongia ia 'o e Pule'anga ke ne ala atu ke tokoni'i e tafa'aki ko eni, ko homau halapule'anga ia ki motu, ko e kautaha vakapuna ko eni. Pea ko e fatongia ia 'o e Pule'anga 'Eiki Sea kuo pau ke tokoni ia 'i he tapa kehekehe koe'uhi ko e malu mo e hao hono kakai fakatatau ki he kupu 18 'o e Konisitūtone ko e fatongia ia 'o e Pule'anga 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Sea : 'Eiki Tokoni Palēmia 'oku ou fakatokanga' i ho' o fakatonutonu 'oku 'ikai ke u tali pē ta'etali koe' uhi 'oku mou feme'a' aki moutolu he *issue* 'oku tonu ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato 'oku lolotonga 'i ai e lipooti. Ko e 'uhinga ia na' a ku kole atu ai 'Eua 11 ke ke me' a mai ho' o poini. Ko e *issue* ko eni 'oku tau fa' a hoko 'i he Fale Alea koe' uhi 'oku 'ikai ke 'i ai ha' atau 'asenita ko e 'u me' a faka-*process* me' a fakangāue founa ngāue 'oku 'ikai ke tau talanoa tautolu ki he 'elito 'o e lipooti 'oku lolotonga 'i he Kōmiti Kakato. Ko e 'uhinga ia 'oku ou kole atu ai ke 'omai ho' o poini. Mahino ho' o poini ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha fokotu' u ki ho' o poini. 'A ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha' o taumu' a ki ho' o me' a 'oku ke me' a mai ki ai. Me' a mai 'Eua 11 ki ho' o taumu' a...

<008>

Taimi: 1100-1105

'Eiki Sea: ... ko e hā e founa ngāue ke liliu he Fale Alea ke fakahoko 'aki ho poini kae lava ke tau laka kimu' a.

Taniela Fusimālohi: Sea mai pē mu' a ha ki' i miniti 'e taha ke u ke u, ki he me' a ko eni 'oku me' a mai 'aki 'e he Tokoni Palēmia na' e 'ikai ke u talaatu 'e au 'oku fakalele pisinisi e Minisitā ko 'eku 'uhinga atu 'oku fakalele pisinisi e Pule'anga pea kapau na' e 'i ai ha tokoni tuku pē 'i tu' a pea tokoni atu pē ki ai he ē ka 'oku 'ikai ke to' o mai ia ki hē he ko e tupunga ia e *issue* ko ē 'oku fakahokohoko ko ē he 'aho ni.

'Eiki Sea: 'Eua 11 'oku ke toe foki pē koe ki he me' a 'oku ou tokanga atu ki ai.

Tokanga ke liliu founa lipooti mai Pule'anga Fale Alea he ta'u fakapa'anga hoko

Taniela Fusimālohi: Sea ka ko 'eku poini kātaki ko 'eku poini ko e ta' u fakapa'anga hoko mai tau liliu founa lipooti mai ki he Fale ni ke hōhōa mālie mo e 'ū me' a ko eni 'oku fai ki ai e talanoa ko e pa'anga ē na' e 'oatu ke fakahoko 'aki e fatongia ko e ngāue ē na' e palani ke fai ko e me' a ē kuo ma' ū pea tau lava ai 'o sio na' e 'aonga nai 'etau pa'anga na' e 'oange 'i he patiseti ke fai 'aki e fatongia ko ia ko 'eku 'uhinga ia.

'Eiki Sea: 'Eua 11 ko ho' o fokotu' u mai ke liliu e founa 'oku tali 'aki e 'ū lipooti?

Taniela Fusimālohi: Liliu 'a e founa lipooti 'oku fai mai ki he Fale ni Sea kae lava ke hōhōa mālie e me' a 'oku 'asi he palani, me' a 'oku 'asi he patiseti mo e ngāue na' e fai mo e ola pea ko e hā e tu'unga 'oku tau 'i ai he 'aho ni ke tau lava 'o 'alu ai ki he kaha' u ha founa 'oku mahino 'i he tōnounou 'oku tau lolotonga 'i ai pea tau 'unu ki he kaha' ū. Mai ha lipooti 'oku hā kakato mai ai 'a e ngaahi me' a ko iā tau lava leva 'o fai e sivi fakalelei pea tau 'unu ai.

Ko e founa hono fakahoko 'o e tali ia 'o e lipooti mo hono tēpilé 'oku 'ikai ko e palopalemá ia. Ko e 'ai ko ē ke mahino 'a e me' a 'oku fakahoko ko ē 'e he fatongia mo fai 'e he Pule'anga ko e *issue* pē ia mālo Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea sai pē ke u ki' i tokoni ki he Fakafofonga. Ko 'eku ki' i tokoni pē au ki he Fakafofonga ko u mālie' ia he me' a ko ē 'oku ke me' a 'aki ka 'oku ke me' a mai 'aki ko e Minisitā ki he *CEO* pea ko e me' a pē ia 'oku 'omai he *CEO* ko ia pē ia 'e fai ki ai e Minisitā. 'Oku, konga ho' o me' a 'anenai. Ko u lave' i na' a ke *CEO* hā me' a na' e 'ikai ke ke fai mo ke

hanga ai 'o 'ai e fo'i lipooti pehē ko e fo'i founa eni 'e ngāue'aki 'i he kaha'ú. Kapau na'e 'omai ia mo'oni e me'a ko ē 'oku me'a ki ai e 'a e Fika 7 mo'oni e me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai 'aho ni 'oku ke me'a mai ka na'a ke 'osi *CEO* hā me'a na'e 'ikai ke ke 'alu ai 'a e fa'ahinga *format* ko ia kimu'a ke tau ngāue'aki he Fale ni kae talu eni ia mei he 'aho 'ane fē tau ngāue mai 'aki e founa ko ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e fakatonutonu atu e fakamalanga ko eni. 'Oku 'ikai ko ha fatongia ia e *CEO* ko e fatongia ia e Fale ni ke nau *demand* 'a e *format* ke 'omai ai ke faingofua 'enau mahino'i e me'a 'oku fakahoko 'aki e pa'anga tukupau e kakaí. Ko 'eku 'uhinga ia 'eku fakatonutonu Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea. Fakamālō ko u tali pē 'e au ia 'a e fakatonutonu e Fakafofongá ko 'eku 'uhinga 'a'aku ki he Fakafofonga Fika 11 'i he taimi na'e *CEO* ai.

Taniela Fusimālohi: Sea ko u fakamālō au ki hono 'ai hake 'e he 'Eiki Nōpele na'a ku 'osi hanga 'e au 'o fai e feinga ki he fai 'a e fakamatala ko ē ke ma'a 'asinisini 'a e me'a ko ē ko ē 'oku fai fakatatau ki he patiseti. Pea 'oku mea'i pē ia 'e he 'Eiki Nōpele Fakafofonga Nōpele Fika 2 ko ē 'o Tongatapu he na'e Minisitā kiate au kimu'a pea 'Eiki Palēmia na'a ma feinga maua ke fakahū mai ki heni ha lipooti 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha tātāla'a ai 'oku mai e me'a me'a totonu mo e me'a 'oku kakato 'o fakatatau ki he fatongia na'e fai mo e hā hono ola. Ka ko e me'apango Sea ko e ta'u eni ia 'e 12 nau *CEO* fakamuimui pē au ko e 2011 ia pea u pehē ...

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eua 11 'oku 'ikai ke u tokanga atu au ki he, ki ho'o ngāue hisitōlia mo e puipuitu'a ho'o ngāue lipooti he taimi ko ē na'a ke *CEO* ai ko u tokanga atu au ia ki he'etau founa ngāue. Kapau te ke me'a mai ko e fokotu'u ke liliu e founa ko ē 'oku tau tali 'aki he 'ū lipooti he *format* ko fē feitu'u 'e 'ave ki ai ke fai ha ngāue ke fakalelei'i?

Fokotu'u ke fakafoki ki he Pule'anga ke nau fakakaukaua founa lipooti lelei fakahū mai 'aki 'enau ngaahi fakamatala fakata'u

Taniela Fusimālohi: Sea ko u kole atu au ke ke fakafoki mu'a ki he Pule'anga ke nau fakakaukaua'i ha founa lipooti lelei ange ke 'omai 'aki 'a e lipooti 'o hangē pē ko e ngaahi *issue* 'oku fai ki ai e talanoa. Pea 'ikai ke ngata ai na'e 'osi fai 'emau kole atu mu'a ke mai ha taimi fe'unga ke fai ai hono sivi e lipooti kimu'a pea toki sivi 'a e ngāue 'a e Minisitā mai ha uike 'e taha pē ua ka na'e 'i ai foki ho'o me'a 'oku fe'unga pē uike 'e taha ke fai ha sio fakalelei ki he ngaahi lipooti 'osi pea tēpile'i. Pea 'osi hono tēpile'i pea mahino ai 'a e tālangá 'oku fai 'i he ngaahi me'a 'oku mahino. Ko e anga pē e fokotu'u 'a e motu'a ni Sea mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'u eni 'e taha meia 'Eua 11 me'a mai Tongatapu 4.

Fokotu'u 'ave ki ha Komiti Fale Alea ke fakapapau'i atu fōmeti ke ngaue'aki he ngaahi fakamatala fakata'u Pule'anga

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga mālō e kātaki he tutulu hotau Falé Sea ko e, ko u tokanga atu au ki he fokotu'u ko eni 'oku fakahokó he 'oku tau 'unu eni ki he ai ke fokotu'u ke ko hono 'uhinga ke fakalelei'i e *format* 'o e lipooti fakata'ú. Ko e fokotu'u ko ē 'oku 'omai 'e 'Eua 11 ke fakafoki ki he Pule'anga Sea 'oku 'ikai ke u tui au ia 'e solova ai e palopalema Fakafofonga.

Taimi: 1105 – 1110

Māteni Tapueluelu: ‘Oku o ou fokotu’u atu au ke ‘ave ki he Kōmiti Laó pe ko ha Kōmiti Tu’uma’u ‘i heni ‘a ē ko ē ‘e lava ai e kau Fakafofongá ‘o *access* ki ai ke nau fakahoko atu ‘enautolu ‘a e me’a ko ē ‘oku nau tui totonu, ‘oku totonu ke *format* mai ai ‘a e ngāue ko ē ‘a e Pule’angá kae lava ke kakato ‘a e taliui ki he patiseti ‘oku ‘oatu fakata’u. ‘Oku ‘uhinga ai ‘enau līpooti fakata’u maí. Ko e pa’anga na’e ‘oatu he patiseti ko e ngāue ē na’e ngāue’akí pea ‘oku ou fokotu’u atu Sea ke ‘ave ki he Kōmiti Tu’uma’u ‘i heni. Ka mau ... ka fakafoki ki he Pule’angá, Pule’angá pe ia te nau *format* fo’ou maí.

‘Okú ke mea’i ‘e ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e *format* heni ‘oku ‘omi ma’u pē ‘a e sekisoni ko e ngaahi pole pe ko e faingata’a. ‘Oku ‘i ai e ngaahi līpooti ia ‘e ni’ihi ‘oku to’o e me’a ia ko iá. ‘A ia ‘oku ou fokotu’u atu Sea ke ‘ai ‘i heni ko e ‘uhingá kae lava ‘a e Hou’eiki Mēmipá ‘o kau ki ai ka nau fakahoko atu honau le’ó. Ko e tokoni atu pe ki he ‘Eua 11 Sea mālō.

Fakafoki ‘Eua 11 ‘ene fokotu’u ke ‘ave ki he Pule’anga ke ngāue ki he fometi ‘enau ngaahi fakamatala fakata’u

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko u kole atu pē ke fakafoki mai mu’a ‘eku fokotu’ú ‘a’aku ia kae tuku pē fokotu’u ko eni ‘a Tongatapu 4 ke fai’aki. Ko u tui ko e founa ia ‘oku ki’i lelei ange ke fai ha ngāue fakataha ki ai mo e kau Fakafofongá ke fakahū ki ai ‘enau ngaahi fiema’ú, mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e toki ‘osi eni ‘etau ako ki he founa ngāue e Fale Aleá. Na’a tau *session* ‘e 3 pea mo e *UNDP* pea na’e ‘i ai mo e ‘aho ‘e 3 pea mo e Kominuéli, ‘o fakamalanga ai ‘e he kau faiakó Hou’eiki ‘a e mahu’inga e ngāue e ‘ū Kōmiti. Pea ‘oku 2 e founá, ko e Kōmiti Fili mo e Kōmiti Tu’uma’u. Kaveinga ko eni ‘oku ‘ikai ha Kōmiti Tu’uma’u ia ki hono sivilisivi’i e ‘ū līpooti mo e *format*.

Pea ‘oku ou tui mahalo ko e ofi taha ki ai mahalo ko e Kōmiti Laó. Kae tukukehe ia kapau ‘oku loto e Falé ‘i ai ha Kōmiti Fili ‘e malava pe ke fili ha Kōmiti Fili, fakakaveinga’i ‘aki e ngāue ko eni. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a ma’ama’a eni Hou’eiki ko ‘etau liliu eni e founa līpooti e Pule’angá.

‘Uluakí ko u poupuu au ki he fokotu’u ko eni ‘a Tongatapu 4, ‘oku ki’i fakapotopoto ke toe fakafoki e ‘ū līpooti ko eni ‘oku ‘osi tēpile’i ‘i Falé. Ko e *format* ka ‘i ai ha liliu ‘oku lahi ia ai. Ko e fu’u ngāue lahi ia. Pea ‘oku ou tui mahalo ‘oku tonu ke toki fakakakato ia ha ngāue ‘a e Falé ki he *format* ‘o ‘ave ki he Pule’angá ke toki fai ha ngāue ki ai ‘amui. ‘A ia ko e hā e me’a ‘oku mou loto ki ai Hou’eiki ke mou fokotu’u mai ka tau hoko atu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá: Sea ki’i fakahoha’a atu pē Sea

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá: Sea he ko e ‘uhingá ‘oku mama’o hoku nofo’angá meí he tēpilé kuo tāfea homau tafa’akí. Pea ko e ‘uhinga ia ‘oku ou fai atu ai e fakahoha’á ‘oku ki’i mama’o pē. Ko u hoha’a pe Sea ki he ngaahi fokotu’u ko eni ko ē ‘a e Hou’eiki Fakafofongá ‘o e kakaí ke toe liliu ko eni ko ē e founá.

Ko e kau *CEO* ko ení mo e kau Mēmipa ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘oku fili fakata’u 4 ‘a e *CEO*. Pea pehē foki ki he Hou’eiki Minisitā. Pea ko e founa lelei eni na’e fai mai’aki e ngāué. ‘A ‘enau pole ki he lakangá pea mo honau teuteu’i ‘a e ngaahi ngāue ko ē ‘a e Pule’angá ‘o fakatatau ki he ta’u. Kae ‘uma’ā foki ‘a e ngaahi kuatá, ko e kolé kapau ‘oku nau hoha’a pehē ‘Eiki Sea pea nau me’a ange he taimi ko ē ko ē ‘oku fai ai ko ē ‘a e teuteu’i e ngaahi patisetí.

‘Oku ‘i ai e ngaahi *briefing* ‘a e ngaahi patiseti ‘oku fai ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’angá kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi *CEO*. Ke nau me’a ange ‘o kau ai ke lava ke feau e ngaahi me’a ko eni ko ē ‘oku fai ai e tō kehekehé. Ko e ‘uhingá kuo loka foki ‘a e aleapau ia ‘a e *CEO* pea mo e fili ko ia ‘o e ‘Eiki Minisitā. Ko e ngāue lahi eni hono vetekí ‘a e fakakaukau ko ení, veteki meí he Falé ko hono ‘uhingá ‘oku ‘ikai ke a’usia ‘a e tu’unga ko ení.

‘Eiki Sea ko e ngaahi fakamatala ko ení na’e fihia kotoa eni ‘i he taimi na’e tō ai ‘a e *COVID-19* kae ‘uma’ā ‘a e ta’ofi e fefolau’akí kae pehē ki he talopiki *Gita*. ‘Oku ‘i ai e nunu’a ko ení. Pea ‘oku ‘ikai ke loto ‘a e Hou’eiki ia Fakafofongá ke nau fakahā mai ka ko e tu’unga eni ‘oku ‘i ai, pea na’e ‘i ai mo e ngaahi liliu ...

<010>

Taimi: 1110-1115

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ‘o e Hou’eiki Minisitā ‘i he taimi na’a nau Sea ai taki taha he ngaahi tafa’aki ko ení. ‘Oku ou hanga ‘oatú ko e founa lelei eni ‘oku tau lolotonga fononga aí. Ko e fokotu’utu’u ko ení ‘osi ko iá pea nau me’a atu kinautolu ‘o ‘a’ahi, nau me’a atu nautolu ki he ‘enau ngaahi ngāue kae toe tōmui ‘a e ngaahi ngāue ia ‘a e Pule’angá ‘oku lolotonga fai he lolotongá ní. Ko u kole ke ‘oua leva mu’a ‘e fai hano tu’utu’uni ke liliu e fongá. Tuku mai ki he Hou’eiki Minisitā kae ‘uma’ā foki e Minisitā Pa’angá. ‘E lava ke fai ‘a e *briefing* ko ení ..

Fakama’ala’ala Sea ‘i he kupu 51 (5) fekau’aki mo e fatongia minisita ke lipooti mai ki Fale Alea

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā. ‘Oku mahino pē kia au e ‘uhinga ‘oku ke faka’ī’ī ai ki he me’a ‘oku fokotu’u mai he Hou’eiki. Pea te u kole ki he Kalaké ke tuku hake ‘etau Konisitūtoné kupu 51(5). He ‘oku mahino ai e fatongia e Hou’eiki Minisitā ke nau lipooti mai ki he Falé pea mo e fatongia e Hou’eiki Fakafofongá ke fai ha’anau fehu’i ki he Hou’eiki Minisitā ke ‘omai ha’anau tali ki he ‘enau fiema’ú. Ko e fakamatalá Hou’eiki ‘oku kakato ia he Pule’angá. Ko e me’a ko ē ‘oku fiema’u he Hou’eiki ke fakahū mai e fakamatala ko iá ki he Fale Aleá, ‘oku ma’u ai ‘a e tali ki he ‘enau ngaahi fehu’i.

Ko eni ‘oku lāunga mai e Hou’eiki Fakafofongá, ‘omai e lipootí ia nau *confuse* nautolu. ‘I ai e ngaahi ‘elemēniti ia ‘oku hā he ‘ū lipooti ‘e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke hā ia he ‘ū lipooti ‘o hangē ko e ngaahi faingata’a’iá pe ko e *challenges*. ‘Oku ‘i ai e ‘ū lipooti ia ‘oku hā ai ‘a e ‘elemēniti ko iá ‘i he ngāué. ‘Oku ‘i ai ‘a e ‘ū lipooti ia ‘oku to’o e me’a ko iá.

‘A ia ko e fokotu’u ko eni kau Fakafofongá ke ‘i ai ha tu’utu’uni pau ‘a e ngaahi fakamatala ko ē ‘oku fiema’u ke tākaki mai ke hā he ‘ū lipootí pea mo e ‘ū fakamatala ko ē ‘oku ‘ikai ke fu’u fiema’u he kau Fakafofongá ‘i he lipooti mai kia kinautolú. Ko hono fakalea ‘e tahá ko ‘etau fakalelei’i ‘a e fotunga ‘o e lipootí. Ko e fakaiikií ko u tui ‘oku tonu ke toki ngāue ki ai ha komiti pe ko ha kulupu ngāue ‘a e Fale Aleá.

He 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'elemēniti e lipooti 'oku fiema'u ke tau sio ki ai. 'O hangē ko e takafi ke 'asi ai 'a e *title*, ko e ta'u, ko e *cover letter*, ko e tohi mei he taki potungāué pea mo e tohi mei he 'Eiki Minisitā. Fiema'u ke 'i ai e fakamatala pa'anga, fiema'u ke 'i ai pea mo e ngaahi ngāue na'e fakahokó, ngaahi ngāue na'e faka'amu ke fakahoko ka na'e 'ikai ke fakahokó, ngaahi pa'anga na'e fakamole, ngaahi pa'anga na'e 'ikai ke fakamole, toenga pa'anga pe ko e nounou he pa'anga. Fa'ahinga fakamatala pehē ke mahino, ke tau lava 'o muimui'i 'a e polokalama ngāue na'e fakahū mai 'akí 'a e e Patisetí, Patiseti na'e talí pea mo tau muimui he lipootí, fenāpasi 'a e 'alu ko ē ngāué mei hono fokotu'u, ki hono tali hono fakapa'anga ki hono lipooti'i mai hono ngaue'i.

Ko e me'a 'e taha ko u fakakaukau ki ai Hou'eiki, hangē ko e taimi ko ē 'oku fakahū mai ai 'a e Patisetí mo e polokalama ngāué, kapau 'oku 'i ai ha kole fakafo'ituitui ha vāhenga fili ki ha ngāue, tonu ke hā mai he lipooti ki he Falé ke me'a ki ai e Hou'eiki Fakafofongá pe na'e fakahoko e ngāue ko iá ke 'oua toe fiema'u ke toe kole pe 'eke fakafo'ituitui, kae hā hangatonu mai pē he lipootí. Ko e hā e 'uhingá? He 'oku hā tonu pē he'etau Konisitūtoné Hou'eiki ko ena 'oku me'a ki ai he *screen*, kupu 51(5),

“Kuo pau ke fa'u he Minisitā taki taha ha lipooti fakata'u ki he Fale Aleá 'o fale'i fekau'aki mo e ngaahi ngāue mo e ngaahi palani 'o 'ene potungāué, pea kapau 'oku faka'amu 'a e Fale Aleá ke 'ilo ki ha toe me'a felāve'i mo e potungāue 'o e Minisitā. Kuo pau ke ne tali 'a e ngaahi fehu'i kotoa kuo 'oatu kiate ia 'e he Fale Aleá pea lipooti 'a e me'a kotoa ko iá fekau'aki mo 'ene potungāué.”

Ko e Konisitūtoné ia Hou'eiki pea ko e fatongia ia 'a e 'Eiki Minisitā, 'a ia ko 'ene kau ngāué pe ko e *CEO*. Fatongia ia 'a e 'Eiki Minisitā 'oku ne tepile'i ko ia 'oku 'i Fale ni, fakafofonga'i mai e ngāue 'ene potungāué. 'Oku 'ikai ke tonu ke tau tukuhiho ha *CEO* pe ko ha ngāue 'o ha potungāue he 'oku 'ikai ko 'ene fatongia ia 'a'ana. 'Oku 'ikai ko 'ene hingoá mo 'ene le'ó 'oku fakahū mai ki Fale ni. Ko e 'Eiki Minisitā 'o fakatatau ki he kupu 51(5) 'oku lipooti mai ki he Falé koe'uhí ko e fiema'u 'a e kau Fakafofongá ke nau lipooti mai ki he Fale ni. 'Oku 'ikai ko ha'anau me'a fakafo'ituitui pe ia Hou'eiki Minisitā fe'unga pē 'enau fakamatalá pea nau pehē pē ko ia pē. Ko e fiema'u e Hou'eiki Fakafofongá 'oku tonu ke tau hanga 'o fakakakato, pea ko ia Hou'eiki 'oku ou tui 'oku tonu ke tau muimui ki ai.

Ko 'etau taimí mo e matangí, kole atu ke tau mālōlō ka mou fakakaukau Hou'eiki ki ha founda ke tau laka kimu'a he 'oku 'i ai 'etau ngāue he Komiti Kakatō ke tau liliu ki ai. Tau mālōlō Hou'eiki.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<002>

Taimi: 1140-1145

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Mālō 'Eiki Sea, kole ke u fakatapu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, fakatapu ki he Hou'eiki 'o e Fale Alea.

Tui Pule’anga lava pē Fale Alea felotoi ki ha founa ‘oku sai mo faka’ofa’ofa fekau’aki mo e fakamatala fakata’u Pule’anga

‘Eiki Sea fakatatau ki he kupu 51 (5) ‘o e Konisitūtone ‘oku ne fakahoko mai ai ‘a e fatongia ko ē ‘o e ‘Eiki Minisitā fekau’aki eni mo e lipooti ‘Eiki Sea, pea hangē ko e me’a ko ē ‘oku fiema’u ‘e he Hou’eiki Fakafofonga e Kakai ke faí, ‘e ‘Eiki Sea talamai ‘e he ‘Apositolo ko Paula, ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘i māmani ‘e faingata’a, ko e koloa pē ke tau felotoi kitautolu kuo lava ia.

Ko ia ‘Eiki Sea ‘oku ou fokotu’u atu pē ‘e au fai pē talatalanoa ia, ‘e lava pē ia ke tau a’u ki ha me’a ‘oku sai, faka’ofa’ofa, pea tau felotoi ki ai, pea lava leva ‘o ngaholo hotau vaka ‘o tau ‘a’alo kotoa kimu’a kae ‘ikai ke ‘a’alo ha ni’ihi kimu’a kae ‘a’alo ‘a e ni’ihi kimui. Ko ia ‘oku ou fokotu’u atu ‘Eiki Sea, tukuange, tau hoko atu tautolu kae tuku mai pē ia ‘e lava pē ‘o fai hono fakakaukau’i he ‘oku kau pē ia he kuo fuoloa hono fakatokanga’i ‘e he tafa’aki ko eni mei fuoloa Sea. Ka ‘oku tu’utu’uni pē ‘e he kupu si’i 5 ‘o e kupu 51 kapau ‘oku fiema’u ‘e ha Fakafofonga ha me’a mei ha potungāue kuo pau ke tali. ‘A ia ‘oku ou tui pē au ‘Eiki Sea te tau lava pē tautolu ia, te tau lava pē ‘etautolu ‘o *settle* ‘a e me’a ko eni ‘i he founa faingofua mo felotoi, mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Mo’ui.

<005>

Taimi: 1145-1150

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea tapu pea mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘a e Fale Alea. Sea ‘oku poupuu atu pē au ki he Palēmia Le’ole’o Sea pea ‘oku hangē ko e ngaahi fokotu’u ‘anenai ‘Eiki Sea ko e ngaahi lipooti ko eni kuo ‘osi ‘omai ko u tui fakapotopoto ia Sea ke hoko atu ki ai ‘etau ngaahi feme’a’aki ko e hā ‘a e ...ko e me’a ko eni ‘oku fokotu’u hake ko eni ‘e he kau Fakafofonga ‘oku ‘uhinga lelei pē ia Sea ka ko u fie fakamanatu pē au ki he Hou’eiki e Fale ni Sea meimei ko e ngaahi Patiseti kotoa ‘oku ‘omai ko eni ki he ngaahi potungāue meimei ko e pēseti ia ‘e 60 ki he 70 ko e vāhenga ia Sea. Ko e pēseti ko ē ‘oku ‘omai ko ē ke fakalele’aki pē ko e hā e ngāue ‘e ala lava ai he potungāue Sea ko u tui ko hono fakamatala’i e founa na’e fakamoleki ai ‘a e pa’anga ko ia Sea ‘e ‘uhinga lelei pē ia ke mahino’i he Fale ni.

Teuteu ke fai ‘etau Patiseti ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi palani pea mo e fokotu’utu’u ‘a e ngaahi potungāue ‘oku ‘omai pea ‘osi ‘a e Patiseti pea ‘omai a’u ko ē ki he ‘osi ‘a e ta’u ‘e taha ta’u fakapa’anga ko iá Sea pea hū mai ai ‘a e lipooti ko e fehu’i te tau toe ‘omai ‘a e ngaahi palani ngāue ko ia ke toe muimui’i he *annual report*, ka ko u tui Sea kapau te tau sio vivili ki he ngaahi *annual report* ‘oku kei ‘i ai pē ‘a e faingamālie ia ke fakalelei’i Sea ‘o fakatatau ki he faka’amu ke lava he ngaahi *annual report* ‘o *reflect* mai ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ngāue angamaheni ia ‘a e potungāue ‘oku pau pē ke ne hanga ‘o fakamatala’i mai. Te u fakatātā pē au ia Sea ki he potungāue ‘a e motu’a ni ‘i he ta’u ko ē ‘oku fai ai ‘a e lipooti ‘e lipooti mai ‘a e *health status* pē ko e tu’unga mo’uilelei ko ē ‘a e kakai ‘o e fonua pea toki lipooti mai ‘a e ngaahi me’a kehe na’e fai ki ai ‘a e fakamole ‘a e kakai ‘o e fonua, ka ko u poupuu atu au ki he Palēmia Le’ole’o Sea ke fakatokanga’i pē he Hou’eiki pa’anga lahi ‘oku vahe’i ki he Patiseti ki he vāhenga ‘a e kau ngāue pea ‘oku ‘ikai ke toe lava ia ‘o ue’i ngaahi fonua muli ia Sea ‘oku ‘ikai ke kau ‘a e vāhenga ia he’enu Patiseti ‘a e ngaahi potungāue ‘oku tokanga’i ka ko u tui Sea ko e lahi taha ‘o e Patiseti ko ē ‘oku vahe’i ko e vāhenga ia ‘a e kau ngāue fakapule’anga kotoa ‘i he fonua ni mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 5.

Fokotu'u ke 'i ai ha Komiti Fili Fale Alea ke vakai'i ngaahi fakamatala fakata'u ke tokoni hono sivisivi'i ngāue Pule'anga

'Aisake Eke: Tapu pē mo e 'Eiki Sea pehē ki he 'Eiki Palēmia Le'ole'o mo e Hou'eiki Kapineti pea pehē foki ki he Tama Pilinisi mo e Hou'eiki Nōpele pea pehē ki he kau Fakafongā. Sea ko u tu'u hake pē au 'o poupou atu pea mo e fiefia 'i he fokotu'u ko eni ke fai ha fokotu'u ko u fokotu'u au ha komiti fili ke nau ...ke fai ha ki'i vakai ange ko e hā e fa'ahinga fakamatala ko ē 'oku 'aonga ke fai'aki ko ē 'a hono vakai'i ko ē mo sivisivi ko ē 'o e ngāue ko ē 'oku fakahoko mahu'inga 'oku fai 'e he Palēmia.

Ko e poini hení Sea tatau pē eni ko e me'a fakatauhitohi ko e fo'i 'isiū tatau. Ko e fehu'i ko ē hení ko e fakamatala ko ē 'oku nau 'omai ko e fakamatala ia 'oku mo'oni *true and fair* ko e 'uhinga ko 'ene fakakakato mai ko e me'a ē na'e hoko ko e taumu'a foki ia 'o e fakamatala ko eni, pea ko e fakamatala ko ia 'oku tonu ke 'i ai hono 'elemēniti 'uluaki pau ke 'aonga *relevant, relevant* ko e 'uhinga e 'aonga ha fa'ahinga fakamatala te ke lava ai 'o fakapapau'i ko e hā 'a e palani na'e hoko. Pea ko hono ua 'e 'aonga 'a e fakamatala sio ki he kaha'u. Ko e me'a ia 'oku ui ko e *relevant*. Pea ko hono hoko leva pau ke *fair representation* ko hono lava ko ē 'o 'omai e fo'i 'ata ko ē e ngāue na'e fai 'oku ma'u ia 'i he ngaahi naunau ko eni pau ke kakato 'a e fakamatala 'oku 'omai.

Ko hono ua pau ke lava 'o fakapapau'i *verifiable* pau ke lava 'o fakapapau'i 'a e fakamatala ko ia 'oku tonu pea 'ikai ngata ai 'oku mahino ngofua 'a e fakamatala ko 'ete sio pē ki ai 'oku mahino ngofua Sea pea 'i he'ene pehē Sea ko e faingamālie eni ia ko u tui he Pule'anga na'a mau 'i ai pea mau 'i hení ko u tui ko e toki faingamālie eni ia ke 'omai 'e he Pule'anga ko e anga ia 'enau fakakaukau he kuo 'osi 'asi foki 'i he Lao ko ē 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga 'osi tohi'i ia ai ko e hā e kupu ko e kakano 'o e Fakamatala Fakata'u 'osi 'asi ia ai mo hono 'ū kongokonga neongo ia ko e ha'u ko ē 'a e ngaahi fakamatala fakata'u ia ko ē 'a e Pule'anga 'oku kei tō kehekehe pē mei ai. Ka ko e taimi eni ko e hā 'a e vakai ...

<007>

Taimi: 1150-1155

'Aisake Eke : .. ko ē 'anautolu ko eni 'a e Hou'eiki Fale Alea ko e hā 'a e fakamatala mahu'inga ke nau lava fai'aki e fatongia. Pea ko u tui ko hono fokotu'u ko ē ki'i Kōmiti Fili ko eni 'ai mo hono tala fatongia *term of reference*. Ko e taumu'a ke lava fetaulaki ko e hā 'a e fakamatala ko ē 'oku vakai atu pea mei he tafa'aki ko eni, mo e fakamatala 'oku 'osi ko ē 'osi 'omai e femahino'aki. Ko u tui ko e faingamālie lelei ia he koe'uhi 'oku tau vakai pē 'i he ngaahi lipooti 'oku 'i ai pē ngaahi me'a 'oku faka'ofō'ofā 'oku 'i ai mo e ngaahi me'a ia 'oku 'ikai ke 'i ai. Manatu'i Sea ko e me'a ia 'oku ou poupou atu ai fokotu'u ha ki'i Kōmiti Fili pē ia mavahe pea ko hono tala fatongia ē ke nau vakai ange ki he tu'unga ko ē 'o e Pule'anga 'i he'enau fokotu'utu'u mai ko ē ko e hā e fiema'u ki he kakano ko ē 'o e fakamatala ko eni fakata'u pea ko e 2 ko e hā 'a e sio ki he ngaahi me'a ko eni 'oku *relevant* 'aonga pea 'ikai ngata ai, kakato lava 'o mahino ngofua pea lava fakapapau'i. Ko u tui ko e ngaahi 'elemēniti ia ko e hā 'a e lau 'a e me'a 'a e Hou'eiki Fale Alea. Ko u tui 'e 'omai 'a e fo'i mahino ko ia pea ko u tui 'e tokoni ki he kaha'u. Koe'uhi ko e palopalema he taimi ni 'a e fakafehokotaki ko ia e palani ngāue, 'esitimeti pea mo e ngāue ko eni he ngaahi lipooti fakata'u.

Na'e 'osi fai mai pē ngāue 'a e Pule'anga ia 'i he anga 'e fehokotaki ka ko u tui ko e ki'i faingamālie pē eni ia ke toe fai ha vakai ki ai. Ko u tui ko 'ene lava ko ia pea tau fononga 'e tokoni pē ki he'etau ngāue ki he kaha'u. 'Oku hangē ko eni ko 'eku fakatātā ko eni ki he Lipooti 'a e Ngaahi Potungāue Lalahi. Na'a ku sio au ki ai na'e tonu ke talamai ko e ngaahi fo'i hala 'e fiha na'e tonu ke ke hanga 'o palani'i ke ke 'ai he ta'u ko eni. 'Oku 'ikai ke 'asi mai ha fakamatala pehē ia. 'A ia kiate au ia ko e patiseti ko ē na'e 'ave he Potungāue ko u sio atu 'io ko e fo'i hala ē me'a pē ē na'e lava me'a ē 'oku 'ikai ke lava 'a ia 'oku ou 'amanaki atu ki ai. Kae hoko 'a e fo'i Kōmiti ko eni ko u tui ko e fakafetaulaki pē ko e fakafetaulaki pē Sea pea mahino, pea ko u tui ko e pea 'e lava. Kae kehe ko e anga pē fokotu'u ko u tui ko 'etau taumu'a pē 'atautolu ko e hā 'e sai taha ki Tonga ko e me'a pē ia. Ko e hā e sai taha ki Tonga ko 'etau lotu pē ia mo hotau laumālie. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Mo'ale Finau : Sea.

'Eiki Sea : Ha'apai 12 pea toki muimui mai 'a Tongatapu 1.

Poupou Ha'apai 12 'ave 'isiu ki he lipooti fakata'u Pule'anga k i ha Komiti Fili ke vave ai ngāue Fale Alea

Mo'ale Finau : Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Sea 'oku tui e motu'a ni ko e ke tau fononga atu pē te tau a'u ki he taimi 'e toe mā'opo'opo ange ai pea toe lava lelei ange mo maau ange ai 'a e me'a ko eni 'oku ui ko e lipooti 'Eiki Sea. Ko u tui ko e angamaheni pē foki 'Eiki Sea na'e fononga mai mo e Fale ni ko hono 'omai pē lipooti pea hā pē ki'i lelei taha mo e me'a ko ē 'oku ma'u 'e he kau Fakafofonga ke *scrutinise* ha lipooti pea 'omi pē ki lotu. Sea talu mei 'aneafi 'o lele mai ki he 'aho ni kuo tau lava ke tau tui tatau 'oku lahi pē ngaahi taimi kuo to'o mai e ngaahi *issue* ia 'oku 'i tu'a ia 'i he lipooti. Hangē ko e me'a ko ia 'Eiki Sea fa'a me'a ki ai 'a e Hou'eiki 'a e Pule'anga na'a ko ha founa pē ke 'omai ai ko e 'uhinga ke fakatokanga'i he 'oku mahu'inga pē foki 'Eiki Sea ke fakatokanga'i 'a e le'o ia 'o e kakai.

Ki he motu'a ni 'Eiki Sea 'oku ou tui ko e lipooti fakata'u ko e konga mahu'inga taha ia 'o e ngāue faka-Fale Alea. 'Oku totonu ke tau 'alu pē taimi mo 'etau 'unu ke fakapapau'i he ko hono 'uhinga ko e kakato ko ē 'o e patiseti 'oku fa'o ia 'i he ngaahi lipooti kātoa. Ko e ngaahi patiseti ko ē 'oku alea'i ko ē pea vahe ko ē 'i he ta'u, 'oku 'omi kinautolu 'o toe vahe pea lipooti mai. Pea ha'u ko ē lipooti 'Eiki Sea tui 'a e ni'ihi 'oku 'ikai ke kakato. Tui e ni'ihi 'oku 'ikai ke *detail* mai hangē ko e me'a na'e 'ohake 'e he Fakafofonga pē ko e hala 'e fiha. 'Oku 'i ai foki e mo'oni 'Eiki Sea ko e 'uhinga he kuo pau ke fakafetaulaki 'a e 'u *activity* ko ē 'o e ngāue mo e silini 'Eiki Sea.

'Oku 'i ai 'a e me'a 'Eiki Sea 'oku ui ko e *value for money*. Kuo pau ke *value* tatau 'a e me'a ko ē 'i he tafa'aki 'e taha mo e pa'anga ko ia na'e vahe'i. Ka 'oku 'ikai foki ke ha'u ia 'o *detail* 'Eiki Sea koe'uhi foki ko e fo'i *format* ia ko eni ko e *format* angamaheni pē foki ia 'Eiki Sea. 'E lava pē ia ke lau 'oku kakato ka ko e taimi ko ia 'oku ha'u ai 'a e kau Fakafofonga 'Eiki Sea pea mo 'enau ivi ke *scrutinise* mo 'enau taukei mo e ngaahi feitu'u kehekehe fakatatau mai mo 'enau ngaahi *experience* kehekehe, 'oku lahi 'a e ngaahi me'a ia 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'asi mai ia 'i he pa'anga.

Pea ko ia 'Eiki Sea 'oku ou 'oatu pē 'e au 'a e fakakaukau ko eni ke tau 'unu mu'a. Na'a ku lele mai 'Eiki Sea ko u fanongo ki he Lipooti 'a e Tokoni Palēmia 'oku 'i ai 'a e laumālie ke tau 'unu mu'a he ko e me'a ia 'oku tau ala ma'u 'Eiki Sea. Ka tau hanga 'o *adopt* mai ki lotu pea a'u pē ki he tu'unga kuo tau hanga 'etautolu 'o *adopt* ha fo'i *format* 'oku maau pea *detail*

pea nounou ke ne fakamatala'i 'etau pa'anga 'Eiki Sea. Ko ia 'Eiki Sea 'oku ou 'oatu pē 'e au 'a e fakakaukau ko eni he ko 'eku fakamālō pē ki he ...

<008>

Taimi: 1155-1200

Mo'ale Finau: ... ki he me'a 'oku tau a'usia, ka 'oku fiema'u foki 'Eiki Sea he kakai 'o e fonua ke nau toe a'usia ha me'a 'oku toe lelei ange. 'A ia ko e ngaahi fakakaukau kuo tau lingi ki lotó ki he lipooti ko 'e ē tau hanga 'o ngaahi ia 'Eiki Sea pea tau hanga 'o fokotu'utu'u lelei fakafetaulaki mai e ngaahi taukei kehekehe pea ko u tui au he ta'u kaha'u 'Eiki Sea pē ko e hā hono vave tahá ke tau *arrive* kitautolu ki he fo'i lipooti mo e fo'i *format* 'oku laulōtaha 'Eiki Sea pea ko 'ene ha'u pē 'a'ana ia 'oku talamai hangē ko e *MOI* ko e 38 miliona 'ene patiseti. Na'a ne lipooti 'aneafi ko e ko e ko e 28 'apē mahalo ko e vahe ia. 10 pē ia ki he ngaahi *activity* 'ikai ko ha fu'u silini lahi ia. Lava pē ia 'o fakamatala'i he peesi 'e ua ke talamai pē ko e hala 'e tolu pē ko e hala 'e fā. Kapau na'e 'omai pē me'a ko ia 'Eiki Sea ko u tui au 'oku 'osi fiemālie pē e kau 'a e kau Fakafofonga ia ka 'oku 'ikai foki ke fa'a ha'u pehē he 'oku 'alu atu e lipooti ia he *format* pea toki 'asi mai e ki'i me'a pea ne'ine'i ke talatala mahaki e Fakafofonga Niua ia hono halá ko hono 'uhingá 'oku fakakaukau ia ko e pehē pē Patiseti 'a e *MOI* 'e talamai ai ko e hala na'e 'ikai ke tanu.

Pea 'oku 'i ai 'ene mo'oni 'a'ana ia he mahalo pē te ne faka'uhinga'i 'e ia 'oku kau he patiseti ka 'oku 'ikai foki ke 'asi mai *detail* ia 'i he lipooti. 'Eiki Sea na tau toki situ'a mei he'etau ako na'e fakahoko na'e 'omai e *detail* e ngaahi *experience* mei muli 'a e *issue* ko ē ke tau nofo pē tautolu he'etau miniti 'e 10 he taimi 'oku tau tipeiti ai. Kae pango 'Eiki Sea ko u tui 'oku te'eki mā'opo'opo pea ko ia 'oku ou fokotu'u atu pē au 'Eiki Sea ke tau 'unu mu'a kae 'ai ha fo'i komiti hangē ko e me'a na'e 'ohake he Fakafofonga 'ai ha *Select Committee* Sea ko u ki'i sio hifo 'i he ngaahi Fale Alea 'e ni'ihi 'oku ou hanga 'o ki'i siofi pē 'e au ia pē ko ē hā fua e ngaahi me'a 'oku 'alu ki ai e *Select Committee* kau e lipooti ia 'i ai.

Kau e lipooti ko eni 'a e ngaahi *ministry* pē ko e *department* 'i he me'a 'oku mahu'inga pea 'aonga taha ki ai 'a e *Select Committee* 'ikai ke tau toe fu'u hoha'a tautolu ki he *scrutiny* 'Eiki Sea. Kapau na'e 'ave e lipooti ko eni 'a e *MIA* pē ko e *MOI* ki he *Select* Komiti ke nau hanga nautolu 'o *scrutinise* mahalo ko e miniti pē 'e 10 'oku 'i Fale ni. Pea ko 'ene ha'u 'a'ana ko ē ki hení 'oku 'osi tala mai 'e nautolu ko e me'a na'e halá ko e pa'anga ē na'e faka'aonga'i hala'i ko e *activity* ē na'e 'ikai *achieve* hono *purpose*.

Ko ia Sea ko u fokotu'u atu muimui atu he me'a ko eni 'oku 'ohake he Fakafofonga ke tau 'unu mu'a ha taimi ke tau hanga 'o fakakau e lipooti ko 'e ē 'i he 'ave ki ha *Select* Komiti kau taukei pea nau 'omai mo e ni'ihi taukei 'o ta'utu 'o siofi e lipooti pea nau hanga nautolu 'o 'analaiso mo *scrutinise* ko 'ene hū mai ki hení ko e vave 'etau ngāue 'Eiki Sea ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Sea: Tongatapu 1. Pea toki hoko mai ki ai e 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Ha'apai.

Poupou ki ha Komiti Fili kau ki ai Pule'anga mo e Fale Alea kae taimi tatau tokanga ki he mavahevahe ngaahi mafai pulé

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea pea tapu ki he Tokoni Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā fakatapu ki he Hou'eiki Nōpele pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Sea ‘oku mahino pē ‘a e me’a ‘oku fai e tokanga ki ai ‘a kimautolu ko eni e kau Fakafofongá pea hangē ko e fokotu’u na’e fai mai ‘e he Feitu’u na ‘o ‘ohake ‘a e kupu 5 ko eni kongá 5 ‘o e kupu 51 ko eni ‘o e Konisitūtone. ‘A ia ‘oku ne ‘osi ‘omi ‘i he kupu ko ia ‘a e totonu ‘iate kimautolu pea pehē ki he Fale Alea ha fa’ahinga me’a ‘oku mau toe fiema’u ke fehu’i ki ha potungāue ‘a ia ke fou ‘i he ‘Eiki Minisitā. Kuo ‘osi ‘i ai pē foki ‘a e naunau ia ko ia. ‘Oku mau ‘osi ma’u pē ‘e mautolu ‘a e mafai ko ia.

Na’e ai pē e fakatalanoa ‘a e motu’a ni ‘i he taimi na’e ‘uluaki fai ai ‘etau polokalama akó pē na’e malava nai ki he Fale Alea ko e ta’u foki eni ‘e 100 fiha ‘a e Fale ni Sea. Pea hangē pē ko homau ngaahi kaungā Fakafofongá na’e ‘i ai ‘iate kimautolu ‘a e kau Fakafofonga na’a nau me’a mai ‘i he ngaahi tēpile ko ena mo e ngaahi me’a’anga ko ena ‘o e Hou’eiki Minisitā. Ka ko e ‘uhinga he ‘oku lele mai e motu’a ni ia ‘ene fo’ou ‘i he ta’u ni ko e Fakafofonga fo’ou pea hangē eni ia ha me’a ‘i he vakai ‘a e motu’a ni na’e te’eki ai ko e hā kuo toki pehē ai? Ko e lipooti kotoa kuo ‘omí pea ko homau fatongia ia ke takitaha fekili ke sio pea ‘a ē ‘oku ‘uhinga ai ‘oku ‘i ai ‘a e Fale ni pea mo e Komiti Kakato ke fai ai ‘emau ngaahi fehu’i.

Ko e tu’u ko eni ‘o e fokotu’u kuo fai mei Tongatapu 4 ‘oku pou pou e motu’a ni ki ai pea kuo ‘ohake ‘e he Fakafofonga Tongatapu 5 ‘a e kinikini mai ki he fatongia ‘o ha komiti pē ko ha Komiti Fili. Ko u tui pē ‘Eiki Sea kae pehē ki he Hou’eiki ko e ako na’e ‘uluaki faí na’e fakamamafa’i mai kia kitautolu ‘a hotau mafai pea mo e *separation of powers*. Ko ‘eku ...

<009>

Taimi: 1200 – 1205

Tevita Puloka: Ko ‘eku tokangá ‘a’aku na’a ‘ilo ange kuo hanga atu ‘a ho’o Fale ‘Eiki ‘au ‘o fokotu’utu’u mai e ngāue ‘a e Pule’angá. ‘E ‘ilo lahi taha ange pe ‘a e kau CEO ki honau fatongiá. Pea ‘oku ou tui ko ha faingamālie ia ‘o kapau ‘e tu’u ‘a e Kōmiti ko ení ke ‘omai ange mo e kakai ko iá ‘o kapau ko ha toe me’a ia ke fai ai hano toe fekili ‘i ha fiema’u ‘a e Fale Aleá.

Sea ko hono ‘uhinga ‘oku ou fakahoha’ a ai ko e Fale Aleá ‘e kehe pē fiema’u fakalukufua ‘o e Fale Aleá mo kimautolu taautaha mo homau ngaahi vāhenga pea mo hamau ngaahi me’a ‘oku mau fiema’u. Ka ‘oku ou fokotu’u au ke hoko atu e Falé ni ia, he ko e tau kei fe’ao eni ‘i he fakamatala fakata’u ‘a e Potungāue ko e taha ‘a e ngaahi Potungāue lahi pea fengāue’aki lahi taha pea mo e Pule’angá ‘a e Potungāue ko eni Ngaahi Ngāue Lalahí.

Kae toki fai angé ha vakai ‘o e Kōmiti ko eni pe ko ha Kōmiti Fili ke fai ha sio na’a faingofua ange ai e ngāué ‘i he kaha’ú ko ha sio fakalukufua. Pe ko ha me’a fakalukufua ‘a e Falé ki ha lipooti ‘oku ‘omi meí he Potungāué. Ka ‘i he taimi tatau Sea ‘oku ou faka’amu pe ke mahino ‘e ‘ikai ke mau lele atu pe ko e fatongia e Kōmiti ia ko ení, ‘o matū’aki kau atu ia hono fakalele mo fa’u mai e lipooti ‘a e Pule’angá.

Ko u tui pē mo e ‘amanaki ‘e hoko ko ha me’a ke fai ai ha fengāue’aki lelei pea ko ha me’a ke tokoni ki he ngāue ho Fale ‘Eiki. ‘Oku ou fokotu’u atu, mālō.

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki e Fale Alea ‘o Tonga kae ki’i pou pou atu pē mo ki’i fakahoha’ a atu ai pē he laumālie ko eni e Hou’eiki ko eni ne toki fai atu ‘ene me’á ki he Feitu’u na. ‘I he kaveinga mahu’inga ko eni fekau’aki mo e ngaahi fakamatala fakata’u ‘oku ‘omai meí he ngaahi Potungāue ‘a e Pule’angá.

‘Eiki Sea, hangē pe ‘oku ‘ohake ‘Eiki Sea mo fakamamafa’i mai ‘e he Hou’eiki tefito’i fatongia ‘o ‘etau ‘i hení. Kau eni he fatongia ko hono sivilivi’i ‘a e ngāue ‘a e Pule’angá, nau ngāue’aki ‘a e pa’anga ‘a e fonuá. Pea ‘oku ou tui ko e tokotaha kotoa pe ia ‘i Falé ni ‘oku tau ma’u pē ‘e tautolu ‘a e laumālie tatau ke ‘omai e mo’oní.

Ko e hā e fatongia ‘oku tau sivilivi’i’aki ke ‘omai e mo’oní, tau tatau kotoa, ‘ikai ke pou pou’i ‘e ha taha ia ke tata’o pe fakapuliki ‘a e mo’oní. Tau tui kātoa pe tautolu ki ai, ka ko e laumālie ko eni ‘oku ‘ohaké ‘oku tau tui kātoa ki ai ‘Eiki Sea ke fai ha fakalelei’i e ngaahi fōtunga ko eni. He ‘oku ou tui ko e fononga mai e ngāue ‘a e Fale Aleá hangē ko eni ko e ongo me’angāue ko eni.

Na’e fai e liliu lahi ia ko u tui na’e kau ai e Tongatapu 5 ‘i he fōtunga ko eni ‘o ‘etau patisetí mo ‘etau ‘esitimetí, ‘i he fotunga na’e fononga mai’aki. Pea ‘oku ‘ikai ke u ma’u ko e ta’u fē na’e fakahoko ai ko ē liliu lahi ia ki he fōtunga e patisetí mo e ‘esitimetí ‘o fakapolokalamá. Hangē ko e ha’u pe ia ‘a e tekinolosiá ‘ou tui pē na’e kau pe ai mo e Minisitā Pa’anga taimi ní. Ka ‘oku ou tui ka ko e Fakafofonga Tongatapu Fika 5 ne nau ngāue lahi hono fai e fo’i liliu ko iá.

Na’e hū fo’ou mai ia ‘o fai e fakaangaanga ki ai ‘o ‘alu pe fononga maí ‘o toki kamata ke mahino mai e fo’i founa ngāue ‘a e fakapolokalama ko ē ‘etau patisetí.

‘Eiki Sea: Ko u tui ko ‘eku tangata’eiki, ko ‘eku ‘Eiki na’á ne hanga ko ē fai e liliu ko iá he taimi na’e Minisitā aí.

Pou pou ki he fokotu’u Komiti kae feongoongoi Fale Alea mo e Pule’anga koe’uhí ko e mavahevahe ngaahi mafai pulé

Lord Tu’iha’angana: Ko ia mālō ‘aupito e tokoni mai e Feitu’u na, tā ko ia. Ko nautolu ‘i Falepa’anga he taimi ko iá. ‘A ia na’e fe’unga mo e Minisitā ‘a e Tūtoatasí ‘a ena na’e fai ai fo’i liliu ko iá. Pea ko u tui ko e fōtunga ko eni ‘o e līpooti fakata’ú ia Sea ‘a ē na’e kamata talu ko eni tau pehē ‘oku kau fa’a fai e feme’a’aki he kamata mai ko eni e liliu fakapolitikale ‘a eni ko eni ko ē ‘i he 2010.

Ka na’e kei hoko mai pe fo’i fōtunga ia ko iá tatau pe ko eni ‘o a’u mai ki he ‘aho ní. Mahalo ko e fo’i founa tatau pe eni na’e fononga mai ‘aki tau pehē ta’u e uongofulu pe tolungofulu ki mu’a ai toki a’u mai ki he ... pe toe lahi ange, he fotunga ko ē ‘oku tau ngāue’aki he ‘aho ní. Pea ko e ‘ahó ni kuo ‘ohake ia ‘e he Fakafofonga ‘o e ‘aho ní fiema’u ke fakalelei’i ke toe, ‘oku ou tui au ‘oku hangē ke to’o atu e me’a ia ‘e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke fu’u hā mai kae ‘ai ke ki’i nounou ange pea mahino ngofua...

<010>

Taimi: 1205-1210

Lord Tu’iha’angana: ... ke fai ‘aki hotau fatongiá. Ka ko e poini ‘oku ou ‘ohake ‘Eiki Sea hení ‘a eni pē na’e ‘osi ‘ohake he Palēmia Le’ole’ó, ko ‘etau, neongo ‘etau ‘i hení tau Fakafofonga mai he ngaahi tēpile kehekehe mo e hā e founa ‘oku tau ‘i hení ai pea ‘oku kehekehe ‘etau tui ‘i he ngaahi me’a ‘e ni’ihi. Ka ‘oku a’u ki he ngaahi me’a ‘oku fiema’u ‘a e ngāue fakataha ke tau feongoongoi mo fakalelei’i ha ngaahi me’a ke tau nga’unu ai kimu’a, hangē ko eni ‘oku ‘ohake he ‘aho ní. Pea ko ia ‘Eiki Sea ‘oku ou pou pou atu pe au ia ki he

me'a ko eni 'oku talamai. Mahino 'ū, he ko e fai e ngaahi fakalelei'i ia ko eni he 'ikai ke 'osi pe ia 'apongipongi pe ko e 'aho ni pe ko e mahalo pea mo e ngaahi fakamatala fakata'u ko eni 'e toki fai e talatalanoa.

Ko u fokotu'u atu sai 'aupito e ngaahi fokotu'u 'oku 'ohaké ka ko e pau pē ke fai e feongoongoi Sea. He 'oku mahu'inga 'aupito he'etau fonongá ke tau fakatokanga'i hotau vahevahe. Leini e Fale Alea, leini e Pule'anga, leini e Fakamaau'anga ke tau nofonofo pē, 'oua toe kolosi he ko e ngaahi me'a ia 'e hoko ai e ngaahi, tau laumālie 'o e ngāue fakataha, fetalanoa'aki. Ko e taki e Pule'angá 'oku te'eki ke 'i heni, kapau 'oku me'a mai 'apongipongi, feme'a'aki mo e Feitu'u na mo e Hou'eikí. Ko eni 'oku 'osi 'ohake pe ia he Hou'eiki Pule'angá, 'oku tau loto kátoa tautolu ke fai ha founga ngāue ke faingofua ange hotau tefito'i fatongia ki hono fehu'i pea tau fiema'u ko e me'a ko e mo'oni ke 'oua toe veiveiua ke 'omai tautefito ki hono ngaue'aki 'e kinautolu ko eni 'oku tau fili ke nau tataki mo ngaue'aki 'a e pa'anga e fonuá.

Ko ia 'Eiki Sea laumālie ko iá poupou atu ki he, kae fai, kae 'oua te tau pāloti'i ke 'ai e komiti. 'Oleva ke me'a mai e Taki e Pule'angá ke nau fakataha ki ai mo e Kapinetí uike kaha'u pea fai e fetalanoa'aki ko e hā e founga. Pea kapau ko ia ke nau feloto, pau ke tau felotoi kitautolu, he 'ikai ke tau fa'u atu 'etautolu ha komiti heni ke tau fakalelei'i e, 'a e founga ngāue 'a e Pule'angá. He 'oku mahino pe ia 'Eiki Sea 'oku 'i ai pē 'a e Hou'eiki ia 'oku nau tokanga, 'oku 'ikai ko e, ko e fakamatala fakata'ú pē. Na'e 'i ai 'a e ngaahi me'a nau fa'a fanongo ai he kau Hou'eiki 'e ni'ihi 'oku 'ikai ke nau fiemālie nautolu ia ki he, 'ikai ke pehē, ko e fiemālie ko e fo'i leá ia 'oku 'ikai ke pehē 'oku me'a. 'Oku nau fiema'u ke fakalelei'i ha toe ngaahi founga 'a e fa'u e lao, ko e fakahū mai e lao. Ko e ngaahi me'a pehē pau pē ke tau nga'unu 'i he laumālie 'o e faaitaha 'Eiki Sea.

Pea 'oku tau mahino 'aupito pē 'etau taukave'i 'a e ngaahi me'a, tau tefito'i fatongia ke 'omai e mo'oni pe ko e hā, pe 'oku tau 'i hē pe 'oku tau 'i hē kae, pea 'oku tau takitaha pē he founga. Tau takitaha pē founga 'etau 'i Fale Alea ni tau fakahoko 'aki hotau fatongiá ka 'oku 'i ai pē tu'utu'uni 'oku ne hanga 'o, tau fou ai 'etau ngāué. 'Oku ne tataki mai 'etau founga ngāue neongo 'etau kavekave ke 'omai ha me'a, ka 'oku 'i ai e tu'utu'uni. Pea neongo ko e anga pē ia 'o kitautolu tangata, 'oku 'i ai e taimi 'e ni'ihi, fu'u lele e *heat* ki 'olunga pea tau ki'i, ka ko e laumālie pe ia mo e ngāue 'a e Fale ni ka kuo pau pē ke tau fakalelei'i 'etau ngaahi founga ngāue. Pea ko ia 'Eiki Sea 'a e poupou atu ka ko u pehē tuku ke fai ha'o feme'a'aki mo e, ko u tui 'oku 'osi mea'i he Palēmia Le'ole'ó, nau talanoa ki ai mo e, feme'a'aki ki ai mo e Palēmiá ha'ane me'a mai, feme'a'aki mo e Feitu'u na. Ka 'oku nau laumālie lelei ki ai pea ke fokotu'u mai leva mei he Feitu'u na 'ai e komiti ke nau ngāue lelei ki he ngaahi me'a 'oku fiema'ú.

Tau tui ko e fai ha ngaahi liliu mo ha ngaahi fakalelei'i 'etau founga, ngaahi founga ke fakahoko mai 'aki e ngaahi potungāué ko e ngaholo leva 'etau ngāué, 'oku faingofua 'etau sio mo hono fehu'ia mo e hā fua pea mahino 'Eiki Sea e ngāue 'oku faí. Ko ia 'a e poupou atu pē 'Eiki Sea mo e laumālie, ko e poini 'a e motu'á ni 'ai pē ke tau ngāue fakataha pea 'oua 'ai ke tau fokotu'u tautolu pea tau pāloti'i ke 'ai e komiti mo e hā. 'Uluaki fai ke napangapangamālie ho'o feme'a'aki mo e taki e Pule'angá mo e Hou'eikí. Tau fononga pē tautolu he founga ko eni he ngaahi, he ngaahi fakamatala ko eni 'oku 'i heni. Fai he komiti hano fakalelei'i, lava, tau loto taha ki ai tau fononga 'i he laumālie pē ia 'o e melino neongo e kehekehe e ngaahi tui ka 'oku fiema'u pe ia ke tau talanoa'i 'etautolu e mo'oni 'i he founga ke fai. Mālō Sea.

Fakamamafa'i Sea e me'angāue ke taliui mai ai Pule'anga ki he Fale Alea

'Eiki Sea: Mālō. 'Eiki Nōpele 'oku mahino e laumālie ho'o fakamalanga ke tuku ha

faingamālie ki he Hou'eiki Minisitā mo e 'Eiki Tokoni Palēmiá, ke nau toe fakakaukau ki he founa ke tau laka ai kimu'a hono fakalelei'i e ngāue ko ení. Hou'eiki koe'uhí ko e fakamalanga ko eni na'e ...

<002>

Taimi: 1210-1215

'Eiki Sea: ... fai 'e Tongatapu 1 na'e 'i ai 'ene me'a fekau'aki pea mo e *separation of powers*, 'a ia 'oku ou fiema'u pē ke fakamahino'i ko e me'angāue eni 'a e taliui mai 'a e Pule'anga ki he Fale Alea, 'a e fotunga ko ena 'enau lipooti 'o fakatatau ki he Konisitūtone. 'Oku 'osi 'i ai pē tu'utu'uni 'a e Fale Alea 'oku taliui mai ai 'a e Pule'anga, 'i he fōtunga ko ia 'enau lipooti, 'o kamata pē mei he lea faka-Tonga, he ko e lipooti ko ē 'a e Pule'anga 'oku fakapālangi, ka ko e tu'utu'uni 'a e Fale Alea ke fakahū mai ki heni 'i he faka-Tonga.

Ko 'etau talanoa'i eni 'a e fōtunga 'o e lipooti ko ia 'o 'ikai ngata pē 'i hono faka-Tonga'i mai 'a e lipooti, ka ko e ngaahi 'elemēniti 'oku fiema'u 'e he Hou'eiki Fakafofonga ke hā 'i he lipooti.

'A ia ko e founa pē eni Hou'eiki 'oku 'i ai 'a e fokotu'u mei he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, 'a ia 'oku kei 'i ai pē 'enau fokotu'u pea 'oku 'i ai pea mo e fokotu'u fakakaukau mei he Hou'eiki Fakafofonga 'o Ha'apai ke tukuange ha faingamālie 'o e Pule'anga ke nau talatalanoa 'ia nautolu pē ka ko e hā ha founa ke tau laka ai kimu'a.

Lord Tu'iha'angana: Sea kātaki pē mu'a ka u toe ki'i fakahoha'a atu ke mahino pē kātaki pē he fakahoha'a tu'o 2. Ko 'eku, 'a ia ko 'eku 'uhinga pē 'aku ke mahino pē 'a eni pē 'oku 'osi mea'i ia 'e he Palēmia Le'ole'o, kae 'oatu pē 'a e ki'i faingamālie he 'e me'a mai honau taki 'apongipongi. Ko e 'ikai ke pehē ke nau toe fakakaukau'i, ko e pehē atu, ko e fakahoko atu pē 'oku 'i ai 'a e tokanga 'a e Hou'eiki ko eni 'a e Fale Alea 'o Tonga ke fai ha ngāue ha komiti ki he, ke vakai'i 'a e fotunga ko eni 'o e lipooti. Pea kapau 'oku nau tali, pea 'e me'a mai pē ia ka ke toki fokotu'u mai 'e koe ke 'ai 'a e komiti.

Ko e 'uhinga pē ia, pea ko e 'oatu pē ia 'oku mahino 'oku 'i ai 'a e fiema'u ke fai hano vakai, 'a ena na'e 'osi laumālie pē na'e 'osi me'a mai 'a e Tokoni Palēmia, 'a e 'Eiki Palēmia Le'ole'o 'oku nau fie ngāue fakataha pē nautolu ka 'oku ou tui pē au ko 'ene fakahoko atu pē kuo nau laumālie ki ai, ka ko e 'oatu pē ia mo tau fiema'u ke fai ha ngāue ke vakai'i ha komiti, ke fou pē ia ai kae 'oua te tau pālōti'i 'o tau tu'utu'uni ke tau ngāue leva kitautolu, tau *lane* kehe kitautolu, tau 'i hē tautolu. Ko e founa ngāue ia ko ē ko e founa ngāue ia 'a e *lane* kehe 'oku tau fiema'u ke fakalelei'i 'a e ...

Fakamahino 'e kau mai mo e kau Mēmipa mei he Pule'anga 'i he fakakaukau ki ha Komiti Fili

'Eiki Sea: Ko ia 'Eiki Nōpele ko 'eku fakakaukau ki he Komiti Fili 'e kau mai ki ai mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Pule'anga, 'o hangē pē ko e taimi 'oku fa'a fili ai 'a e komiti, pau ke 'i ai ha ni'ihī mei he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, tēpile 'a e Pule'anga pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele. Na'e 'ikai ke 'i ai ha fakakaukau ia 'e fili pē 'e he Fale Alea ia ha ni'ihī 'oku 'ikai 'i he Pule'anga ke nau kau 'i hono alea'i 'a e ngāue ko eni 'i he Komiti Fili. Me'a mai 'Eiki Minisitā Fonua:

'Eiki Minisitā Fonua: Tapu mo e Feitu'u na Sea, lave'i 'e he motu'a ni e laumālie ho Fale, mahino pē tūkunga ia 'o e Fale Alea mo e ho'ata kitu'a 'o e fatu 'o e lao pea mo hono fatufatu ha ngaahi alealea ko e 'uhinga ko e fakalelei'i e fa'unga taki 'o e Pule'anga. Kiate au 'oku 'osi hulu'ānoa pē kupu 51(5). Kuo pau ki he Minisitā takitaha, ko e taliui ia ki ho Fale, pea 'oku 'atā ai ki he Fakafofonga kotoa ho Fale ke fehu'i kae tali 'e he Minisitā ha me'a fekau'aki mo e potungāue, ko e fekau'aki ia 'o e fetaliui 'aki na'a ke me'a ki ai, pea 'oku 'i loto 'oku 'i ai ai 'a e 'uhinga 'o e *separation* 'o e *power*. 'Oku fakamatala 'i he kupu 51, kiate au, ko e toe maama ange 'a e me'a 'oku feme'a'aki ai 'a e Fale ni ke fai 'e he Fale ni ia 'a hono alea'i 'o tālanga'i e līpooti.

'Oku 'i ai 'a e ongo *independent* 'oku ngāue'aki 'o fakanifo 'a e Feitu'u na ko e 'Omipatimeni, pea mo e 'Atita, 'osi hulu'ānoa ia ki ha fakatonutonu 'o e 'uhinga 'o e fatu lao mo e siofi ha fakatonutonu 'i he me'a 'e a'u ki he Fakamaau'anga kae ngata 'a e ngaahi fakangatangata 'o e Fale Alea, pea mo e Pule'anga 'i he 'uhinga 'o e tataki 'o e ngāue faka-Pule'anga. Komiti Fili, 'ikai ke u tui 'oku *fair* ke toe kau ha taha 'i he loto Fale 'o e *Executive* pē ko e Pule'anga 'i he Komiti Fili.

Ko e Komiti Fili ko ha ki'i kulupu 'oku kehe ia mei he *Standing Committee* 'oku tu'u tau'atāina hangē ko e ngāue 'a e 'Atita pea mo e Omipatimeni, fakafeta'i pē na'e a'u 'a e kupu'i lao ko eni ki he ongo ...

<005>

Taimi: 1215-1220

'Eiki Minisitā Fonua: ...Tafa'aki pea 'oku *independent* ko eni 'e 'i ai e 'aho pehe ni. Mea'i Sea ko 'ene Komiti Fili pē 'e 'i ai e Tu'utu'uni e a'u ai ki he faka'ilo faka-Fale Alea 'e a'u ki ha taimi ko e Komiti Fili 'e lava ke faka'ilo fakaloto Fale Alea ha potungāue fakataau taha 'o e Pule'anga. Sea kuo hulu'ānoa pē 'a e kupu 51 (5) 'a e Tu'utu'uni 'o e Lao ke fai'aki 'a e ngāue 'a e Fale Alea ko e Politiki ia he 'ikai ke tuku mo e faka'uhinga ko e Lao ē mo e ngaahi fakangatangata ko ia pē 'a e fakahoha'a Sea mālō.

'Eiki Sea: Te u kole pē ki he Kalake ke tuku hake 'a e kupu 160 (1) 'o 'etau Tohi Tu'utu'uni. Tohi Tu'utu'uni.

Paula Piveni Piukala: Sea 'i he kei tali ki he Tohi Tu'utu'uni kole pē mu'a fakamolemole ko u fie fakama'ala'ala pē ki he 'isiū na'e 'ohake he Minisitā Fonua.

Fakamahino Sea kupu 160(1) Tohi Tu'utu'uni fekau'aki mo e kau mēmipa 'i ha Komiti Fili

'Eiki Sea: 'E Tongatapu 7 toki tuku atu ho faingamālie ko eni 'oku 'ohake 'a e kupu 160 kupu si'i (1) 'o e Tohi Tu'utu'uni ke me'a ki ai e Hou'eiki.

Kalake ki'i vavevave hake he 'oku tali e Hou'eiki. 'A ia ko e kupu 160 'etau Tohi Tu'utu'uni Hou'eiki 'oku fekau'aki ia pea mo e Komiti Fili 'a ia ko e kupu si'i (1) 'oku 'asi ai "kuo pau ke mēmipa 'i he Komiti Fili 'a kinautolu 'oku tu'utu'uni 'e he Fale Alea 'o anga pehe ni". 'A ia ko e founga eni hono fa'u 'etau Komiti Fili. Toko ua mei he Hou'eiki Minisitā pea mo ha 'Eiki Minisitā kehe 'e toko 1 ko ha mēmipa talifaki. Toko ua mei he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Nōpele mo ha 'Eiki Fakafofonga Nōpele kehe 'e toko 1 ko ha Mēmipa talifaki. Toko ua mei he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai mo ha Fakafofonga Kakai 'e toko 1 ko e mēmipa talifaki.

‘A ia ko e toenga ‘o e Tu’utu’uni ko u tui ‘oku ‘osi mahino pē he ‘oku tatau pē mo e toenga ‘o e fōtunga ko ē ‘o e ‘ū komiti ka ko e Komiti Fili Fale Alea kuo pau ke tau fili ‘o fakatatau ki he’etau Tohi Tu’utu’uni ‘a ia ‘oku hā mai ‘i heni toko ua mei he tēpile takitaha pea mo e tokotaha mei he tēpile ke talifaki. Ko e founa eni ‘oku ‘osi hā mai pē he Tohi Tu’utu’uni Hou’eiki na’a toe ‘i ai ha tāla’a ki he founa ‘oku hono fa’u ‘etau Komiti Fili.

‘Eiki Minisitā Fonua: Fakamolemole atu Sea, ta ko ē ko ho Tohi Tu’utu’uni fo’ou ‘au ē.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘Eiki Minisitā fakatokanga’i pē na’e ‘ikai ke ke me’a mai ki he’etau ako na’e fakahoko he uike kuo ‘osi.

‘Eiki Minisitā Fonua: ‘Ikai ‘oku ‘ikai pē ke ‘omai ha’aku Tohi Tu’utu’uni ‘a’aku ‘i he ngāue ‘o ho’o ‘ofisi ka ko u fakahoha’a atu au he’emau Komiti Fili he langa ‘a Nuku’alofa he ngaahi ta’u ko ē mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4.

Fokotu’u ke fokotu’u Komiti Fili ke mahino ‘e fai ngāue he kaha’u ki he fōmeti ngaahi lipooti fakata’u Pule’anga

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea Sea. Ko e fokoutua hake pē ‘a e motu’a ni ‘oku faka’apa’apa lahi ki he me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā pea pehē ki he Hou’eiki Nōpele Sea ka ko e anga eni ia ‘a e fakakaukau ko hono ‘uhinga pē ko e tu’u ‘a ‘etau kupu Konisitūtone ko e Fale eni ‘oku fai mai ki ai ‘a e taliui ko e anga fakakaukau mo e poupu atu ki he fokotu’u ko ē ‘a Tongatapu 5 ke fokotu’u ha’atau Komiti Fili Sea na’a lelei ange ke tau lele’i ‘etautolu ‘a e ngaahi lipooti fakata’u kuo ‘osi fakahū mai ke lele’i kae fili leva ‘a e Komiti Fili Sea ke nau fakakaukau’i ai ‘i he kaha’u kapau ‘oku pehē ‘e he Kapineta ke fai ha tali ai ki he ‘Eiki Palēmia pea ‘oku sai pē ia kae fili mu’a ‘a e komiti ia ko ia ‘o tuku ke mahino ‘e teka ‘a e ngāue he kuo ‘osi fokotu’utu’u mai pē ia mei he’etau Tu’utu’uni 150 faai hifo ai ‘a e founa ko ē ‘o e Komiti Fili, ke mahino ‘e fai ‘a e ngāue ko ia ‘i he kaha’u ke fakamā’opo’opo ‘o e *format* ‘oku ‘omai ‘aki ko ē ‘a e lipooti fakata’u he ko e *format* ko ē ‘a e Patiseti mo e ‘Esitimeti ‘oku tatau ia founa ‘o e ngaahi vouti.

Ko e lipooti fakata’u kehekehe Sea. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘omai lipooti ‘e ni’ihi pea kehe e ngaahi lipooti ‘e ni’ihi ko e feinga ke tatau ia ‘o fakatatau ki he taliui. He ‘oku mo’oni pē Sea kupu 51(5) ‘oku ne hanga ai ‘o fakahoko mai ‘omai ‘a e Fakamatala Fakata’u pea mo e Palani pē ‘oku na tatau pea kapau ‘oku tō kehe ‘oku totonu ke fakamatala’i mai ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke ‘alu ai e ngāue ‘o fakatatau ki he palani, fakamatala fakata’u pea mo e ngaahi ...

<007>

Taimi: 1220-1225

Mateni Tapueluelu : ... palani. Ko e ‘uhinga ia Sea ko e founa pē ia. Ko ‘etau muimui’i ‘a e fakamatala kakato fakatatau ki he hā. Kuo pau ke ‘alu fakatatau ki he palani Sea. Pea ko e ngaahi me’a eni ia ‘e ‘ohake he Kōmiti ka tau fili mu’a e Kōmiti ‘o tuku ia ai ke nau ngāue kae lele’i e Fakamatala Fakata’u.

Fakamahino Sea 'ikai pule Fale Alea ki he palani ngāue/'esitimeti Pule'anga ko e lipooti fakata'u pē

'Eiki Sea : Tongatapu 4 ko u tui pē ki he fakama'ala'ala na'a tō kehekehe 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'i he *issue* ko eni. 'Uluaki ko e palani mo e 'esitimeti ko e kaveinga ia *Executive* ke nau fa'u mai, 'oku 'ikai ke tau pule tautolu ki ai mo 'ene fōtunga. Ko e Lipooti pē 'oku tau tokanga ki ai. Ke ke me'a mai pē he Lipooti ko e fōtunga 'o e Lipooti 'oku tau pule ki ai fiema'u ke tau faitu'utu'uni ki he founga 'e fakahū mai ai 'e he Pule'anga.

Mateni Tapueluelu : Mālō Sea ko u talangofua au ki he tu'utu'uni 'oku ke hanga 'o fakahoko mai. Ka na'a ku 'uhinga au ko e palani ko eni ia kuo 'osi paasi foki ia he taimi ni na'e paasi fakataha ia 'u *corporate plan* pea mo e 'esitimeti. Kae kehe Sea ko u faka'apa'apa au ki ai ka ko e fokotu'u atu...

'Eiki Sea : Tongatapu 4 ko 'eku 'uhinga ko e fōtunga hono fa'u e palani pea mo e 'esitimeti ko e me'a tau'atāina pē ia 'a e Pule'anga ko e ngāue ia 'a e *Executive*. Ko e me'a 'oku tau tokanga ki ai ko e lipooti ko ia 'oku tu'utu'uni ki ai 'a e kupu 51(5) 'a e Konisitūtone. Ke tau tokanga pē ki he fōtunga e lipooti ma'a e Pule'anga ko ia pē.

Mateni Tapueluelu : Ko ia Sea ka ko e fokotu'u atu ia Sea ko e pou pou atu ke paasi mu'a 'a e Kōmiti Fili ia ko eni 'o fakatatau pē ki he 'etau Tu'utu'uni. Pea ko 'enau *mandate* ia ko e fokotu'u atu ke vakai'i 'a e *format* mo e founga 'o e Lipooti Fakata'u 'oku fakahū mai ki he Fale Alea. Ka tau lele'i 'etautolu 'a e ngaahi Lipooti ko eni kuo 'osi fakahū mai ia 'i he taimi ni he founga ko eni kae lava ke teka 'etau ngāue kimu'a Sea. Ko e fokotu'u atu ia Sea. Fokotu'u atu. Mālō.

'Eiki Sea : Hou'eiki 'oku lototonga 2 'a e fokotu'u. Ko e fokotu'u mei Tongatapu 5 pea mo e fokotu'u mei he Hou'eiki Nōpele 'o Ha'apai, Me'a mai Minisitā Pa'anga.

Mahu'inga 'oange tau'atāina ki he taki ngāue mo e Minisita ke siofi fōtunga fakalukufua lipooti fakata'u

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu atu 'Eiki Sea pea fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. 'Oatu pē ko e ki'i tokoni pē koe'uhi ko e fakamalanga ko eni 'oku lolotonga fakahoko. Mahino pē 'a e ngaahi tokanga 'oku hoha'a ki ai 'a e Fale. Mahino pē ko e ngaahi Fakamatala Fakata'u ko e fakamatala ngāue ia 'a e Pule'anga 'i he ngaahi ngāue kotoa pē kuo fakahoko he lolotonga 'o e ta'u. Ko e ki'i fakahoha'a atu pē Sea hangē pē 'oku me'a ki ai 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'oku lahi 'aupito 'oku lahi pē 'a e ngaahi tu'utu'uni ia kuo ne 'osi lave ki he ngaahi me'a ke fakakau 'i he Fakamatala Fakata'u. 'Oku 'i ai 'a e Lao 'a e Potungāue takitaha 'oku 'osi 'i ai pē konga ia ai ke fakahā mai ai 'a e me'a ke hā he Fakamatala Fakata'u. 'Oku 'i ai e Lao ki he Kau Ngāue Fakapule'anga 'oku toe 'i ai mo e konga ia ai ke fakahā ai 'a e me'a he Fakamatala Fakata'u. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi sivi ia 'a e 'Atita 'oku ne fokotu'u mai 'e ia e me'a ke kau he Fakamatala Fakata'u. Pea ko eni 'e toe 'i ai 'a e Kōmiti Fili ke fokotu'u 'a e me'a ki he Fakamatala Fakata'u.

Ka 'oku mahu'inga pē ke 'ave 'a e tau'atāina ia ko ē ki he Pule Ngāue mo e Hou'eiki Minisitā ke ne siofi 'a e fōtunga fakalūkufua 'o e lipooti te ne 'omai kae 'oatu pē ngaahi fakakaukau mo e ngaahi Lao ko e ngaahi me'a ē ke tokoni ke 'omai 'i he ngaahi lipooti. Kapau 'e, pea kapau ko e Kōmiti Fili te ne fokotu'u atu ko e ngaahi me'a ē 'oku fiema'u ke 'i ai...

Taniela Fusimālohi : Sea ka u ki'i fakatonutonu.

'Eiki Sea : 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi : 'Oku 'ikai ke u tui ko e 'uhinga ia ke hanga 'e he me'a ia ko eni ke talaatu 'a e me'a ko ē ko ē ke lipooti mai. Ko e me'a foki ia fatongia foki ia 'omoutolu ia 'i he Lao ke fai mai e lipooti. Ko e 'uhinga e me'a ia ko eni ia ki he fōtunga ko ia 'oku 'omai ai kae lava ke mahino 'a e me'a ko eni ko ē 'oku fai ai 'a e talanoa. He kapau 'e 'ikai ke mahino ia kia moutolu, pea 'ikai ke mahino ia kia mautolu, 'e mahino fēfē ai ki he kakai na'e 'omai 'enau tukuhau ke fai'aki e fatongia ko eni 'oku tau fua. 'A ia 'oku hangē 'eku fanongo 'aku ia ki he talanoa tau toe takai tautolu ia he tu'a me'a 'o toe takatakai mai pē ia ki he ta'emahino.

Ko e Kōmiti Fili ko eni 'oku fokotu'u ke 'ai ange ha fōtunga 'o e me'a tatau pē ko ē 'oku fiema'u 'e he Lao ke mou lipooti mai mo e kupu ko eni e Konisitūtone. Kae 'ai mai 'i he founa ko ē hangē ko e me'a ko ia 'oku hā 'i he me'a ke 'i ai e ngaahi fika 'oku 'i ai e ngaahi fakamatala pau. 'Oku lahi 'aupito ko e toenga 'o e ngaahi lipooti ko eni 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakamatala ia ai. 'Oku tu'u 'atā ia 'oku 'ikai mahino ia.

'Eiki Palēmia Le'ole'o : 'Eiki Sea na'a ku 'osi kole atu ki he Feitu'ú na 'Eiki Sea ke tau ngāue atu tau ngāue fakataha. Pea ko e me'a ko 'etau talanoa'i 'i tu'a pē ia 'i he Kōmiti ko ē 'oku lau. 'Oku 'ikai ko ha me'a eni ia ke tau kē ai. Me'a ko eni tau lava pē 'etautolu ia 'o...

<008>

Taimi: 1225-1230

'Eiki Palēmia Le'ole'o: ... 'o *settle* e 'ū me'a kotoa ko eni 'ia kitautolu pē 'i he founa 'o e talatalanoa 'Eiki Sea. 'Oku maau pē fatongia ia e Pule'anga fakatatau ki he Konisitūtone mahino pē ia. Ko e me'a ko ē 'oku tau feinga ki ai ke tau ngāue fakataha tau a'usia ha lelei 'e ako mei ai 'a e kau Mēmipa 'o e kaha'ú. Ko ia 'oku ou kole atu Sea tau hoko atu mu'a ...

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea 'oku tatau pē mo 'eku ma'u tau hoko atu mu'a ki he Komiti Fili kae fai mo tau 'unu ē ko e ngaahi lipooti 'oku 'osi tēpile'i mai ia 'oku 'ikai ke 'uhinga ke ngāue'aki ia he Komiti Fili ko 'etau 'uhinga eni ki he hoko maí. 'A ia ko e ngaahi lipooti hoko mai 'e mai ia 'i Sepitema 'o e ta'u ni pē ka tau fai atu he taimi ni e ngāue ke 'oua te tau toe nofo fuoloa ha lipooti hangē ko 'etau ko e 'osi eni e 'aho 'e taha 'etau nofo pē he lipooti tatau. Ka ko e laumālie ia 'oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia ke mau talaatu 'e mautolu ia ke liliu ho'o, hangē ko e fakamalanga 'aneafi ke mau hanga 'e mautolu 'o toe liliu holo ho'omou fakamatala 'oku 'omai, mai e fakamatala kae 'omai 'i ha fōtunga ko ē 'oku mahino lelei kiate kimautolu kau Fakafofonga ...

'Eiki Sea: 'Eua 11 'oku 'osi mahino ho fakatonutonu ko e taimi eni e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Taniela Fusimālohi: Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea pea mālō 'oku vave pē fakatonutonu ka ko e ka ko e me'a ia ko u fakahoha'a atu ki ai koe'uhí 'e 'omai pē mo e ngaahi fakakaukau ko eni ke fakahoko he ko e ngaahi fatongia ia ko ia 'oku fakahoko pē foki ia hangē ko 'emau teuteu ko eni e patiseti ke 'ilo ko fē e ngaahi me'a kuo fakahoko mo e ngaahi me'a 'oku te'eki ke fakahoko mo e hā e me'a na'e hoko ki ai. Pea 'oku 'omai pē ia 'o toki tuku mai ki he ki he *Executive* ke ne hanga

‘o fa’u ‘aki ‘a e lipooti ‘o koe’uhí pē ke fakatatau mo e ngaahi lao mo e ngaahi fiema’u ‘oku fakahoko mai. Mālō Sea.

Eiki Sea: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea tapu mo e Sea pea tapu pē ki he kau Mēmipa. ‘Oku tau toe fihí pē tautolu Sea ko e toe tu’u ‘a e Minisitā Mo’ui mo e Minisitā Pa’anga he ‘oku ‘osi hanga mālīe mai ‘a taumu’ a ko e, ‘oku ou loto ke u ‘oatu e fakalotolahi ko eni Sea he ‘oku ‘ikai ke u ongo’i ‘oku tui ko ha me’a fakafahafaha’i eni. Ko e me’a eni ‘oku ‘uhinga lelei ke tau tokangaekina ‘a e hoha’a ‘a ‘Ene ‘Afio ke tau fai hotau fatongia ‘i Fale ni.

Te u ki’i kamata atu pē Sea he ki’i me’a ko eni te ne hanga ‘o huluhulu atu ‘a e makatu’unga ‘eku, ko e ki’i tohi kō ē kō ē ‘oku ‘omai kō ē kō ē ‘e he Minisitā ‘i he’ene, ‘i he’ene lipooti ko hono ‘uluaki ko hono fakalea eni Sea. ‘Oku ‘oatu ‘e he lipooti ko ‘eni ha fakamatala fakaikiiki ki he fakahoko fatongia ‘o e potungāue fakatatau ki he ngaahi ola ngāue na’e palani’i. Pea fakapa’anga ‘i he ta’u fakapa’anga na’e ngata ki he ‘aho 30 Sune 2022. Sio ‘oku ‘osi tonu e taumu’a ia ka ke ‘ilo e toenga ‘ene tohi ‘ikai toe lave ia ki he me’a ko ia lave mai ia ‘i Hunga mo Koviti ko ‘eku poini eni Sea ...

Eiki Sea: Fakafofonga ‘oku me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘oua te ke ngāue’aki e lea lave.

Paula Piveni Piukala: Sea, tau ki’i to’oto’o vave pē ...

Eiki Sea: Fakafofonga ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni ‘oku hā pē ai e founa ‘etau lea ‘i Fale Alea, lave pē koe kae me’a e toenga.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea. Ko e fo’i me’a ia ko ho ‘ai mai ko ena ko u manatu’i hake. ‘Ikai, ka ko e poini ia sio sio ‘oku hoko e fanga ki’i me’a iiki ko ia ‘a ē kō ē ‘oku ou pehē ko e tūkia’anga ia ‘etau ngāue ke ke toe *divert* koe ‘eku tokanga ki he ‘elito mo e melie ‘o e me’a na’a ku ‘amanaki ke u lave ki ai. Ka ko u kole atu Sea ke tau ki’i faka’ata’atā pē mu’a ka nau kole atu foki ‘anenai ke tau ‘ai mu’a ha’atau *position* mahino pē ko e Fale Sevāniti eni ki he Tu’i, Hou’eiki, Kakai pē ko ha Fale Fakahouhou’eiki eni he na’e hoko e liliu he 2010 ke liliu e *mindset* ko ia Sea. Ka ne te’eki ke tau lave ki ai ‘oku ou hoha’a au ki ai he ‘ikai ke tau lava ‘o ‘unu ko e ‘uhinga ‘eku fakalave Sea ki he mahu’inga ko ē kō ē ‘a e tokoni ‘a e lipooti fakasisitemi na’a ku mahalo ‘oku ‘ilo’i kātōa pē he Fale ni ‘eku hoha’a ki he lipooti na’a tau fakahoko ki he ‘Ene ‘Afio. Ka ko e makatu’unga ia ko e matavaivai e founa fa’u lipooti ‘oku ‘ohake ki Fale ni ko ‘ene matavaivai pē, matavaivai ē matavaivai ē koe’uhí ko ē.

Lave heni sio te u ‘eke ka moutolu kātōa ‘oku nau talamai na’e hoko e fakatamakí pea na’e ‘i ai ‘a e *intervention* ‘ikai ke ‘asi ia ‘i he lipooti ko eni ko e hā e lahi e silini na’e toe faka ...

<009>

Taimi: 1230- 1235

Paula Piveni Piukala: ... ivia’aki ‘a e Potungāue ko eni. Fakamatala leva ‘a e *CEO* ia ‘o pehē he’ene fakamatala ‘ana, ‘i he faka’osinga ‘o e ta’u fakapa’anga ko eni ko e peseti pe ‘e 91 ‘o e patiseti na’e fakamolekí. Ka ‘oku nau talanoa mai na’e ‘i ai e ngaahi *activities* mavahe meí he patiseti. ‘Ikai ke ‘asi ha me’a ia hē, ko ‘eku ‘uhinga

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, ki’i kole pe na’á ku lava ‘o tokoni ki he Fakafofongá

Paula Piveni Piukala: Sea, ‘oleva pe he ‘oku mei kakato ‘eku fekau ‘aku ka ne toki ‘omai ‘e ia ‘ene fakakaukau Sea. Ko e ‘uhinga ko ē ‘oku fakalave ko ē ki aí he ko e mahu’inga ia ‘eku fakakaukau ‘e tokoni kátoa kia kitautolu. ‘Osi hanga mālie mai e Tokoni Palēmiá ke tau ngāue’i ‘a e fo’i fakakaukau ko iá.

‘Eiki Sea: Tongatapu 7, koe’uhí ko u fakatokanga’i ‘etau taimí ‘oku mahino kiate au ko ē kuo fuoloa e ‘osi e 12 na’e tonu ke tau mālōlō miniti ‘e 20 kuo ‘osí. Ka ‘oku mahino kia au ho’o poiní ko e poini tatau pē ia ‘oku ‘osi ‘ohake ‘e he kau Fakafofongá. ‘Uluakí ko e me’a ko ē ki he fakahohou’eikí. Ko e fekaú ‘oku ‘eiki ko e ngāue ‘oku fakasevāniti. Ko e ‘uhinga ia ‘oku tau ngāue’aki ai ‘a e me’a mo e lea fakahohou’eikí he ‘oku tau faka’apa’apa mo faka’atu’i ‘a e kakai e fonuá mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘oku fili mai ki he Falé ni.

Ke ke manatu’i e me’a ko iá, neongo ‘oku fakasevāniti e ngāue ko e fekaú ‘oku faka’ei’eiki. Ko e me’a ko ē ‘okú ke me’a mai ki ai he līpootí ‘oku lolotonga ‘i he Kōmiti Kakató. ‘Uluakí, na’á ku faka’atā pē ke ‘omai koe’uhí ‘oku mahu’inga ki he kau Fakafofongá ke fakatātā’aki ‘a e līpooti ko ení he ‘oku mahino ai ‘a e tōnounou he fotunga e līpootí. ‘A e me’a na’e ‘i ai e faka’amu ‘a e kau Fakafofongá ‘e hā mai he līpootí ‘oku ‘ikai ke fakahā mai ia ai.

Ko e mo’oni pe ko e ta’emo’oni e me’a ko iá, mou toki fakatipeiti’i ‘e moutolu he Kōmiti Kakató he ‘oku lolotonga ‘i ai ‘a e līpootí. Ka ko e ‘īsiu ko ē ‘oku tau lolotonga feme’a’aki ki aí, ‘a e fōtungā e līpootí ke fai ha ngāue ke fakalelei’i ‘i he līpooti hoko maí kae ‘oua te tau hanga ‘o liliu e ‘ū me’a ko ē ‘oku ‘osi fakahū mai ki he Fale Aleá.

Hou’eiki ‘oku kei tu’uma’u pē ‘a e fokotu’u ‘e uá meí he Hou’eiki Nōpele Fika 1 ‘o Ha’apaí ke tukuange pe ke tau’atāina ha talanoa ‘a e Pule’angá. Nau toki foki mai ‘o fokotu’u mai ki he Seá ke tau toki hoko atu mei ai. ‘O kapau te tau fou he founa ko ē ‘oku fokotu’u mai ‘e he ‘Eiki Nōpelé tuku ha ‘aho ‘e ua ke nau toki līpooti mai he ‘aho Pulelulú. Kapau te tau fou he fokotu’u ko eni ‘a Tongatapu 5 te tau fa’u he ‘ahó ni e Kōmiti Filí pea hoko atu leva ‘enau ngāue fakatatau ki he *Terms of Reference* na’e ‘osi fokotu’u maí.

Ua e founa Hou’eiki, ko e ua ko ē fokotu’ú fiema’u ke tau pāloti, tukukehe kapau ‘oku fie holomui ha fokotu’u.

Lord Tu’iha’angana: Sea kātaki mu’a ka u ki’i, ko e ‘uhingá pe ko ho ...

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele ‘o Ha’apaí, me’a mai

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea kae ‘omai e faingamālie ki he fokotu’ú ka u ‘oatu mu’a ha ki’i miniti ‘e 1 pē ki he fekau’aki mo e fokotu’u ‘a e motu’á ni. Hangē pe na’á ku ‘osi mahino pe ho’o me’a ‘au ia. Ko ‘eku ‘uhingá pe Sea ‘i he laumālie ko iá, ko e ‘uhingá hangē ko e ‘ū feme’a’aki ‘oku ‘omaí. Pea talu ē tau pehē ta’u ‘e nimangofulu kuo ‘osí pea a’u mai ki heni. ‘Oku lolotonga fakalao pe ia, ‘oku lolotonga fai pe ‘e he Pule’angá ia honau fatongia ko eni ‘i he kupu si’i 5 e Konisitūtoné ko hono ‘omai e fōtungā ko ē.

Pea kapau ‘e kei tu’u pe Pule’angá ia ai ‘e kei fakalao pē ka ‘oku mahino pē te tau toe ki’i fa, ka ko e me’a eni ‘oku toe eni ‘oku mahino kiate au meí he kau Fakafofongá ‘oku ki’i faingata’a ange hono ‘aí. Pea ki’i me’a, ko e fo’i me’a pe ia, ka ki he taimi tatau ‘oku fakalave. Hangē pe

ko e ngaahi me'a ko eni na'e 'ohake 'e he Fakafofongá, fakalea 'i he *covering letter* ko ē 'a e 'Eiki Minisitā na'e me'a mai 'Eiki Minisitā ia 'o pehē, pehē, pehē.

'Oku 'ikai ke 'uhinga ia 'oku fehu'i he taimi fehu'i, ko e hā 'okú ke me'a mai ai he tohí 'a ia 'oku tau lolotonga lele ai he taimi ní. Ko e ngaahi me'a ko ē 'oku pehē, sio 'oku hala ho'o me'a maí, 'oku hā fakatatau ki he palaní mo e me'á. Ko e me'a ia 'oku tau feme'a'aki aí 'o fehu'i he taimi ko iá. Ka ko 'eku mahino kiate au he me'a ko ē na'e fai ai e fokotu'u ke ki'i talatalanoa'í ke fai e feme'a'aki ai mo e Pule'angá. Ko e 'uhingá 'oku 'i ai e fanga ki'i me'a 'oku fiema'u ke liliu ke mahino ange. Ka ko e fatongia e Pule'angá mo e ngaahi Pule'anga atu ko eni kuo 'osi maliu atú na'a nau fai pe 'enautolu honau fatongia fakalao. 'Oku 'ikai ha veiveiua ai. Ka ko 'etau faka'ama'u ko ē, pea te tau foki ai pē ki he me'a motu'á kapau he 'ikai ke tali 'e he Pule'angá ke fai ha talatalanoa. Ko 'etau lele pe he fōtunga e lipooti ko ē pea fai pe fehu'í he ngaahi me'a ko ē 'oku 'ikai ke mahinó pea fai mo e talí. Ka na'á ku pehē 'e au he mahino kiate au e me'á ko e feinga ke ki'i fakalelei'iangē ke ki'i mahino ange mo ki'i, he ko e 'uhingá ko e fōtunga fakalao ia ko ē 'oku nau lolotonga lele ai ko ē he taimi ní 'oku ki'i ta'emahino pea ki'i lōloa. ...

'Eiki Sea: Tongatapu 1

<010>

Taimi: 1235-1240

Fakama'ala'ala Tongatapu 1 he'ene fokotu'u ke hoko atu ngāue kae toki 'ai ha Komiti Fili he kaha'u

Tevita Puloka: Sea ko 'eku fakahoha'a pē 'aku ki he fokotu'u ko ē na'e fai 'e Tongatapu 4 'emau ma'ú. Na'e 'uhinga 'oku hoko atu ā mu'a e ngāué ia. Ko e komiti ko e hanga atu ki he kaha'ú hano toki fili ha komiti fili ka tau hoko atu. Na'e 'uhinga pehē 'a e fokotu'ú Sea mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku kei ua pē fokotu'u, 'i he'ene pehē te u kole ki he Kalaké ke tau pāloti e fokotu'u fakamuimui. 'A ia ko e fokotu'u na'e 'omai mei he 'Eiki Nōpelé ke fakakaukau e Pule'angá ki he me'a ko eni 'oku tālanga'i he Fale Aleá ka nau toki lipooti mai. Te u tānaki atu ki he'enu lipooti mai, tau foki mai 'i he 'aho Pulelulú. 'Eiki Tokoni Palēmia?

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko 'eku hiki 'aku ia he pāloti, mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Sea tapu mo e Feitu'u na. Sea ko au ia he'eku vakai ma'u pe ia 'a'aku, 'oku kehekehe 'a e fokotu'u ia. Ko e fokotu'u ko ē 'oku 'omai he Fika 4 ke fakamo'ui pē lipootí, ke 'ai 'a e komiti 'ai mu'a e komiti pea hoko atu e feme'a'akí ia. Ko e fokotu'u ko ē 'a e 'Eiki Nōpelé ia 'a ena ko ē 'oku ke me'a mai 'akí. Hangē kiate au ko 'ene mate 'aupito ia 'a e komiti.

Lord Tu'iha'angana: Kātaki Sea. Ko e 'uhinga eni 'eku fokotu'u pea ko 'eku 'uhingá he ka tau pāloti tautolu ia 'e mahino ia ko e mafai 'a e Fale Aleá ke fokotu'u e komiti pea 'oku 'ikai ke u fu'u mahino'í ko 'etau Komiti Fili ke fakalelei'i 'a e founga ngāue 'a e leini ia 'e taha. Ko 'eku 'uhinga ko eni 'eku 'ai atu ko ení, ke tuku ki he Pule'angá. He ka foki mai 'a e Pule'angá

‘o pehē mai, tau lelei ‘aki pē tautolu. ‘Oku ‘ikai hano, ko e ‘uhinga, pea ko foki mai ‘a e Pule’angá ‘o pehē mai, mau loto ke fokotu’u ha Komiti Fili.

‘Eiki Sea: ‘Io sai pē ka u fakama’ala’ala atu ‘Eiki Nōpele ...

Lord Tu’iha’angana: Ko ‘eku ‘uhinga pe ‘aku ke pālōti kapau he ‘ikai ke loto e Pule’angá ia ki he fokotu’ú ...

‘Eiki Sea: Ka u tokoni atu pē ‘Eiki Nōpele ki he founa ngāue. Ka fa’u ha komiti pea fai e ngāue ‘a e komiti, ‘oku ‘i loto pe ai mo e Pule’angá he ‘oku tu’utu’uni he’etau Tohi Tu’utu’uni ke nau Mēmipa he komiti. Ke nau hanga ‘o fakatahataha’i ‘a e ngaahi ‘elemēniti ‘oku loto e komiti ke kau mai he ‘ū lipooti ki he kaha’ú ‘apongipongí. ‘E fa’u e lipooti ko iá fakatatau ki he fakatotolo ‘a e komiti pea mo e ngaahi me’a ‘oku fokotu’u mai he Pule’angá nau tali. Pea ‘e fokotu’u mai leva ki he Falé ‘a e lipooti ‘a e komiti ko iá mo ‘enau fokotu’ú. Ko e toki taimi ia ‘e tali pe ta’etali e fokotu’u ko iá mo e ngaahi liliu ‘oku fokotu’u mai he komiti ‘e he Fale Aleá ‘i ha’atau pālōti’i ‘a e lipooti ‘a e komiti filí.

Ko ‘etau pālōti ko ē he ‘aho ní pe fa’u ha komiti fili ke fai ha’anau ngāue ke nau toki lipooti mai ki he Falé mo ‘enau fokotu’ú, pe ko e hā e fotunga ‘oku fiema’u ke ‘omai he Pule’angá ‘enau lipootí. Te’eki ke tau ala tautolu ki he fo’i talí. Ko ‘etau fa’u pē eni ha komiti ke nau fakatotolo’i pe ‘oku ‘i ai ha founa ‘oku toe lelei angé. Fokotu’u mai ki he Falé pea tau toki tali pe ta’etali he taimi ko iá he lipooti mai e komiti, he ‘oku ‘osi ‘i loto pē komiti ‘a e Hou’eiki Minisitā pea mo e tēpile Kakaí mo e Hou’eiki Nōpelé. Ko e toki taimi ia ‘e toki mahino ai ‘a e tu’utu’uni ki he me’a ko ení ‘i he fakahū mai e lipooti e komiti.

Ko ia ko ‘eku fakama’ala’ala pē Hou’eiki he ‘oku ‘ikai ke tau tu’utu’uni tautolu he ‘aho ni ke taliui mai e Pule’angá. Ko ‘etau tu’utu’uni pē ‘atautolu fakalotofale ke fa’u hatau komiti ke nau fakatotolo’i e me’a ko ení mo faka’eke’eke e Pule’angá ki he founa ‘oku nau tali mo ta’etali, fiefakafiemālie ki he Hou’eiki Fakafofongá. ‘Eiki Nōpele, ‘a ...

Lord Tu’iha’angana: Fiema’u pē au ke mahino ‘Eiki Sea. Ko u mahino kiate au mahino ‘aupito e me’a ko ena ‘oku ke me’a mai. Ko e fo’i me’a laumālie lelei ko e fai ha fo’i fokotu’u pehē ‘a e fo’i, ho’o me’a mai ko ena fakamuimuí ‘oku mahino ‘aupito. Pea kapau ko e laumālie ia ‘a e komiti ke nau fa’u ha fo’i, ‘a e me’a ko ē ‘oku fakama’opo’opo e ‘ū me’a ko ē ‘oku fai ki ai e tokanga ‘o toki fokotu’u mai pē tali he Pule’angá pe ‘ikai. ‘Oku ‘uhinga mālie ia hangē ko e me’a ko eni na’a ke me’a mai ki aí. Pea kapau, me’a mai mu’a ‘Eiki Palēmia Le’ole’o pe ko e hā ho’omou tu’u. He ko eni kuo mahino e me’a ko ē. Mou loto ki ai ke ‘ai e komiti ko ē ‘o fokotu’utu’u mai ha founa ke tau sio pea kapau mou tali pea ‘ai pea kapau ‘oku ‘ikai ke mou tali.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Tokoni Palēmia.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki Mēmipa e Falé. Fakamālō atu he tali ke toe fakahoha’a atu e motu’á ni. ‘Eiki Sea ‘oku ou, ‘oku ou tui ki he ‘ai ko ē komiti ka ke manatu’i pē he Fale ni ko e komiti eni ke nau fai ‘a e ngāue ke tau hanga atu ki ai he kaha’ú. Ko ‘etau lipooti ‘atautolu ko eni he taimi ní te tau lele pē tautolu ai ‘e fakatatau pe ia ki he tu’utu’uni ‘a e Konisitūtoné. Ka tau sio tautolu ...

<002>

Taimi: 1240-1245

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ... tautolu ‘o fai ‘a e talanoa ‘a e ngaahi tēpile ko e hā ‘a e me’a te tau fai ai, ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i fo’i fehu’i faka’osi e ‘ū fakataha fakalotu Sea. Ko e hā ‘a e ngāue te tau fai ke ‘asili ai ‘a e lelei, ‘a e ngāue ‘a e ‘Eiki. Ko e fo’i fehu’i ia ke fai ‘Eiki Sea, mālō.

Fakafoki Fakafofonga Nōpele fika 1 Ha’apai ‘ene fokotu’u

Lord Tu’iha’angana: Kātaki ‘Eiki Sea, kapau ko e laumālie ena ‘o e me’a, pea hangehangē pē ko eni, ‘oku ou tui na’e ‘osi me’a mai pē Minisitā Pa’anga, ka ‘oku toki ‘uhinga mālie kiate au ‘a e me’a ko ena ‘oku ke me’a mai’aki ‘a e komiti ke nau fai ‘a e ngaahi tokanga ko ē ki ha ngaahi me’a ke fakalelei’i, ‘etau founga līpooti pea toki. ‘Ikai, ka ‘oku ‘osi mahino pē ‘e hoko atu ‘a e me’a ia, ‘a e ‘e hoko atu ‘a e ‘ū līpooti ia he fotunga ko eni, pea ‘oku ou fakafoki atu ‘e au ‘eku fokotu’u, mālō.

‘Eiki Sea: Tongatapu 5.

‘Aisake Eke: Sea, tapu ki he Sea pea pehē ki he Hou’eiki Fale Alea. Ko ‘eku fokotu’u atu pē ‘e au ia koe’uhi ko e taumu’a, ko e taumu’a ko ē ‘o e fokotu’u ko eni, koe’uhi ko e pa’anga ko ē ‘oku mau ma’u ‘o ‘ave ki he Pule’angá ko e Pule’anga foki ‘a e *management*, ko ‘emau silini ‘oku mau ‘ave ko ē ki he Pule’anga ko e līpooti ko ē ‘oku ‘omai ko ē ‘i he taimi ni, ‘ikai ke mau fiamālie ki ai.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea fakatonutonu atu.

‘Aisake Eke: ... pea ‘e a’u leva ki he taimi te mau to’o ‘emautolu ‘emau silini, ko e ‘uhinga ia ...

‘Eiki Sea: Fakatonutonu Tongatapu 5.

‘Aisake Eke: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ‘Oku ‘ikai ko ‘enau silini ko ‘etau silini.

‘Aisake Eke: ‘Ikai, mou fakasevāniti, ngāue fakasetuata mou ngāue fakasetuata ki he ‘emau silini pea mou ō mai ‘o līpooti kia kimautilu, pea u pehē atu ko e hā ‘a e fua, ‘oku ki’i ta’emahino, pea ko e me’a ia ‘oku ‘oatu ko ē ‘emautolu ‘oku mau pule, ‘ai pē ‘e au ke mahino ‘a e poini ko ia, ‘oku mau ‘i heni ‘o pule, ‘oatu ‘etau me’a, ka mou fokotu’u mai ka ko e ‘uhingá ia Sea mālō.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea he ‘ikai ke tau a’u tautolu ki ha me’a he ‘ai pule. Tuku e pule ia mo e maumautaimi, tau taloanoa’i ‘a e me’a ‘e lelei ki he fonua fakalukufua. Mālō.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea ...

‘Eiki Sea: Tongatapu 8.

Vaea Taione: Tapu mo e Sea, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ‘oku mālie ‘aupito ‘a e ngaahi femea’aki ko eni ki he ngaahi līpooti Sea. Ko e nofo pē motu’a ni ‘o fakatokanga’i ‘a e ngaahi feme’a’aki, ‘oku mālie ko e mālie’ia ko ē ‘a e motu’a ni ko e ‘uhinga

he 'oku 'i ai 'a e fakalalakalaka lahi 'aupito, mei he līpooti 'o e ta'u ni 'o fakatatau ki he ngaahi ta'u ko ē 'aki 'a e 'uhinga ko eni Sea 'i he tui 'a e motu'a ni. Tokolahi 'aupito 'a e ka u Mēmipa ia heni Sea na'a nau 'osi me'a 'i he sea ko ē, pea ki he 'enau toe foki mai ko ē ki he sea ko eni, nau tala leva 'enautolu 'enau tōnounou, 'enau tōnounou 'i he sea ko ē 'o nau hanga leva 'o 'ohake, ko e me'a ia 'oku ou mālie'ia ai 'a e motu'a ni Sea. Pea huanoa ka toe me'a atu 'a Tongatapu 7 pē ko Ha'apai 12 ki he sea ko ē 'e toe foki mai ki heni Sea, 'e toe lahi ange 'a e me'a ia 'e 'ai, pea 'e 'alu pē ke fakalalakalaka ange 'etau founa ngāue Sea.

Ko e kole pē 'a e motu'a ni Sea, tuku mai ha faingamālie lahi hono 'omai 'a e līpooti ko eni, he ko e ki'i līpooti ia ko eni hangē ko e me'a mai 'a e Tokoni Palēmia, te u lava pē 'e au 'o mahino'i ka tuku mai 'o māhina 'e taha 'a e fo'i līpooti 'e taha, 'ikai ke 'i ai hano palopalema ia 'o'ona. Mālō Sea 'a e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Hou'eiki koe'uhi 'oku taha pē fokotu'u 'i he'ene pehē te u fokotu'u atu leva ke mou toki fakatonutonu mai 'a e ni'ihi ko eni Mēmipa 'i he Komiti Fili.

Kau mēmipa fili ki he Komiti Fili fekau'aki mo e Lipooti Fakata'u Pule'anga

'A ia ko e tēpile ko ē 'a e Pule'angá 'oku ou fokotu'u atu 'a e 'Eiki Palēmia pē Tokoni Palēmia, pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ko e tēpile ko eni 'a e kakai, Fakafofonga 'o Tongatapu 4 mo Tongatapu 5, ko e Hou'eiki Nōpele, Hou'eiki Nōpele Ha'apai fika 1, pea mo e Hou'eiki Nōpele Tongatapu fika 2.

Ko e fokotu'u hingoa atu pē Hou'eiki e Komiti Fili pea mou toki fokotu'u mai ha talifaki 'e 1, pea ko ha liliu ki he ni'ihi ko eni 'oku fokotu'u atu ki he Komiti Fili. Ko e tokoni atu pē ke vave 'etau ngāue Hou'eiki, kapau 'oku toe 'i ai ha liliu pea mou me'a mai. 'Eiki Tokoni Palēmia 'oku 'i ai ha'o fokotu'u ki he Fakafofonga 'o e tēpile 'a e Pule'anga, pē ko ha taha ke ne talifaki ho'omou komiti.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sai pē Sea 'oku me'a mai 'a e Palēmia pea u talifaki pē au Sea, ko e Hou'eiki pē ke 'i ai ha talifaki mo e ...

'Eiki Sea: Ke tali lelei pē fokotu'u atu 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko ia. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Tokoni Palēmia. 'Oku 'i ai ha fokotu'u ke talifaki pē ko ha taha ke Mēmipa 'i he komiti mei he tēpile 'a e kakai.

Paula Piveni Piukala: 'Eua 11 ke talifaki. 'Eua 11.

'Eiki Sea: Me'a hake ki 'olunga 'o lea mai.

Paula Piveni Piukala: Fakamolemole Sea. 'Io fokotu'u atu 'a 'Eua 11 ke talifaki pē ki he tafa'aki 'a e kau Fakafofonga.

'Eiki Sea: Tēpile 'a e Hou'eiki Nōpele.

Fokotu'u ke mēmipa Sea Fale Alea he Komiti Fili

Lord Tu'ilakepa: Mālō Sea, fokotu'u atu 'a e Feitu'u na, ke ke talifaki ki he komiti ko eni koe'uhi ko e Nōpele 'a e Feitu'u na. Mālō 'Eiki Sea.

<005>

Taimi: 1245-1250

'Eiki Sea: ...Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e komiti fili pehē foki ki he'ene tala fatongia.

Lord Tu'iha'angana: Sea kapau 'oku ke tali ko ena fa'a pehē foki 'e au 'oku komiti pē Sea ia 'oku kehe ia mei he komiti fili pea kapau ko ia.

'Eiki Sea: Ko ia 'ikai ke u kau au ki he 'ū komiti 'osi to'o au ia!

Fokotu'u Sea Fale Alea ke mēmipa he Komiti Fili pea talifaki Tokoni Sea

Lord Tu'iha'angana: Ok ta 'oku sai pē ko e 'ai pē 'e au ko u fokotu'u atu au 'a e Feitu'u na mo e Nōpele Fika 2 ka u talifaki au mālō.

Pālōti'i 'o tali kau mēmipa ki he Komiti Fili fekau'aki mo e Lipooti Fakata'u Pule'anga mo hono tala fatongia

'Eiki Sea: Sai pē ke ta fetongi pē ka ke talifaki ko ia. Hou'eiki tau pālōti ko ia 'oku loto ke tali 'a e Hou'eiki Mēmipa kuo fili ki he Komiti Fili Fekau'aki mo e Lipooti Fakata'u Pule'anga fakataha mo 'ene *terms of reference* mo e tala fatongia fakatatau ki he'etau miniti fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Taione ko Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia Le'ole'o, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Veivoso Light of Life Taka, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, loto ki ai e toko 22 'Eiki Sea.

(Kātaki ko e pālōti 'oku toko 20 pē ia ka 'oku fakalea mai ia 'e he Kalake Tepile)

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Fakamālō atu Hou'eiki 'oku tali 'a e fokotu'u kole atu ke toloi e Fale ki he 2:00

(Toloi e Fale ki he 2:00)

<007>

Taimi: 1410-1415

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

Alea'i taimi fakahoko fatongia ai Fale Alea he 'aho ni & Pulelulu

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki neongo ko 'etau 'asenita 'oku lolotonga 'i he Komiti Kakato 'i ai e me'a makehe 'oku ou tokanga ki ai kimu'a pea tau liliu ko u fokotu'u atu Hou'eiki ke hoko atu pē 'etau fakataha he efiāfi ni mei he 4:00 'o tau toki mālōlō 'i he 7:00 kae tuku atu pē ki he Sea e Komiti Kakato ke ne toki pule'i e taimi te mou mālōlō ai he vaha'a taimi ko ia, 'osi e houa pongipongi Hou'eiki 'oku te'eki ke tau ala ki he'etau 'asenita pea fakamanatu atu pē ko 'apongipongi te tau toki kamata he 2:00 efiāfi. Fokotu'u atu Hou'eiki Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea tapu mo e Sea tapu mo e kau Mēmipa. 'Oku 'i ai e me'a 'oku hoha'a ki ai e motu'a ni Sea 'oku ou kole ha ki'i ngofua.

'Eiki Sea: Toki tuku atu ho faingamālie ka tau 'uluaki fakapapau'i ange 'etau taimi ngāue. Kapau 'oku 'ikai ha me'a 'e toe tokanga ki ai 'a e Hou'eiki kole atu ki he Kalake ke tau ...

Fokotu'u kei lahi pē taimi ke ngāue ai Fale Alea

Paula Piveni Piukala: Sea kapau ko ho 'uhinga ki he 'isiu ko eni 'oku ou fokotu'u atu 'oku lahi e taimi he 'osi ko ē 'a e Pekia vaha'a e Pekia ki Sune...

<007>

Taimi: 1415-1420

Paula Piveni Piukala :.. 'oku lahi 'a e taimi ia te tau lava 'o *deliberate* talanoa'i ma'ala'ala ai e ngaahi *issue* ko eni he ngaahi lipooti ke 'amanaki ke tau tālanga 'i he ngaahi patiseti. He ko hono fekaukau'aki 'e makatu'unga 'a e patiseti fo'ou mei he lavame'a 'o e ngaahi patiseti ko eni. Ke tau ngāue'aki pē taimi *normal* ka tau toe 'omai he 'oku ou fakatokanga'i hifo he taimi tēpile 'oku vaha'a ko ē Pekia 'osi e Toetu'u ko ē e Pekia ki Sune fu'u lahi 'a e taimi ai. Kapau 'e...

Fokotu'u ke hoko atu polokalama ngāue Fale hangē ko ia kuo seti he Tohi Māhina Ngāue

Lord Tu'iha'angana : Sea ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofonga mo e Feitu'ú na, Ke 'ai mai pē me'a ko ena 'oku ke me'a mai ai kae pea hoko atu 'etau me'a. He ko e 'oku ngali faingofua pē ia ki ai ke me'a mai ko e 'asenita ko eni na'e fakataha'i 'e he Kōmiti 'Asenita. 'Oku 'i ai e ngaahi 'uhinga ki he ngaahi toloi ko eni mo e ngaahi taimi ko ia na'e 'ikai ke hū mai ai ha Fale Alea fai ai 'a e Fale Alea 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'uhinga ki ai pea kapau 'e toki 'i ai ha'ane fokotu'u ki ai pea toki fokotu'u makehe mai ki ai ka na'e 'ikai ke fokotu'u ta'e'uhinga mai 'a e 'u taimi ko eni.

Fai pē 'etautolu 'a e leva'i 'a e Sea kapau 'oku pehē mai ke tau lele ko eni pea kapau.. Ko e 'uhinga he ko e me'a mai 'a e 'Eiki Sea ko e 'aho ni 'oku te'eki ai ke tau ala ki ha me'a he'etau 'asenita na'a tau fakatonutonu, tau feme'a'aki he ngaahi fo'i *issue* mahu'inga ko eni fekau'aki

mo e ngaahi Fakamatala Fakata'u. Pea tuku, 'a ia 'oku fokotu'u mai 'e he Sea ke tau ki'i hoko atu ki he 7 he efiāfi ni ko e 'uhingá ka tau ki'i lele'i atu 'etau.. Ka ko eni 'oku tu'u pē foki e Fakafofonga 'ai mai 'ene fakakaukau 'aki 'ene me'a hifo ki he 'asenita ka ko e 'u 'aho ko eni kuo 'osi seti mai he 'asenita taimi Fale Alea mo e taimi mālōlō neongo 'oku ai hono ngaahi 'uhinga he na'e fai 'a e fakataha fekau'aki mo e ngaahi polokalama 'a e Pule'anga mo e polokalamá. Ka tau fai pē mu'a 'a e me'a 'oku ke tataki mai Sea he 'oku ke mea'i ange 'etau ngāue mo e ngaahi me'a na'e fokotu'utu'u.

Paula Piveni Piukala : Sea mahino pē kiate au 'a e me'a 'oku fakahoha'a ki ai 'a e, ka ko e fokotu'utu'u ia he angamaheni motu'a. 'Oku 'i ai 'a e me'a ia 'oku ou tokanga ki ai he maama ko eni kuo tau a'u ki ai he 'aho ni fekau'aki pea mo e fōtunga ko ia e lipooti 'e mahu'inga ange kia au ia ke 'i ai ha taimi 'a e kau Fakafofongá ke nau hanga 'o 'omai e fehu'i totonu kae lava. 'Oku 'i ai e lau 'a 'Epalahame *Lincoln* 'oku pehé ni. Kapau 'e 'omai ha fu'u 'akau ke u tā he houa 'e 8 te u fakamole houa 'e 6 ke fakamata 'eku me'angāue. Ko 'eku fakatokanga'i mei he'etau kamata 'aneafi, si'isi'i 'a e *value* ia ki he kakano 'o e lipooti mo hono sivisivi'i. Koe'uhi ko e fo'i maama ko eni, mahino ko ē kia kitautolu he efiāfi ni, mahu'inga 'a e taimi ia ki he kau Fakafofonga ke nau o 'o teuteu mai e fehu'i totonu fakatatau ki he faka'amu 'a e *format* fo'ou 'oku tau 'alu ki ai kae lava ke taliui.

Ko e 'uhinga ia 'eku fakakaukau he 'e toe vave ange ngāue Sea ko u fakapapau atu ko e naunau ko ē na'e toki 'omai pē kia au 'aneafi naunau ko ē Lipooti 'a e Falepa'anga, Lipooti 'a e 'Ofisi Palēmia. Kia au ia kuo 'osi vekeveke au ke u hanga 'o *vet* 'a e lipooti ko eni 'o 'omai e fehu'i totonu ke fakaofiofi ki ai. Taimi ko ē 'e fokotu'u ai e Kōmiti ko eni 'oku fakaofiofi ki ai e *quality* 'o e me'a 'oku faka'amu ki ai e 'aho ni.

Ko ia ai 'e Sea neongo e pehē ke tau femou'ekina pē ka ko u tui ange kapau te tau lele lelei pē tautolu. Fo'i maama ko eni 'oku tau 'i ai he 'aho ni 'e tokoni ia ke ne fakavavevave'i pea 'oku totonu ke hangē ko 'eku faka'amu Sea ko e 'u lipooti ko ē kapau te tau lele pē he tafe ko eni 'e fakatamulu pē, 'e 'ikai ke mā'opo'opo ke kakano lelei. Ko e 'uhinga ia 'eku fakalave ki he *issue* ko eni tukuange pē 'a e 'ikai ke tau a'u ki ai. Tau lele pē tautolu he taimi *normal* kapau 'e 'ikai ke lava 'osi e Pekia fu'u vaha'a taimi ko ia ko e fo'i uike ia 'e 4 uike 'e 5. Uike 'e taha kapau 'e tukuange ke lau lelei tonu e fehu'i, tonu e tali vave e ngāue si'isi'i e hela.

'Eiki Sea : Ko ia Fakafofonga 'osi mahino ho'o fokotu'u 'a koe ka te tau muimui pē ki he loto e Fale, ka kimu'a pea tau hoko atu ki hono pāloti'i e fokotu'u fakatokanga'i atu pē ko e 'asenita fika 4.1, 4.2, 4.3, 4.4, 4.5, mahalo mo e 4.6 'ikai. 'A ia ko e fo'i lipooti 'e 5 ...

<008>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Sea: ... na'e fuoloa hono tufa atu mahalo ko e 'osi eni mähina 'e ua pē tolu 'osi taimi lahi e faingamālie ke mou lau e 'ū lipooti ko ia 'a ia 'oku mu'omu'a he 'asenita ko eni e Komiti Kakato ko e Fakamatala Fakapa'anga mo e 'Ofisi Palēmia mo e Tamate Afī mo e Komisoni 'Uhila 'a ē na'e toloi ko ē ki mui 'o makatu'unga ia he 'oku te'eki ke me'a mai e 'Eiki Palēmia ke ne hanga 'o tali ho'omou ngaahi fehu'i taimi lahi pē ke mou lau 'o sivisivi'i 'a e ngaahi lipooti ko ia koe'uhí 'oku te'eki ai ke 'asenita'i ia 'i he ngāue e Komiti Kakato. Ka ko e 'uluaki lipooti 'e nima 'i 'olunga 'a ia 'oku te'eki ai ke mou 'osi 'i he fo'i 'uluaki lipooti ngaahi ngāue lalahí. Ko ia 'oku ou kole atu ke fakalōloa 'etau taimi koe'uhí 'oku 'osi eni e houa pongipongi 'oku te'eki ai ke tau ala ki he 'asenita ngāue 'a ē na'e tonu ke kamata mai 'aneuhu.

Ua ki ai na'e 'osi mahino he kamata'anga ko ē 'etau fakataha he Monite 'e toki kamata e Fale Alea he 2:00 'apongipongi 'a ia ko e fo'i houa pongipongi ia 'e ua 'oku mole he uike ni 'oku te'eki ke tau ala ki he 'asenita ngāue ko ē 'oku tukuhifo ki he Komiti Kakato. Ko e me'a ko u tokanga ki ai Hou'eiki ko e taimi na'e tuku ki he'etau ngāue 'oku mole pea 'oku fiema'u ke fakalava'i 'aki ha'atau fakataha he efiāfi ni koe'uhí ko e ngaahi me'a makehe na'a tau talanoa ki ai he pongipongi 'o a'u mai ki he'etau mālōlō ko ē he taimi ho'atā.

Ko e kole ko ē ki he toe tuku atu ha taimi 'osi taimi lahi pē ia na'e 'osi 'oatu ki he 'uluaki *item* ko eni 'e nima ko eni 'oku lolotonga 'asenita'i he Komiti Kakato. Ko 'eku tali ia ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 7 ka 'oku 'i ai pē 'a 'ene totonu ke fili pē 'oku loto pē 'oku ta'eloto ki he fokotu'u te u kole ki he Kalake tau pālōti.

Pea 'oku ou fokotu'u atu Hou'eiki ke tau ngāue'aki e founa tatau 'apongipongi koe'uhí 'oku mole mo hotau houa pongipongi 'i he fakataha 'apongipongi 'a ia ko e 4:00 ki he 7:00 tuku ki he Sea 'o e Komiti Kakato ke ne pule'i ho'omou taimi mālōlō 'i he efiāfi ni mo 'apongipongi. Ko ia 'oku loto ki ai fakahā mai ho nima.

Tevita Puloka: Sea ko e fakahoko pē loto ki he ko e hā e fokotu'u? Ke toloi? Fokotu'u 'a Tongatapu 7?

Pālōti'i tali taimi ngāue Fale e Fale Alea ke lele a'u ki he 7pm

'Eiki Sea: 'Oku 'ikai ke fai ha toloi Fakafofonga ko e hoko atu e fakataha e Fale he 4:00 ki he 7:00 pea ko e taimi mālōlō koe'uhí te tau 'i he Komiti Kakato ke toki tataki pē he Sea 'o e Komiti Kakato e taimi 'oku fie mālōlō ai. 4:00 ki he 7:00 efiāfi ni mo 'apongipongi koe'uhí 'oku mole hotau houa pongipongi he 'aho ni mo 'apongipongi. Hoko atu Kalake e pālōti.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafahi Puloka, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia Le'ole'o, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko e toko 17.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Pea na'e liliu 'o Komiti Kakato pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga)

Me'a e Sea

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie e Hou'eiki Komiti Kakato. Kole pē ke u hūfanga atu he fakatapu kuo 'osi hono aofaki 'e he 'Eiki Sea talu pē mei 'aneuhu a'u mai ki he ho'ataa ni hangē ko ia ko e me'a 'oku mou mea'i 'omi e fatongia ki he motu'a ni 'a e taimi ke tau ngāue'aki 'o a'u ki he taimi ko ia ki 'aefiāfi he 7:00. Pea ko u fakamālō atu ho'omou kei laumālie lelei Hou'eiki 'ikai ke u toe fakalōloa ko e taimi ko eni 'aneafi pea te u 'oange ki 'Eua, 'Eua kuo 'osi ho taimi 'a 'au ia 'aneafi pē ka na'e mālō ho'o malanga ka 'oku 'i he Seá ke ne lava pē 'o toe fakalōloa ho miniti pē ko ha taimi 'o ha Mēmipa. Ka ko u kole atu pē ke ke

fakamā'opo'opo mai pē me'a ko ē 'oku ke tokanga ki ai kae hokohoko mai e kau Mēmipa mālō me'a mai.

Alea'i Fakamatala Fakata'u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea kae faka'osi atu pē mo fakamā'opo'opo ai pē ki'i fakahoha'a ni. Ko e ko e me'a na'e te'eki ai ke u lave ki ai 'aneafi 'i he lipooti ko e, ko e fale ē 'a mahino pē he peesi 106, 107 kuo hoko atu e polokalama ko ē ki he langa e ngaahi fale na'e vela mo e ngaahi fale 'oku 'ikai ke taau ka ko u hoko atu ki he peesi 130 he koe'uhí 'oku 'asi ai 'a e fakamatala ko eni ki he fale ko ē mo e ...

<009>

Taimi: 1425 – 1430

Taniela Fusimālohi: ... nofo'anga 'o kinautolu ko ē na'e uesia 'e he sūnamí. 'Oku 'ikai ke u loto ke u toe 'ohake ha 'īsiu heni ka ko e me'a 'oku mahino maí 'oku toloi 'a e taimi 'osí he na'e pehē ko e Tīsema ta'u kuo'osí pea ko eni 'oku toloi mai ki Mā'asi 'o e ta'u ní pea 'oku ngalingali pē he 'ikai ke 'osi ia ki Mā'asi 'a e kongā lahi.

Fokotu'u ke 'oange ha \$3600 ke tokoni ki he kakai ne uesia he sunami kau ai kakai 'o Mango

Ka 'oku 'i ai 'eku fokotu'u heni ki he 'Eiki Minisitā, fēfē mu'a ke 'oange ha ki'i fakaai ki he kakai ko eni 'oku nau lolotonga mamahi ko ení. He koe'uhí kuo fu'u fuoloa 'enau nofo'i he ngaahi feitu'u kehe, nau nofo hili. Fēfē ka 'oange ha'anau taki 3,600 'a e ngaahi fāmilí, ko u tui te nau ongo'i 'oku 'i ai 'a e fakaai.

Ko e 'aho 28 ko ē 'o Tīsema 'o e ta'u kuo 'osí Sea 'aho 27 na u lele atu ai mo e kakai 'o Mangó 'o 'ave ki he Funga Fonuá ke nau nofo ai. Meí he'enau nofo 'i heni 'o meimei lava ha ta'u 'e 1. Pea mau ō 'o 'ave te'eki ai ke 'i ai ha fakaai ia kuo 'oange 'e he Pule'angá ka ko u fokotu'u 'a'aku ia pe 'e fēfē mu'a ke 'oange ha'anau taki 3,600. 'Oku ou tui te nau fiefia 'e fakagalogalo'i leva kinautolu 'enau mamahí koe'uhí ko e tauhi ia ko ē 'oku fai ko ē he taimí ni ki he kau sūnamí ia, fai pe foki ia 'e he ngaahi koló pea mo e ngaahi siasí pea mo e kakaí.

Ka 'oku ou tui ko e fo'i fakakaukau lelei eni ke fokotu'u atu, 'oange ha'anau sēniti ke fakaai pē 'enau mamahí, he 'oku nau lolotonga mamahi. He 'oku nau lolotonga nofo he feitu'u 'oku 'ikai ko ha'anau 'api. Pea 'oku mahino 'oku mamahi honau lotó, mamahi honau laumālié. Pea 'oku ou tui 'oku kau pe, a'u ki honau 'atamaí 'oku mamahi mo ia. Ka ko 'etau feinga ke fakaai atu eni 'atu ha ki'i sēniti ke fakaai'aki.

Tui 'Eua 11 tu'u he tu'unga fakatu'utamaki ngaue ki he folau vakapuna fakalotofonua

Ko 'eku fakamā'opo'opo Sea 'oku pehē, ko e tu'u ko ē folau vakapuna fakalotofonuá he taimi ní 'oku tu'u he tu'unga fakatu'utamaki. Pea 'oku talamai pe 'e he sitetisitika ko ē 'oku hā he lipootí, he 'ikai ke tau lava 'e tautolu 'o toe liliu e sitetisitika he ko ia pē. Ka koe me'a 'oku fakaloloma ai kiate aú, ko e tō lalo 'etau fai e ngaahi me'a ko ē 'oku talamai 'e he ICAO ke fai hangē ko ē 'oku hā ko ē he lipootí.

‘Oku ‘ikai foki ke ta’ofi ‘e he *ICAO* ia ‘a e puná, ka ‘oku ‘ia kitautolu ‘a e ‘omai ko ē ‘a e ngaahi fiká ke tau ngāue ‘aonga’aki. He ko ē ‘oku hā mai pē he līpootí na’e kole e ngaahi *exemption* pea ta’ofi kae kei puna pe ‘etau vakapuná ‘o a’u ki he’ene maumau. ‘Oku ‘ikai foki ke tau ‘ilo he taimi ni pe ko e hā e pa’anga kuo tau fakamole makehe ‘i he ta’etokanga pehē ‘o maumau ai e ongo vakapuná.

Pea ‘ikai ke ngata aí kuo tau liunga ua e fakamolé he ‘oku tau to’o mai tautolu ki loto e fatongia ‘o fakalele ai. Pea tau toe to’o mai pē mo e kakai ko ē ne nau mei fakalele pe nautolu ‘i tu’a ‘a e ngāue tatau. Pea ko ‘eku ‘uhinga ia ko ē ‘aneafi ‘oku ‘ikai ha’atau fatongia fakalele pisinisi ‘o tautolu ia heni.

Ko aú ‘e Sea na’á ku pea ‘oku ou kei lolotonga fai pe ‘eku ‘alu ‘o tokoni faiako he ngaahi ako’anga māolunga angé, ngaahi tipilomá mo e ngaahi setifikeití. Pea ‘oku tokolahi ‘aupito e fānau ko u fehingahangai mo kinautolu pea ‘oku nau ngāue he taimí ni. ‘Oku ‘i ai e fa’ahinga ‘oku nau ngāue. Pea ko ‘emau talanoa ki he fakalele ngāué, pea ko ‘eku ‘eke atu kia kinautolu, mou pehē ko e hā e palopalema lahi taha he me’a ko e fakalele ngāue. Ko ‘enau talí na’e tatau pē meí he kulupu ki he kulupu. Na u talamai ko e *leadership*, ‘e kāinga, kau Fale Alea ko ‘etau pisinisi totonú ia. Ko e taki leleí ko ‘etau me’á ia, ko ‘etau ngāué ke ‘ata kitu’a. Ko ‘etau pisinisi ‘atautolu ia, ko ‘etau fai e tali uí ki he kakató ko e ‘ū me’a ia ko ē ‘atautolú.

Ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ní ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a na’á ku lave ki ai ‘aneafi. Ko e pisinisi ‘a e Pule’angá ia ‘oku ‘ikai ko e fakalele pisinisi, ko e pule mo e taki, mo ‘ata kitu’a ‘a e taliuú he ngaahi me’a ‘oku totonu ke tau tali ui ki ai. He kapau ‘e ‘ikai ia ‘e ha’u pe ta’etokanga ‘uluakí ia ‘o fetaulaki mo e ta’etokanga ua. ‘Osi fakatokanga mai ‘a Nu’usila ia taimi ko ē

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, ki’i kole atu pē na’a lava ke u tokoni ki he Fakafofonga kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Ke tali Fakafofonga?

Taniela Fusimālohi: Mālō

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me’a mai ‘Eiki Minisitā

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E Sea, tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu mo e kau Mēmipa ‘o e Falé. Sea ko u kole pe ‘a’aku ia Sea ke to’o mu’a ‘a e Līpootí ‘a e *MOI* ia ke ‘atā pea mo ha toe kautaha ‘a e Pule’angá. Koe’uhí ke tau talanoa’i pe mu’a ‘a e me’a ko eni ‘i he līpootí, he koe’uhí ko e līpootí ia ko eni Sea ko e ‘ū me’a ia kuo ‘osi hoko, mei Siulai ‘o e 2021 ki Sune ‘o e 2022.

Ko ha toe me’a ‘i tu’a ‘i he fo’i vaha’a taimi ko iá Sea pea mo ha toe Potungāue makehe ‘oku kau ki he Potungāue ni Sea. Ko u kole atu mu’a ke tau nofo pe mu’a he līpootí he ko e me’a pe ia te u lava ‘o talí. Ko e ‘ū fehu’i ko eni ko ē he me’a ‘i tu’a aí Sea he ‘ikai ke lava e motu’á ni ia ‘o tali, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea

Sea Kōmiti Kakato: Faka’osi mai Fakafofonga Fika 11 ‘Eua

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko ‘eku ‘uhingá ‘a’aku ia ...

Taimi: 1430-1435

Taniela Fusimālohi: ... ko 'eku fakamatala atu pē 'a'aku ia, fakamalanga atu pe au he me'a ko eni 'oku 'asi he peesi 157 he peesi 57 kātaki.

Ka ko 'eku faka'osi 'oku pehē 'e Sea 'a e fehu'i ko eni ki he 'Eiki Minisitā, ko e hā leva 'etau palani ko ē ke tau 'unu 'aki kimu'á. Te tau fokotu'u ha *Civil Aviation Authority* ke ne tokanga'i 'e ia mavahe mei he potungāue 'a e me'a ko eni. Fēfē 'a e kautaha *airline* pe tukuange ia kitu'a ke nau fakalele mei he tafa'aki 'a e, koe'uhí ko e Feitu'u na 'oku ke fai 'a e fale'í kae tu'u tau'atāina pē 'a e Pule'angá ke fai 'ene pulé. Fēfē e halá, te tau 'ave ia ki he *Road Authority* na'e 'osi tali he laó ke tau'atāina 'enau tanu e halá fakatatau ki he fiema'u vivili? Fēfē 'etau tafa'aki ki he *Maritime* te tau 'ave nai ia kitu'a ke tau'atāina 'ene faitu'utu'uní he kuo 'osi hoko e fakatamaki ai. Ko e ngaahi fakatokanga ko ē kimu'á pea ko u tui ko e fakatokanga fakalukufua eni ia kia kitautolu ke tau foki mu'a ki hotau fatongia taufatungamotu'á kae tukuange 'a e sekitoa taautahá ke ne fakalele 'a e fatongia ki he fonuá. Mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fakafofonga Fika 6, Tongatapu me'a mai.

Kole Tongatapu 6 pe 'e malava nai ke liliu polokalama tanu hala Pule'anga

Dulcie Tei: Tapu atu Sea pea mālō e ma'u faingamālié. Tapu atu ki he kau Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. Ko e tālanga ko ē 'aneuhú pea mo e tokanga ko eni 'a e Falé ki he sivisivi'i pē 'o e lipooti 'a e, 'a eni 'oku tau sio ki aí 'a e *MOI*. Ka 'oku kei 'ohake pē 'a e ngaahi fehu'í pea mo e ngaahi fekau'akí 'i tu'a ia 'i he sivisivi'i ko eni 'o e lipootí. Kae kehe Sea te u feinga pē ke fakanounou pē 'a e ki'i me'a 'oku ou sio ki aí koe'uhí ke lava pē he Minisitā 'o tali mai koe'uhí ko e, ko hoku, ko e kakai pea mei he, mo e kāinga 'o e vahengá.

'I he kongā hono 3.2 ai pē koe'uhí na'e fai hono tālanga lahi 'aneafí fekau'aki pea mo e ngaahi pole makehe 'oku fehāngahāngai pea mo e ngaahi va'a pea mo e 'ofisi 'o e Minisitā pea mo e *CEO*. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi pole ai ko e fakakaukau 'a e finemotu'á ni 'oku, 'oku hangē ko e ngaahi tālanga ko ē 'aneuhú. 'Oku malava ke nofo pe ia fakalotofale 'o hangē nai ko e pehē 'i he kongā 3.2.1 pea ko e kongā fika 3, fika 4. Si'i e tokoni mo e pou pou mei he kau *HODs* ke nau lipooti mai e tūkunga 'enau ngāué ki he Minisitā mo e *CEO*.

Ko u fakakaukau au ko e ki'i pole ko eni ia 'oku lava pē ia 'o nofo pe ia 'i loto 'iate kinautolu, 'ikai ke fiema'u ia ke a'u mai kiate kitautolu 'a e pole ko iá. Kae kehe ka ko e anga pe ia 'o e sio ki he ngaahi pole 'oku fetaulaki pea mo e faingata'a 'oku fetaulaki pea mo e Minisitā pea mo 'ene potungāué.

Ko e tālanga lahi foki 'aneafí koe'uhí ko e *voice* atu pe ko e fakahā atu 'e he kau Fakafofongá tautautefito ki Niua, Fakafofonga Niua 'a 'ene fakamalanga lōloa 'aupito pea 'oku, na'a ku māfana lahi pea u faka'ofa'ia lahi he tūkunga 'o 'ene fakatangitangí koe'uhí he 'oku mau kau kotoa pē kinautolu ia ki ai. Pea hangē ko e finemotu'á ni kuo 'osi me'a ange 'a e Minisitā 'o me'a ki he ngaahi hala 'oku fu'u fiema'u 'aupito 'i he fe'alu'akí ka koe'uhí ko e sio ki he kongā fika 1. Hoko 'a e fokotu'utu'u fo'ou 'a e Pule'angá 'oku ne liliu 'a e palani ngāue mo e potungāué mo e ngaahi fokotu'utu'u fo'ou tautefito ki he langa fakalalakala mo e ngāue halapule'angá.

‘I he lolotonga ‘o e fai ‘o e ngaahi tālangá Sea ‘oku ‘alu ‘eku fakakaukaú koe’uhi ko e ngaahi pole eni mo e ngaahi liliu eni ‘oku hoko fekau’aki pē pea mo e ngaahi fiema’u ‘oku hoko fakatu’upakē. ‘O hangē ko e fu’u ‘uha ko eni mo e ngaahi ‘uha ko eni kuo fai ki ai e tālangá he ngaahi māhina ko eni kuo tau situ’a ki aí ‘a e lahi ange ‘o e ‘uhá pea mo ‘ene maumau ‘oku hoko ki he ngaahi halá. ‘Oku fu’u tu’unga faka’ofa ‘aupito ...

<002>

Taimi: 1435-1440

Dulcie Tei: ... ‘a e maumau ‘a e tu’unga ‘o e hala ‘a ia ku o a’u ki ai ‘a e ngaahi hala ‘o Tongatapu 6.

Ko e fehu’i Sea, fekau’aki ai pē ia pea mo e pole, ‘e Minisitā ‘oku lava nai ke kau ho’o liliu ngāue neongo ko e tu’a taimi eni ia ‘i ho’o līpooti, ‘a e liliu ho’o polokalama ngāue, ke fakahū atu ‘a e ngaahi hala ko eni kuo fu’u fakatu’utāmaki ‘aupito ‘a e anga ‘o e fononga ‘i ai, koe’uhi he kapau he ‘ikai ke fai hano tokangaekina ‘o e palopalema ko eni ‘o e hala ‘e toe lahi ange ‘a e fa’ahinga maumau ‘e hoko ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’alele, ngaahi ngāue ‘a e kāinga, ‘e toe mole lahi ‘a e penisini he feholaiki ki ha ngaahi hala ‘oku toe lelei ange ke kumi ha hala ke ō ai ki he ako, ki ‘apiako, ngaahi ‘apiako pea ha’u ai ki he ngaahi ngāue ki kolo pea pehē pē foki ‘a e ngaahi ‘apiako ko ē ‘oku tu’u ‘i he loto, ‘i homau vāhenga.

‘E maumau vave ‘a e ngaahi va’e ‘o e ngaahi me’alele, toe lōloa ange ‘a e taimi fononga ki he ako mo e ngāue, pea lava lelei ai ke tōmui ‘a e kāinga pea toe hengihengia ange si’enau feinga ki he ako, pea ‘e fakatupu hela’ia pea kovi ‘a e ako pea kovi ki he, pea pehē ki he ngāue.

Ko e me’a fakaloloma ko e toe ta’e’aonga ‘a e ngaahi hala kuo ‘osi tanu pea na’e fai mai ki ai ‘a e ngaahi ngāue kimu’a kae ‘ikai ke, kae te’eki ai ke fai mo fai leva ha ngāue ki he ngaahi hala ko ia, ngaahi hala fo’ou.

‘E Minisitā ‘oku ‘i ai pē pea mo e ki’i fanga ki’i hala ‘i he ngaahi kolo ‘o e finemotu’a ni ‘i Tongatapu 6 koe’uhi he na’e fai ‘a e ki’i tanu hala kimu’a ai, pea ko ‘eku fehu’i pē ‘e lava nai ‘o liliu mai ho’o polokalama ngāue, koe’uhi he ‘oku, na’e ‘i ai ‘a e ngaahi fokotu’unga maka ia na’e ‘ai pē ia ‘o fokotu’u pē he loto hala, pea puli ai pē kau ngāue te’eki ai ke nau toe foki ange nautolu ia, ka ‘oku si’i toe ‘alu leva ‘a e mātu’a ‘o tau ‘a e me’alele pea nau hifo ‘o kaka ‘i he maka ‘o ō ai ki ‘uta, ‘oku mou mea’i pē ‘a e pole ko eni, ko e toe ‘omai ‘a e ngoue ‘i he tangai, pē ko e kato, feinga mai ‘o kaka mai ‘i he maka ‘o ‘omai ki he me’alele.

Ko e kole pē he lolotonga ‘a e ngāue ko eni ‘i he vāhenga, ‘oku ‘oatu ‘a e fakamālō lahi koe’uhi he na’e me’a ‘a e Feitu’u na ‘oku kamata mai ‘a e ngāue ki hono tanu valitā ‘o e ngaahi hala ‘o Hihifo ‘o kau ai ‘a Tongatapu 6. Ka ko e ki’i fakamanatu atu pē mu’a pē ‘e lava ke liliu hake ke fakalelei’i mai ki’i ngāue, mo e tanu hala ne ‘osi fakahoko ia ‘i he kimu’a fakamuimui ‘i he ngaahi ta’u mai kuo ‘osi, ngaahi māhina mai kuo ‘osi. ‘Oku ...

Taniela Fusimalohi: Sea kātaki ‘e lava pē ha ki’i tokoni.

Sea Komiti Kakato: ‘E tali pē ‘e he Feitu’u na ka ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni he ‘ikai ke toe fakalahi ho’o taimi.

Dulcie Tei: ‘Io, mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai.

Fokotu’u ‘Eua 11 ke ngaue’aki Pule’anga founa ‘oua ‘e filifili manako he tanu hala

Taniela Fusimalohi: Sea ko ‘eku tokanga ki he ngaahi fo’i lea ko eni ‘oku ngāue’aki ke toe kole’i e me’a ia ke ‘ai. Ko ia na’a ku fakamalanga ‘aneafi ‘i he tafa’aki ko eni ki he hala ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e sisitemi ‘i he *MOI*, kae toki fakama’ala’ala mai pē ‘e he Minisitā, ko u fakamālō pē ki he ngāue ‘oku fai.

Ko e *road asset management system*, ‘a ia ko ‘etau to’o pē me’a ke ‘ai ki he sisitemi ‘oku mahino leva ia he ‘ikai ke filifili ‘a e me’a ia ke ‘ai, he ko e iku’anga ia te tau iku kole, kole tautolu ia pea ko e me’a ko ē ‘e loto ki ai pea ‘ai ia, pea ko e me’a ‘ikai ke loto ki ai he ‘ikai ke ‘ai ia. Ka ko ‘eku ‘uhinga eni Sea, kapau ‘e kole ia te mau toe tu’u mo mautolu ia ki ‘olunga kātoa ‘o kole, ka ‘oku ‘i ai ‘a e palani ngāue tanu hala ia ke fai pau ki ai ‘a eni ko ē ‘oku ou talanoa ki ai, ko e ‘ū *road asset management system*, ‘oku fakahū ki ai ‘a e *data* kotokotoa pē fekau’aki pea mo e fo’i hala, pea hanga leva ‘e he *system* ‘o *prioritise* mai ko e hala ē ‘oku totonu ke fai mo fai hono tanu. He kapau ‘e fulihi ia ki he me’a ko eni ‘oku lele ai, ‘ai hake angé ‘a e 3.1.3, ‘a ena pē na’e tu’u ‘anenai kātaki, ‘a ena pē na’e tu’u ‘uluaki tu’u hē.

Ko ia, he koe’uhi ko e me’a leva eni ia ‘oku hoko ‘a eni ko ē ‘oku tohi’i mai ‘i he 3.2.1 ‘uluaki *dot point* ‘uluaki mo e ua, kapau te tau toe liliu mei he *system* palani, ko e me’a leva ‘e hoko ia ‘e kole pē, ka ‘oku *unfair* foki ia he ko e kole ‘e ‘alu leva ia ki he ongo’i ‘a e tokotaha ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e kole, ‘e ‘ai e, he koe’uhi ...

<005>

Taimi: 1440-1445

Taniela Fusimālohi: ... na’e pehē ia mo pehē ki’i toloi atu ia koe’uhí na’e pehē ia mo pehē, ka ‘oku ‘ikai ke tonu ke pehē he ko e ki’i fo’i poini ko eni ‘uluaki mo e ua hangē ha ki’i fafangu ‘oku tā mai mei he loto potungāue kuo hā e palani ia na’e ‘osi fokotu’utu’u fakataha mo e *World Bank* mo e ko e kau teknikale mo e kau ‘enisinia ka ko e hā e me’a ‘oku toe liliu ai ‘a e ki’i fo’i palani ia ki he me’a ko eni ‘e toe me’a hake ‘a e Fakafofonga ia ‘o Tongatapu 6 ‘o toe kole pea te mau toe iku ‘o fai e me’a tatau na’e fai ‘e Niuva he Fakafofonga ‘o Niuva 17. Ko e me’a ‘oku tau toloi ai ‘etau ‘asenita ko ‘etau toe kole e ‘ū me’a Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ‘osi ho miniti ‘e 1 ho’o tokoni fakamolemole.

Dulcie Tei: Mālō Sea fakamālō pē au ki he tokoni pea mo e ... ‘oku ‘osi mahino ‘a e ngaahi me’a ‘oku fai ki ai ‘a ‘ene tokanga ka koe’uhí ko hono fokotu’u mai ko ē ‘oku malava pē pea taumaiā ko ‘ene malava ‘oku ‘uhinga ia ‘oku ta’efaingata’a’ia ai ‘a e potungāue ‘oku faingata’a’ia ai ‘a e potungāue ka na’a nau malava pe. Koe’uhí ko e palopalema eni Sea ‘o e tanuhala fakamuimui te’eki ke ‘osi lelei e ngāue kuo tuku ia hē ka nau ō nautolu ki he ngāue hoko, ko ia ai ‘a e kole ke fakalelei’i mu’a ‘a e ki’i ngāue ko ē pea pehē pē ki he kole hangē ko Niuva ‘oku si’i tali faingata’a’ia mai faingata’a’ia ‘aupito ‘a e kāinga ‘o Tongatapu 6 he fe’alu’aki ko e ongo hala lalahi ngaahi hala lalahi ‘oku a’u ‘a e ngaahi luva ia ki he *across the road* ‘a ia mei he kauhala ko ē ki he kauhala ko ē fakamolemole ‘i he ngāue’aki ‘o e lea fakapapālangi. Ko ia pē ‘a e tokanga pea mo e kole atu Minisitā koe’uhi kuo pau pē ke u fai ‘a e kole ‘i he laumālie ‘o e ngāue tokoni ‘oku mou fai ‘i he fokotu’utu’u mo e liliu fokotu’utu’u fo’ou ho’omou ngaahi ngāue koe’uhí ke feau ‘a e ngaahi fiema’u vivili fakatupakē ‘o hangē ko

ia ‘oku mou mea’i ko e ‘aho ni ‘oku fu’u lahi ‘aupito ‘a e ‘uha pea ‘oku ne maumau’i lahi ‘a e ngaahi hala pea ‘e maumau’i pea mo e ngaahi me’alele pea ‘e maumau’i mo e taimi ‘o e kakai koe’uhí ko e taimi ‘o e fe’alu’aki pē ko e fefononga’aki ‘oku pehē ‘a e ki’i tokanga atu mei Tongatapu 6.

Taniela Fusimālohi: Sea toe lava pē ‘o fai ha ki’i tokoni? Tokoni faka’osi pē.

Sea Komiti Kakato: ‘Osi ia fēfē ka u toki ‘oatu ha’o taimi kae hokohoko mai ‘a e kau Fakafofonga ko eni. Pe’i me’a mai ange ke ke fiemālie.

Taniela Fusimālohi: Ko e ki’i tokoni Sea koe’uhí ‘oku ‘i ai ‘a e mo’oni ‘a e ‘Eiki Minisitā ko eni he na’e ‘i ai ‘a e fu’u polokalama ia kimu’a na’e ha’u ia mo hono fu’u fo’i Patiseti ‘o’ona pea na’e ‘i ai ‘a e palōmesi, ko eni ia ‘oku tau tōnounou ai ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai kuo li’aki ia ngaahi fu’u fo’i polokalama ia ko ia kae feinga holo e ‘Eiki Minisitā ko eni ki ha pa’anga ke fakakakato’aki. Pea ko e me’a ia ‘oku hokó, ko e ngaahi hala ko eni ‘oku talanoa ki ai ko e kalasi 3 ia mo e kalasi 4. Ko e kalasi 1 mo e kalasi 2 mahino ia ‘oku fai ia ‘e he *World Bank*, ka ko e fo’i polokalama ko eni ko ē mei mu’a ko ē na’e lele mai e palōmesi ko u tui ko e 350 tupu miliona ‘e fai’aki ai e fo’i tanu mei he 2020 mahalo pē ko e 2021. Ko eni ‘oku tōnounou ko eni pea kuo li’aki. ‘A ia ko e ‘u hala ia ko eni te tau fe’ao tautolu mo ia he ‘oku ‘osi tala he polokalama ia ko ia ‘i he *World Bank* mo e *ADB* tuku ia he ko e ‘ai ia ‘e mautolu pea ko e ‘ai ia ‘emautolu ko eni kuo toe tōnounou pē.

Sea Komiti Kakato: Mālō e tokoni. Ki’i me’a mai ‘Eiki Minisitā ‘osi pē eni pea Fika 2, pea hoko mai ‘a Fika 5 fakamolemole. ‘Eiki Minisitā me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Eiki Sea tapu mo e Feitu’u na. Sea ko ‘eku kole pē ‘a’aku ke u hū hake ke lava ke tali tahataha atu ‘a e ngaahi fehu’i he kei manatu’i he motu’a ni. Sea ‘oku ou fakamālō atu au ia ki ‘aneafi pea mo e ‘aho ni lava e tālanga’i ‘a e lipooti ‘a e potungāue ni. Sea ko ‘eku fiefia ‘a’aku ia he ‘oku tokanga mai ki ai ‘a e kau Fale Alea he koe’uhí ko e ‘isiū mahu’inga foki eni ia ki he fonua fakalukufua. Tuku mai pē mu’a ha’aku ki’i taimi fe’unga Sea koe’uhí ke u lava ‘o tāsilisili ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e halapule’anga pea mo e ngaahi kupu kehekehe ‘o e ngaahi fatongia ‘a e Pule’anga ‘oku ‘i he potungāue.

Fakama’ala’ala ki he polokalama tanu hala e *MOI*

‘Uluaki Sea ko e kilomita ‘e 800 ‘i he fonua ni kuo ‘osi tanu pea ‘oku kau ai mo hono valitā pea ko e ‘uha ko eni Sea ko e kilomita ‘e 800 uesia. Ko ‘eku talanoa pehē Sea ke tau sio ki he lahi ‘o e palopalemá koe’uhí ko e ngaahi ngāue ko eni ko ē ‘oku tau sio atu ko ē ki ai ko e ngaahi ngāue ia ‘oku lahi. Te u kamata pē mu’a mei he *asset management system* ko ē na’e talanoa ki ai ‘a e Fakafofonga ko ē ‘o ‘Eua 11. Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ...

<007>

Taimi: 1445-1450

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : ... polokalama pehē ‘i he Potungāue ka ‘oku ai ‘a e ngaahi makatu’unga ‘oku fakahū ki ai pea hanga leva ‘e he polokalama komipiuta ko eni ‘o tuku mai kitu’a ‘a e ngaahi hala ke ngaahi. Kau ‘a e me’a ko eni hono fakahū ki loto Sea, ‘a e lahi ‘o e me’alele ‘oku lele ‘i he fo’i hala ko eni. Kau eni he me’a mahu’inga ‘aupito ke fai ki ai e tokanga. He ko e lahi ange ko ē ngaahi me’alele ‘oku lele he fo’i hala ko ia ko e *priority*

fika 1 ia 'a e fo'i hala ko ia hono pu'aki hono to'o mai kitu'a 'e he polokalama ko eni ke kau hono ngaahi.

Sea ko e polokalama foki ko eni, te ne mu'aki to'o mai pē 'e ia 'a e 'u hala lalahi, tau fakatātā 'aki eni. Te ne 'uluaki to'o mai pē 'e ia 'a e Hala Taufā'ahau mei Nuku'alofa ki Niutoua, mei Nuku'alofa ki Fua'amotu, mei Nuku'alofa ki Ha'atafu kau ai pea mo e 'u hala lalahi 'aupito. Tau tō ki Vava'u mei mala'efakapuna ki Neiafu pea mo e Hala Tungi 'i Vava'u, Ko e a'u mai ko ia ki Ha'apai 'oku 'i ai hono ngaahi hala. Sea ko e taimi ko ia 'e to'o mai ai 'a e ngaahi hala ko eni mei he *Asset Management System* talanoa ki ai 'a Tongatapu 11 ko e taimi ia kuo tau faai atu tautolu 'i he kilomita 'oku ofi ia ki he 100. Pea ko e taimi ko ia ke fakapa'anga'i ai 'a e me'a ko eni 'iate ia pē, he 'oku tau talanoa eni Sea 'i he monomono ko e *reseal* ko e hā fua. Ko e taimi 'oku fakapa'anga'i ai 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku lalahi pē.

Sai 'i he taimi ko ē ko u manatu ki he taha e kau Minisitā 'o e fonua ni ko *Cecil Cocker*. Na'e 'i ai 'emau me'a na'e lau 'i he Potungāue ko e *Royal Command*. Ko e taimi ia 'oku tau fe'ofa'aki ai Sea. Ko e taimi ia 'e ha'u ai ha ki'i fāmili mei ha ki'i kolo 'oku te u huufi honau ki'i falelotu, pea me'a atu e Hou'eiki 'o huufi 'a e fale ko eni Sea. Pē ko e Palesiteni 'o e Siasi Uesiliana pē ko e Katinali ko e taimi ia 'e ala mai ai e Potungāue ke fakahoko e ngaahi ngāue ia ko eni Sea. Te tau kei fou ai pē 'i he ngaahi me'a ko eni 'oku to'o mai kitu'a 'e he *Asset Management System* Sea. 'Oku 'i ai pē ki'i taimi te tau ki'i nga'unu ai 'o mama'o mei ai kae lava ke tau foki mai 'o fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'o e Pule'anga pea mo e fonua ni 'i he anga 'etau nofo 'i he fonua ko Tonga.

Uesia lahi, 'oku ai 'a e uesia pea 'oku 'i ai 'a e tokoni ia 'a e Potungāue ki he 'etau nofo Sea. Pea 'oku ai 'a e kole 'oku ai 'a e kole 'oku mahu'inga ange. Mahu'inga ange ia Sea he 'oku 'ikai ke kei hanga 'e he *Asset Management system* ia 'o tuku mai 'a e anga 'etau nofo ke ne hanga 'o *prioritise* ke hanga 'o fokotu'utu'u mai 'a e tanu hala he fonua ni. Pea 'oku tui ai 'a e Potungāue koe'uhi ko hotau tukufakaholo mo e anga 'etau nofo 'i he fonua ko eni ko Tonga.

Mahalo 'oku lava pē ke tali atu mo e ngaahi fehu'i na'e'omai 'e he Fakafofonga ko eni Tongatapu 6, 'oatu 'a e faka'apa'apa lahi ki he Fakafofonga koe'uhi ko e ngaahi hala ko eni 'i Tongatapu 6. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fo'i hala 'oku mo'oni 'aupito 'i Tongatapu 6 'oku maumau ka ko e ngaahi hala lalahi. Mei Sia'atoutai ki Liahona mei Liahona ki Houma, pea mei Houma toe foki mai he Hala 'Alipate Vaea, ongo foi hala lalahi ia 'e 2 Sea 'oku fiema'u ia ke tanu. Pea ko e tanu pē ngaahi fo'i hala ko eni Sea ko e tu'u 'a Tongatapu 6 ko u tui te nau fiemālie ki ai. Kamata mai foki mo e valitā ia mei Niumate. Valitā ko eni mei Niumate ko 'ene ha'u 'ana ia 'o 'asi mai he fo'i hala ko eni 'i 'Atele pea 'e kolosi ia mei he mangatolu ko eni 'ko ē mei Pea 'o 'alu 'o tau ki Fonongahina. Ko Fonongahina ki Fua'amotu Sea 'oku kau ia he polokalama 'a e *World Bank*. 'Oku te u fai 'a e ngāue ia ko ia he polokalama 'a e *World Bank* pea 'oku *tender* ia. 'A ia ko e ngāue ia ko eni 'e kamata ia he ta'u fakapa'anga ka hoko. Mei 'Umutangata ki Niumate, 'osi *offer* 'a e fo'i hala ko eni ke tanu ia 'e he Luna'eva pea ko e *contract* ko eni 'oku 'osi *sign*. Ngāue ko ia vave 'aupito ke kamata mo ia.

Sea ko u tui ko Tongatapu 6, 'i he ngaahi *information* ko eni ko ē 'e to'o mai he *Asset Management System* ko eni ko ē na'e talanoa ki ai 'a Tongatapu 9 anga 'etau sio ki ai kuo 'osi mā'opo'opo ia koe'uhi ko e ngaahi hala lalahi eni ko e ngaahi hala eni 'oku 'osi fiema'u ke tanu koe'uhi ko e me'a ia 'oku to'o mai 'e he *Asset Management System*. Sai ko e toenga leva 'o e ngaahi hala Sea 'a ia ko e fehu'i. ..

Taimi: 1450-1455

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... fehu'i ia te tau 'alu 'i he ngaahi hala lelei 'o ofi ki hotau ngaahi 'api 'uta. Pea 'oku 'i ai leva mo e fanga ki'i hala ia ke tanu pē. Te tau valitaa'i ia pē 'ikai fehu'i ia Sea ka ko e me'a mahu'inga ko ē ke tau, tonu ke fai ki ai e tokanga ke tau 'alu 'o a'u 'o ofi pea tau toki hokohoko atu pē. Mahalo 'e Tongatapu 6 ko e me'a ko ena ko ē ki he ngaahi uta maka na'e 'ave 'o tuku pē he loto hala Pule'anga 'e feinga atu e potungāue ia ke feinga'i ke to'o ia mei ai pea ko u fakamālō atu au hono 'omai e me'a ko ia.

Sea mahalo ko e ko e me'a ko eni kia Tongatapu 11 fekau'aki mo e *civil aviation* Sea 'i he fa'u ko eni ko ē 'o e lipooti ko eni na'e fiema'u 'e he motu'a ni ia ke 'omai ha *matrix* 'o e ngaahi pole 'o e potungāue fakafeitu'u pea na'e loto pē 'a e motu'a ni ia ke 'omai 'a e ngaahi pole ko eni 'o 'omai ki he Fale Alea koe'uhí ke lava ke mau ako ai pea ke hoko ia ko ha *bench* maaka mei he ta'u ni ki he ta'u fakapa'anga hoko. Mo'oni 'aupito e me'a na'e lave ki ai 'a Tongatapu 6 'oku 'i ai e ngaahi me'a ia na'e tonu ke nofo pē ia fakalotofale 'oku 'i ai e ngaahi me'a ia 'oku totonu ke 'oua 'e mai ia ki heni ka koe'uhí ko e *matrix* ko eni Sea na'e fiema'u ia he ko e 'omai fakalukufua ko e pē ko e *holistic* ia 'o e 'o e fo'i polokalama ko eni ne fakahoko he potungāue ke 'omai ke lava ke tau sio kātōa ki ai pea me'apango ia 'oku 'asi mai e ngaahi me'a ko ia 'o 'omai ki he Fale Alea.

Tui MOI kei taau pē nofo tanu hala he malumalu Pule'anga kae 'oua tuku kitu'a

Sea te u lave ki he *privatisation* he ē ki he, ki he'etau *privatise* e tanu hala pē te tau *privatise* pē te tau tukuange kitu'a ki he *private sector* 'a e tanu hala pē ko hono *regulate* pē ko hono tali 'o e ngaahi ki he me'a ko e vakapuna. Sea ka u foki pē ki he tanu hala ke 'oatu ha ki'i fakatātā ki ai. Ko e tanu hala kuo pau ke fakapa'anga ia. Ko e fakapa'anga ko eni 'etau tanu hala he taimi ni 'oku fai pē ia pea mei he'etau patiseti ko eni ko ē 'a eni mei Fale Pa'anga pea kapau leva te tau tukuange 'a e tanu hala ke 'alu kitu'a kuo pau ke tau tukuhau'i e kakai he koe'uhí ko e tukuhau ko e me'a pē ia 'e taha te ne hanga 'o tākaki ha pa'anga ke fai 'aki hono fakapa'anga'i 'o e ngaahi me'a ko eni 'e tuku kitu'a.

Ko e ngaahi polokalama ko eni ko ē 'oku ha'u mei he *World Bank, Asian Development Bank, European Union* mo e ngaahi fonua lalahi ko ē 'o māmani tokoni mai ko ē ki Tonga ni, ka lau 'enau tanu hala ko eni ko ē mei he ta'u nima na'e toki 'osí 'oku 'ikai ke a'u ia 'o kilomita 'e 100. 'Ikai ke a'u ia 'o kilomita 'e 100. Ko e fu'u netiueka ko eni ko ē 'oku tau tangutu ai ko e kilomita ia 'e 800 pea te nau ō mai pē nautolu 'o to'o 'enau ngaahi fo'i hala. Te nau ō mai pē nautolu 'o tokanga ki he ngaahi me'a 'oku nau tokanga ki ai. Ko e toenga ko ē fu'u netiueka ko hai te ne tokanga'i ia? Pea ko e me'a 'oku kei tui ai e motu'a ni ia ke kei nofo e ngāue 'i he Pule'anga koe'uhí ko e ngaahi me'a ko ia. Sai te tau tukuange konga lahi ke *privatise* te tau tukuange 'a e ngaahi konga 'o e ngaahi tanu hala ko eni ke 'ave ki he ngaahi kau *donors* kakai 'oku nau tokanga maí. Fēfē e toenga? Te tau tuku pehe'i ai pē? Pea kapau leva te tau sio ki he *privatisation* pē ko e tukuange ko eni ko ē ki he *private sector* 'oku fiema'u e pa'anga lahi ia ki ai. Ha'u pē *donor* ia ki honau ngaahi hala pea ko e pa'anga ko eni 'e tuku kitu'a 'etau *tax* 'a e lolo, pea 'oku fakatātā 'aki 'a Nu'usila te tau *tax* e *rates* te tau *tax* e *road users* kakai 'oku nau ngāue'aki e hala Pule'anga.

Mou loto fiamālie ke tau tukuhau'i e kakai koe'uhí ko e *privatisation*? Ko u tui 'oku tonu ke fai ha sio fakalelei ki he taimi 'oku tau ala ai ki ha ngaahi fakakaukau 'oku 'omai mei muli pea tau sio ko e me'a ia 'oku lelei 'oku totonu ke tau fai he fonua ni kae lava ke tau sio.

Taniela Fusimālohi: Sea sai pē ke, ki'i fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me'a ki lalo 'Eiki Minisitā fakamolemole.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e fakatonutonu pehē ko e koe'uhí ko e pehē foki 'e he 'Eiki Minisitā ia 'oku ha'u pē 'a e *World Bank* ia 'o fili 'enau hala ko e ma'u he motu'a ni ia 'oku 'ikai ke pehē. Ko 'etau fokotu'utu'u atú 'o fokotu'utu'u fakataha mo e, pea ko 'eku ma'u eni 'a ia 'oku tonu 'ene pehē 'e ia ko 'etau netiueka kilomita 'e 800 tupu ka na'e 'osi a'u 'a e talamai 'e he *World Bank* ke tanu e hala 'o a'u ia ki he kalasi 4 pea talaatu leva 'e he Pule'anga ia 'oua, tuku mai 'a e kalasi 4 ia ke mau fai ia 'e mautolu. 'A ia ko e me'a ia ko ē 'oku tau palopalema ai ki he, 'i he taimi ni ko e fo'i faitu'utu'uni ko ia 'a e Pule'anga 'o e 'ahó ke tukuange mai tokua ia te tau lava 'e tautolu ia 'o fua 'i he patiseti ko ē nau talanoa ki ai 'anenai tokua ko e 350 miliona tupu. 'A ia ko e fo'i tōnounou ia ko ē 'oku talanoa ki ai 'a e 'Eiki Minisitā he na'e 'osi talamai ...

<009>

Taimi: 1455 – 1500

Taniela Fusimālohi: ... 'osi 'ilo hifo pe 'oku 'ikai ha'atau silini 'a tautolu ke fai'aki 'e tau tanu halá. Pea na'e 'osi fakakau ia ko e 2017/18 eni ia ko u talanoa ki aí. Pule'anga 'o e 'ahó, 'ikai, 'oku 'i ai pe 'emau silini tanu hala 'amautolu, to'o mai 'a e kalasi 4 ia kia mautolu mahalo mo e kongá 'o e kalasi 3 he ngaahi vahe ki tahí.

Na'e 'alu 'a e tanu halá ia ki tahi 'o a'u ia ki he kalasi 3 mo e 4, ko e kalasi 5 pē na'e tuku ki he ngaahi ngāue ko eni 'a e *MOI* ke nau fai. He ko e fanga ki'i hala ia ia he mui koló, he 'oku tau faka'ofa kitautolu he'ikai ke tau lava 'etautolu 'o tānaki ha 350 tupu miliona. Ka koe'uhí foki ko e tu'utu'uni ia 'a e Pule'anga ko ē 'o e 'ahó, tukuange mai e fo'i poloka ia ko ē kia mautolu. Pea 'ikai ke lava ia 'o fai fakalelei, 'a eni ko ē 'oku tau toe hela'ia ai, kamata ke tau hela'ia aí pea toe mai 'a e ngaahi halá ia 'o tuku hē pea ko e, 'oku ou faka'apa'apa lahi 'aupito pe au ki he Minisitā ko eni he 'okú ne fai 'e ia hono lelei tahá. Ka ko e hangē ko ē ko 'eku fakamalanga 'anenai angé, 'e ha'u 'a e ta'etokanga 'o hoko mo e ta'etokanga 'o tau a'u ki he tu'unga ko ē 'oku tau a'u ki ai ko ē he taimi ní.

Ka ko 'eku ki'i fakatonutonu pē ki he 'Eiki Minisitā koe'uhí na'e 'osi 'i ai pe palani ia 'oku 'ikai pe ke nau tokoni mai 'o a'u ki he lēvolo ko iá. Ka koe'uhí ko e tu'utu'uni 'o e Pule'anga ko ē 'o e 'ahó ke tuku mai ia kia tautolu. 'Oku 'ikai foki ke 'i ai ha'atau silini 'atautolu. Pea ko e me'a ia 'oku si'i fihia ai 'a e 'Eiki Minisitā kuo tau kole atu ē, kuo li'aki ia. Kole atu ē kuo li'aki ia, ko e hā hono 'uhingá, he 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau pa'anga fe'unga ko e monomonó pē 'oku tau lava 'o tānaki. Ko e 'ai ko ē ke tau tanu fo'ou ha hala ko e me'a ia 'oku me'a ki ai e 'Eiki Minisitā ia 'oku 'ikai ha pa'anga, mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā

'Eiki Minisitā: Sea kātaki ka u faka'osi ai leva

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io, fakamā’opo’opo mai kuo ‘osi ho taimí ka ke fakamā’opo’opo mai pe kae hoko atu e kau Fakafofongá.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ‘oku ou fakamālō pe au ia, mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Hou’eiki ‘o e Fale Aleá. Sea ko u tokanga pe au ia Sea ki he’etau sio ko eni ko ē ki he uesia ko eni ‘i he ngaahi pa’anga tokoní ‘i he me’a ko e tanu hala. Sea ‘i he taimí ni ko e hala ko eni ‘a e *World Bank*, fakamālō lahi ‘a e motu’á ni ia ki he *World Bank*.

Pea ‘oku ‘i ai ‘a e loto faka’apa’apa ia ki he kau tokoní. ‘Oku ‘ikai ke a’u ia ‘o kilomita ‘e 20 ‘e Sea ke tau sio fakalelei. ‘Oku ‘ikai ke a’u ‘a e tokoni ko eni ko ē ‘a e *World Bank* ‘i he taimi ní ‘o kilomita ‘e 20 ‘enau tanu fō’ou. He ‘oku tau talanoa eni ‘i Fonongahina, Fua’amotu pea mo Niumate ki ‘Umutangata mo e ngaahi hala iiki pe ‘oku ‘ikai a’u ki he mita ‘e 20.

Sai Sea mahalo ko e poini ‘oku ou fiema’u ke mahino hení ko e fu’u netiueka hala pule’angá ko e kilomita ‘e 800. Ha’u mei Niua, Ha’apai, Vava’u, ‘Eua pea mo Tongá ni. He kapau na’e toe ‘i ai ha hala ‘i ‘Ata mahalo ‘oku a’u ki ai tanu halá Sea. Ko e taimi ia Sea ‘oku taimi ia ke ke ala mai ai e Pule’angá, ala mai e Pule’angá. Pe ‘e anga fēfē ‘ene tokoni mai ke fakakakato e ngaahi me’a ko ení.

Sea ko e me’a ko eni ko ē ki he *civil aviation* na’e lave ki ai e Fakafofonga 11 Sea. Ko u tui mahalo ‘oku kei nofo pe ‘a e Potungāue ia hono fatongia ko hono fakapapau’i ko e ngaahi lao pea mo e ngaahi *policies* ‘a e Pule’angá fekau’aki mo e puna vakapuná ‘oku fakakakato ia pea lava ke sio. Ko hai ‘okú ne fakapuna e vakapuná ko e me’a kehe ia, ‘ikai ke kau ai e Potungāue ni, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā, Fakafofonga Fika 2 Tongatapu, moutolu ko eni ‘oku mou faka’ilonga maama maí, tuku ke lava ha ki’i takai ‘a e kau Fakafofongá, pea mou toki me’a mai.

Tokanga ki he founa hono sivilivi’i fakahoko fatongia kau ngāue fakapule’anga

‘Uhila mo e Langi Fasi: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakatō. Sea ko e me’a ia ‘oku ou tokanga au ki ai ko e me’a eni ia ‘oku ‘asi mai ia ‘i he līpooti ‘a e Potungāue kotoa pē. Pea ‘oku kau ia ‘i he me’a ‘oku ‘ikai ke fu’u loko mahino pea ‘oku ‘ikai ke lelei hono ‘ohake ‘i he ngaahi līpootí.

Ko e me’a ko ē fekau’aki mo hono sivilivi’i e fakahoko fatongia ‘a e kau ngāue fakapule’angá, pe ‘oku ui ko ē ko e *PMS*. Ko e me’a ko ení ko e lau ta’u eni hono fakalele ‘e he ngaahi Potungāue ‘a e Pule’angá. Pea ‘oku tau ‘amanaki ‘e ‘osi atu ha ta’u ‘e 3 pe 4 kuo lelei pea fakafiemālie. Ka ko eni kuo a’u eni ki he ngaahi ta’u ‘e 6, ‘alu eni ke ta’u ‘e 7 ‘i he Potungāue ko ení ‘enau fakahoko e *PMS*.

‘Oku kei hā mai pē ia ‘oku ‘ikai ngata pe he’ene ta’emahinó pea ‘ikai ke ‘ilo pe ‘oku anga fēfē hono fakahoko e sisitemi ko eni ko e *PMS* ki he kau ngāue fakapule’angá. Pea ‘oku kei fai pe ‘a e vālau ia ai ‘i he ngaahi Potungāue lahi. Ko e līpooti ko eni ‘a e Potungāue ko ení ‘i he peesi 27. ‘A ia ‘i he kongá 2.1.4 kae a’u mai ki he peesi 27, 2.1.5 ‘a e peesi 7 kongá (h). ‘Oku ‘asi ai ko e ngaahi matavaivai ‘o e *PMS* ‘i he ...

Taimi: 1500-1505

‘Uhila Moe Langi Fasi: ... Ta’u Fakapa’anga 2020/2021. ‘A ia ko e ta’u fakapa’anga eni ia kimu’á. Pea ko u tui ko e ngaahi matavaivai ko iá na’e ‘osi totonu ke fakalelei’i ‘a ē ‘oku hā mai ‘i he peesi 28 ‘a e ngaahi matavaivai ko iá te u lau atu pē Sea fakamolemole. ‘Ikai kakato ‘a e foomu *PMS*. Ko e ngāue na’e fai ki aí ko hono fakalelei’i. ‘Ikai ha fakamatala mo e fakamo’oni fe’unga ke pou pou ki he fakamaaka ‘o e foomu *PMS*, fakalelei’i. ‘Oku ‘ikai mahino mo fenāpasi ‘a e me’afua pe ko e *KPI* ‘i he tohi fakamatala ngāue mo e fakamatala ngāué, fakalelei’i. Tōmui hono fakahū mai ‘o e ngaahi foomu *PMS* mei he ngaahi va’a ngāue ki he ‘Ofisi ‘o e Tu’utu’uni mo e Palani fakatatau ki he ‘aho ke ngata aí. ‘A ia ko e ngaahi matavaivai ko eni na’e, na’e ‘ilo’i ‘i he 2021 ke fakalelei’i ki he 2022.

‘I he peesi 27 ‘oku ‘asi leva ai hono lipooti mai ‘a e ngāue ko ení. ‘I he ta’u fakapa’anga 20/21 na’e ‘i ai ha kau ngāue ‘e toko 134 na’e fe’unga ke vakai’i ‘enau fakahoko ngāue fakahoko fatongia mo e kau ngāue ‘e toko 13 na’e fe’unga ke vakai’i ‘enau fakahoko fatongia ka ‘oku vahe konga pē. ‘A ia ko e toko 13 palopalema ē ‘i he 2020/2021. Ko e ‘amanaki foki ke ‘osi e ngaahi ‘otu fakalelei’i ko eni na’a ku lau atu ‘anenaí, kuo a’u mai ki he 20 ki he ta’u fakapa’anga fo’ou kuo ‘i ai ha fakalalakaka ai.

Ka ‘oku toe ‘asi mai pe ia ko e kau, ‘i he ta’u fakapa’anga ko eni lolotongá, ko e kau ngāue ‘e toko 134 kuo hiki hake leva ia ‘o toko 16 ‘a e ni’ihi na’e fe’unga ke vakai’i ‘enau fakahoko fatongia. ‘Oku ‘i ai mo e toko 26 ia ai na’e ‘ikai ke fakakakato ‘a e fiema’u ‘a e *PMS* pea mo e kau ngāue ‘e toko 10 na’e ‘ikai ke kakato ‘enau foomu *PMS*. Pea ‘oku kei tali ke fakafoki mai ‘a e ngāue ko iá mei he ‘Ofisi ‘o e *PSC*. ‘Oku ‘omai leva ‘a e kalafi ke tau sio ki ai, ko e kalafi eni ia ‘o e 2020/2021 ka ‘oku ‘ikai ke ‘omai ‘a e kalafi ia ko ē ‘o e ta’u fakapa’anga lolotongá ke tau lava ‘o fakahoa pea mo e me’a kimu’a aí.

Ko e palopalema ‘oku hoko hení Sea ‘oku, ‘a eni ‘oku kei fai ai ‘a e ta’emahino pea mo e ta’efemahino’aki mo e kau ngāué he ‘oku te’eki ai pē ke lava ‘o fakahoko lelei ‘a e sisitemi ia ko eni ko e *PMS* pe ko hono sivilivi’i ‘o e fakahoko fatongia ‘a e kau ngāue ‘a e Pule’angá. Ko e ta’u eni hono fitu eni hono fakalelé ‘oku te’eki ai pē ke lava ia ‘o sivilivi’i pea kuo hoko ai e, ‘a e ngaahi ta’efiemalie pea mo e ngaahi lāunga kehekehe pē ‘a e kau ngāue fakapule’angá.

Na’e me’a ‘a e Fakafofonga ‘o ‘Eua 11 ‘anenaí ko e taha ‘o e ngaahi palopalema ‘i he fakahoko ngāué ko e takí, pe ko e *leadership*. ‘Oku ou tui ko e kau taki ko eni ‘i he ngaahi tafa’aki ko ení ‘oku ‘ikai ke nau lava ‘o fakahoko lelei honau ngaahi fatongia, koe’uhí ke ‘osi atu e ta’u pea mo e ta’u kuo ‘i ai ha fakalaka ‘i hono fakahoko ‘a e sisitemi ko eni ko e *PMS*. Na’a kuo taimi ke toe fai ha sio fakalelei ki ai pe ko e sisitemi nai eni ‘oku lelei taha ke ngāue’aki hono sivilivi’i e kau ngāué? Na’a ‘oku toe ‘i ai ha me’a ia ‘e taha ‘oku lelei ange ke lava ke fakahoko ke ma’u mai ha ‘imisi tonu pea mo ha fua tonu ki he fakahoko fatongia ‘a e kau ngāue fakapule’angá koe’uhí ke fakasi’isi’i ‘a e ta’emahinó, fakasi’isi’i pea mo e longoa’a ko eni ‘i he kau ngāue fakapule’angá ‘oku hoko he ngaahi ‘aho ní.

Ka ‘oku fakahā mai ‘e he ‘elemēniti ...

Mo’ale Finau: Sea lava ke u ki’i tokoni atu Fakafofonga?

Sea Komiti Kakato: Te ke tali ‘a e tokoní? ‘E to’o ia mei ho miniti ho malanga.

‘Uhila Moe Langi Fasi: Ko u mei ‘osi au ia ‘e ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io ‘oku ‘ikai ke tali ia. Mālō.

‘Uhila Moe Langi Fasi: Ko e, kuo ngalo ‘eku me’a ‘a’aku na’e, toe hū noa’ia hake ‘a e tokotaha ia ko ē. Kae kehe ka ko ‘eku, ko ia ke toe fakakaukau’i fakalelei ange ‘a e founga ko ení, he ‘oku, ko e, ‘io ko e me’a na’a ku tokanga ki aí, ‘oku kau leva eni ‘i he ngaahi, ngaahi ‘elemēniti ‘oku ‘uhinga ai ko ē ‘a e fokotu’u ‘anenai ke ‘i ai ha fa’ahinga *format* pau mo ha ngaahi fakahinohino pau ki hono lipooti mai ‘a e ngaahi ngāue ‘o e ngaahi potungāué. Ke lava ke ‘omaí ‘oku mahino, ‘omaí ‘oku faingofua, ‘omaí ‘oku lava ‘o faka’uhinga’i ke tonu koe’uhí kae lava ke fai ..

<002>

Taimi: 1505-1510

‘Uhila mo e Langi Fasi: ... ‘a e faitu’utu’uni ‘o makatu’unga ‘i he ngaahi fakamatala pea mo e ngaahi mo’oni’i me’a ‘oku tonu pea mo fakapotopoto. Ko ia pē Sea mālō ‘a e ma’u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō me’a mai Fakafofonga fika 5.

‘Aisake Eke: Sea, tapu mo e ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakato. ‘Uluaki pē fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā mālō ‘aupito ‘a e faifatongia ‘i he ngaahi taimi ko eni kuo ‘osi, pea fakamālō atu, ko e mālō ‘aupito ‘a e ‘omaí pea mo e lipooti ko eni, koe’uhi ko e fakahoko mai uehe, ko e pa’anga ko ia na’a mau ‘oatu mau fiefia ‘aupito he ‘omaí ‘a e lipooti, ‘uhi ‘oku mau sio ‘i he ngaahi ngāue ko ia ‘oku lava. ‘Oku ‘i ai ‘a e fakamālō lahi ki he ngaahi ngāue ko ia.

Tokanga ki he lahi ngaahi fakatonutonu ki he ngaahi hala he Lipooti *MOI*

‘Uluaki pē Sea ka u ki’i lave pē ki he ‘uluaki, ko e fakatonutonu, fakamolemole pē kamata pē mei he peesi ‘oku ki’i lahi ‘a e fakatonutonu hení ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ou tui mahalo ko e, na’e tonu ke fakafoki eni ia ke fakatonutonu, lipooti ko eni, he ‘oku kamata pē ‘ene hala ‘ana ia ko e peesi ko eni ‘oku kamata ai ko ē ‘a e me’a fakamolemole pē ‘Eiki Minisitā, felāve’i pea mo ‘ene, ‘oku fakahū mai ‘a e lipooti ia ko eni ‘o fakahū mai ia ko e, lipooti ki He’ene ‘Afio, he, ‘oku kei ha’u, ko e lipooti ko eni fakamolemole kuo ‘osi liliu, ko e kupu 51 ia ko e taliui ia ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘oku ‘ikai ko ha tali ui ia ki He’ene ‘Afio.

Fokotu’u pea poupu’i ke fakafoki Lipooti *MOI* ‘o fakalelei’i

‘A ia ko ‘eku kole atu pē ko e peesi ‘uluaki ko ia ke kātaki pē mahalo ko e fakahū pē ‘i he me’a, ko e me’a ia ‘oku fakatu’asila mai ia ki heni. ‘A ia kuo liliu ‘a e fonua ia ki ai pea ‘oku ou kole fakamolemole atu pē mahalo ko e, ke liliu, ‘oku ou tui ko e *COVID*, mahalo na’e ‘i ai ha ki’i fehalaaki ai ‘a e *laptop* mahalo ki’i fehalaaki. Ka ko ‘eku kole ‘a ia ko e ‘uluaki ia, ke fakatonutonu ‘a e me’a ko ia.

Ua, ‘oku lahi ‘a e peesi ka u lau atu pē ‘e au ‘a e peesi, peesi 12, 13, 14, 18, 22, 23, 24, 25, 26, 128, 129, 130, 132, 133, 155, 145, 153, 154, 156, 151, ko e ‘uhinga eni ngaahi peesi ia ko eni fakapālangi pē ia ‘oku ‘ikai ke faka-Tonga. Pea ko e ngaahi peesi eni ko ē ‘oku ou, ‘oku ou ‘ilo ‘oku lahi ‘a e ngāue, ka ‘oku, ‘a ia ‘oku ou pehē na’e tonu ke fakafoki eni ia ki he me’a ke

ne fakalelei'i mai, koe'uhi he 'ikai ke lava 'a e si'i kāinga ko ē kakai Tonga ia 'oku 'ikai ke na u lava'i mo mea'i 'a e lea faka-Tonga, fakapālangi, pea te nau uesia heni.

'A ia ko e konga ia Sea 'oku ou pehē 'i he līpooti ko eni 'oku tonu ke fakalelei'i pē ko e hā ha me'a, tu'utu'uni 'a e Feitu'u na pē te tau 'alu ai pē kuo to mai. Pea 'oku ou tui ko 'ene ha'u kaha'u 'e saiangē, ka koe'uhi ko e 'ū fakatonutonu eni ia 'oku lahi 'a e 'ū peesi ko ia Sea. Koe'uhi ke fenāpasi mo e tu'utu'uni 'a e Fale Alea, 'omai 'i he lea faka-Tonga, koe'uhi ka tau lava 'o lau, pea mo e kakai foki 'o e fonua ke nau lava 'o lau. 'Oku ou tui 'oku 'i ai 'a e kakai ia pea mei Tongatapu 6 'oku 'ikai ke nau lava 'a e lea fakapālangi mo e laukonga, koe'uhi ke nau lava 'a e lea faka-Tonga,.

'Oku ou tui ko e taumu'a ia 'o e me'a ko eni.

Sea Komiti Kakato: 'E Hou'eiki 'oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u ko eni.

(ne pou pou 'i)

Sea Komiti Kakato: Pou pou, 'oku toe 'i ai ha fokotu'u kehe ...

'Aisake Eke: Ka tau lele atu ai pē ā kae toki 'ai ...

Lord Tu'iha'angana: Sea, ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofonga.

'Aisake Eke: Ko ia.

Lord Tu'iha'angana: Ko e toki 'osi 'etau tali 'a e fu'u komiti pea tau mālōlō, kau ai 'a e Fakafofonga, mou fokotu'utu'u 'o tala kia kinautolu 'oua 'e toe fai mai 'a e fa'ahinga fehalaaki mata'ā'ā pehē. Hangē foki ko ē ko e lau ngaahi me'a ko ē fē ha'u mei fuoloa, fē ngaahi fu'u kopate ko ē he potungāue ko e toho mai pē, toho mai ē, toho mai ē, 'o ha'u ē. Toe fai mai 'a e me'a ko ia kae me'a ho'omou komiti.

Sea Komiti Kakato: 'E sai pē, sai pē mo me'a hifo e. 'Oku mo'oni pē me'a 'a e Feitu'u na ko e me'a ia ko eni ia na'e 'ikai pē pehē ia 'i he 'aho 'aneafi, 'aho 'aneafi na'e tu'utu'uni 'a e kau tangata'eiki, 'Eiki Minisitā 'atu ho'o līpooti 'o me'a mo ia 'o fakatonutonu mai 'a e me'a ko eni, fekau'aki mo e me'a 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga.

Ko e 'uhinga 'a e komiti ia 'a ia 'oku 'osi fai hono tala fatongia ki ai, ka toe 'omai 'a e līpooti 'i he fofonga ko eni, 'e 'ikai ke tali 'a e me'a ia na'e fakahū mai 'e he Fale Alea. Kuo pau ke 'omi ia 'o fakatatau mo e fiema'u ki he pa'anga 'oku 'oatu ke ngāue'aki 'e he fonua, pea līpooti ki he Fale mo e palani ngāue ke hoa mālie.

Ko e līpooti ko eni Hou'eiki 'e 'ikai ke tau mavahe mei he me'a ko eni he te tau angafai 'aki ia, ko e 'uhinga ka tau 'ai pē ko e 'uhingá, Tokoni Palēmia, Palēmia Le'ole'o, hā ho'o me'a ki heni, koe'uhi ke fai e ki'i ngāue ko eni, pea 'omai pē ia ke hoko atu, fai ki ai 'etau ngāue, 'ikai ke fakatokanga'i eni mei Fale Alea, ka 'oku fakatokanga'i eni mei he Komiti Kakato. 'Eiki Palēmia Le'ole'o.

Kole mei he Pule'anga ke hoko atu alea'i ai pe Lipooti Fakata'u MOI

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea, tapu mo e Feitu'u na Sea, Hou'eiki Komiti Kakato, kole atu pē ke ...

Taimi: 1510-1515

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ...Hou’eiki Sea ke tau ‘alu ai leva ‘a e me’a ko eni ke lava ia ka tau toki ngāue komiti ki he fakatonutonu e ngaahi me’a ko ē ke fai’aki e ngāue. Kole fakamolemole atu pē ki he tōnounou mo e tu’unga ko ē ka ko e kole atu ke ‘ai ai leva mu’a ‘a e lipooti ko eni ka tau hoko atu ki ha me’a ‘e taha mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e tu’u ko eni ‘oku maumau’i ‘e he lipooti ‘a e Tu’utu’uni e Fale. Ko hono fakalea ‘e taha he motu’a ni ‘oku vaivai ‘a e Fale Alea ‘i he fa’ahinga founa ko eni ‘oku fai he Pule’anga.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko e kole pē ia Sea kapau ‘e lava ke ki’i tuku fakatafa’aki ‘a e Tu’utu’uni ho Fale.

Sea Komiti Kakato: Ko e me’a pē ‘e fai te u tuku fakatafa’aki ‘a e lipooti ko eni neongo ‘oku ‘osi fai ‘a e feme’a’aki ki ai, te tau hoko atu tautolu ki ha lipooti ka u foki ‘o lipooti ki he Sea he ko e Sea ‘oku ‘i ai ‘a e mafai. Me’a eni ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 1 ke makehekehe ‘a e mālohi ko ē ‘o e Fale Alea mo e Pule’anga ‘a e ivi ‘a e Pule’anga pea mo e ivi ko ē ‘o e komiti mo e Fale Alea fakamolemole.

Ko u tui ‘oku lahi pē ‘a e ngāue ia ai ‘Eiki Minisitā fakatokanga’i ange pē ko e me’a ko eni ‘e hoko pē ia ka ‘oku ‘aonga pē ke ‘oange ki he Sea ko e hā ‘ene Tu’utu’uni ‘o fekau’aki mo e Tu’utu’uni ‘oku ‘ikai ke u loto au ke u maumau’i ‘a e Tu’utu’uni. Ko e Tu’utu’uni ‘oku ‘osi fakapapau’i mai pē kuo pau ke liliu faka-tonga ka tau hoko atu tautolu ki ha lipooti ‘e taha koe’uhí ka u foki ki he Sea ‘o ‘ave ki ai me’a ko eni ke ne me’a ki ai. Lipooti hoko.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea fakamolemole ho Tu’utu’uni ko ē ‘oku fai atu e kole hū louifi ‘a e Palēmia Le’ole’o ‘i ai ha lau’ikovi’i heni pē ko ha kapekape ‘i he lipooti ‘oku ta’efe’unga pehē ai?

Sea Komiti Kakato: Te u pehē pē ‘oku anga ta’efaka’apa’apa ‘a e Pule’anga ki he Fale Alea ‘o Tonga.

‘Eiki Minisitā Fonua: ‘I he lea fakapapālangi?

Sea Komiti Kakato: ‘Io.

‘Eiki Minisitā Fonua: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko ‘etau Tu’utu’uni ia. ‘Oku ‘ikai ke mou fai ‘e moutolu ho’omou ngāue ‘o fakatatau mo e Tu’utu’uni e Fale. Ka ko e me’a ‘oku ou fie foki pē ki he Sea ke ‘omai e Tu’utu’uni he ‘oku ‘ikai ke totonu ke u faitu’utu’uni au ia ‘oku ‘i ai pē hoku ngata’anga ‘o’oku.

‘Eiki Minisitā Fonua: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki tau ki’i mālōlō ka tau toki foki mai mālō.

(Mālōlō ai ‘a e Fale)

Taimi: 1545-1550

Sātini Le’o : Me’a mei 'Eiki Sea e Kōmiti Kakato (Lord Tu'ilakepa)

Sea Kōmiti Kakato : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki tau toe a'u ki he efiāfi fakakoloa ko eni. Ko u tui Hou'eiki mahalo 'oku sai ke tau lele hokohoko pē ā ke a'u ki he 7:00. Koe'uhi ko e 'alu eni he hoko e 4:00 pea ko e lava ko ia 'a e 7:00 'oku 'i ai leva 'a e ki'i fatongia 'i tu'a kia moutolu Hou'eiki ko 'ene lava pē ia pea mou me'a atu ai pē ki homou ngaahi me'a'anga. Ka ko u kole atu pē ke mou tokanga mai ki he'etau ngāue ka tau hoko atu mu'a fakamolemole. 'Io 'Eiki Minisitā Fonua.

'Eiki Minisitā Fonua : Tapu mo e Feitu'ú na Sea fakamolemole pē na'a ke tuputāmaki mai ki he motu'a ni. Ko e mālōlō ko eni ko u kei fakaongoongo ho'o hū ki he lilo ho'o me'a ki he lilo. Na'e hā e tu'utu'uni 'a e Lord 'a e taha mei he lilo ki ho'o me'a atu mo e 'uhinga e lipooti. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'e 'Eiki Minisitā Fonua koe'uhi pē ko e fatongia 'o e motu'a ni. Kuo 'osi 'i ai e tala fatongia kuo 'osi fai he Fale ni pea kuo 'osi mahino e tu'utu'uni 'a e Fale ni. Pea na'a ku 'i ai pē mo e 'Eiki Palēmia Le'ole'o fou atu he Kalake 'o 'eke ki he Kalake koe'uhi ko e founa ngāue 'a e Fale ni 'oku totonu ma'u pē he'eku manatu ke fou mai 'a e lipooti he kau ngāue ke nau sivi mo vakai'i. Pehē 'e he Kalake 'oku 'ikai ha'anau toe totonu ke nau toe ala ki ai 'i he fofonga mo e fōtunga ko ia pea 'omi hangatonu ki he Fale ni. Ka ko u fakatokanga'i ka kuo 'osi 'i ai 'a e tu'utu'uni 'a e Falé ki he 'Eiki Palēmia 'o e 'aho ni, ko e lipooti 'e 2 ke ne fakafoki 'o fakatatau pea mo e Tu'utu'uni 'o e Fale pea ko e tu'unga ia 'oku 'i ai he taimi ni.

'Eiki Minisitā ko e hā ho'o me'a 'a e Minisitā 'oku ha'ana 'a e Lipooti 'oku 'ikai ko e Feitu'ú na Minisitā Fonua.

Tali lelei Minisita MOI ke fakafoki 'ene lipooti 'o fakalelei'i mai

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Tapu mo e Feitu'ú na Sea pea tapu mo e kau Mēmipa 'o e Fale. Sea ko u fiefia pē motu'a ni ia ke 'ave 'o fakalelei'i mai koe'uhi ke tau fou kotoa pē he ngaahi Tu'utu'uni mo e tala fatongia e Fale ni. Pea 'oku 'i ai pē taimi 'a e Potungāue ke fakalelei'i mai. Kole fakamolemole atu he tōnounou 'a e Lipooti kae fakafoki pē ke fakalelei'i mai. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Fakamālō atu. 'Io me'a mai Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu : Sea tapu mo e Feitu'ú na kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea ko e kole pē eni ia na'a lava mu'a 'o fakakau atu kapau 'e fakafoki eni na'a ko e hala pē ia Sea ka ko e *item 3.2.7 item 5* peesi 150 eni.

Sea Kōmiti Kakato : Peesi fiha ia Fakafofonga?

Mateni Tapueluelu : 151 Sea. Ko e fokotu'utu'u fo'ou 'a e Pule'anga 'oku ne liliu e ngaahi ngāue na'e palani tautefito ki he pa'anga ne vahe'i ki ha langa **fale vale** ka 'oku 'unu 'a e

tokanga he taimi ni ki he poloseki fakaakeake ‘o e peaukula. Na’a ‘oku ‘uhinga eni ki he **fale vela** pē ko ha me’a Sea ke fakatonutonu mai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Minisitā me’a mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’ú na Sea ko e 3.2.7 ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi *bullet points* pē ai kole pē heni ki he Fakafofonga ke ne tuhu’i mai mu’a pē ko e *bullet point* fika fiha kātaki.

Mateni Tapueluelu : Fika 5 Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fika 5.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea tapu mo e Feitu’ú na. Kole pē ki he Fakafofonga ke ne toe *elaborate* ke ne toe ...

<008>

Taimi: 1550-1555

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... toe ‘omai mu’a ‘a e poini ko e hā e me’a ‘e fakalelei’i ai kātaki.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai ko e ‘uhinga ‘a e Fakafofonga pē ‘oku tonu e tu’u ‘a e fo’i lea ko ē ko e **fale vale** ko e fokotu’utu’u fo’ou ‘a e Pule’anga ‘oku ne liliu ‘a e ngaahi ngāue na’e palani’i tautefito ki he pa’anga pē vahe’i ki he langa **fale vale** ka ‘oku ‘unu ‘a e tokanga ‘a ia ko e fo’i lea ko e **fale vale** pē ko e fale vela?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Io ko u tui ko e **fale vela** Sea mālō tapu mo e Feitu’u na.

Sea Komiti Kakato: Mālō kau mai pē mo ia he liliu ē. ‘E Hou’eiki fakatatau mo ‘etau tu’utu’uni ka ko ena kuo laumālie lelei pē ‘e foki mai pē lipooti ia. Ka ko u kole atu Hou’eiki kapau ‘oku ‘i ai ha taha ‘ia moutolu Hou’eiki Minisitā ‘i he kau Fakafofonga ‘oku mou mea’i ‘a e fanga ki’i me’a ko eni ‘i he lele atu ko eni ko e ta’u fo’ou ia ‘e fa’u e komiti pea ke ‘uluaki me’a mai mu’a ke ‘uhinga ke ta’ofi ko ‘etau tō atu ē ki he lolotó ‘oku ‘ai e fo’i ta’ofi pea ‘oku mo’oni e fo’i ta’ofi ia. Hangē leva ‘oku ongo’i ‘e he motu’a ni tōnounou e ‘Eiki Sea Fale Alea toe tōnounou mo e Sea Komiti Kakato ka mou tokanga kau ngāue ‘ai pē mo mou ki’i sio ki he’etau ngāue ke ‘oua ‘e tōnounou ho’omou Sea pea toe tōnounou ko e fie lau hono fokotu’u e Sea Komiti Kakato ke tuku kitu’a ko ‘etau ta’etokanga.

Ka ko u kole atu pē ke mou tokanga ki he’etau ngāue, hā ‘etau lipooti hoko? Tau ‘asenita ka tau hoko atu.

Kole Minisita MOI ke fakahoko mai ngaahi fakalelei kehe ki he’enu lipooti

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tapu mo e Feitu’u na ko e ki’i feinga fakama’ala’ala pē Sea ko e toe tu’u hake pē ‘a e motu’a ni ia Sea koe’uhí ko e lipooti ko eni ‘e fakafoki ko e kongala’ia ai ko e liliu pē ‘a e ngaahi me’a fakapapālangi ke faka-Tonga. Kapau leva ‘oku toe ‘i ai ha me’a makehe mei ai Sea ‘oku tonu pē ke ‘omai ai leva ia he taimi ni mei ha

Fakafofonga pē ko ha Mēmipa ‘o e Fale koe'uhí ke ‘omai fakataha na’a mau liliu fakapapālangi pē ‘e kimautolu he me’a pea toe ‘omai ia ‘oku ai ha ngaahi me’a *issue* ‘oku kei pulia mei ai, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai. Me’a mai Fakafofonga Fika 1.

Fakamanatu ki he Pule’anga mahu’inga ke fakaivia sekitoa ke nau tau’atina ke fe’au’auhi he maketi

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea pehē ki he Fakataha Komiti Kakato mo e Hou’eiki. Sea ko e ko e tokanga pē ‘a e motu’a ni ‘i he mahino he lipooti ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā mahino ‘aupito pē ‘a e mafatukituki mo e fatongia ‘oku ne fuá na’e hā mei he’ene mei he me’a na’e me’a ki ai he lipooti ‘a ia na’e makatu’unga ‘i he tanu e hala Pule'anga ‘o fakatatau ki he *private* sekitoa pea mahino ‘aupito ‘i he lave ‘i he anga e ongo’i ‘a e motu’a ni ‘oku sio e Pule'anga ko eni ki hano fai ha sēvesi ‘oku ma’ama’a ange. ‘A ia ‘o hangē ko e fakatatau ko eni na’e fakahoko ‘anenai fakatatau ‘o e tanu ‘o e hala ‘e ha *private* sekitoa ‘e mamafa ia ‘o fakatatau ki hono fakahoko ‘e he Pule'anga.

Ko e tokanga ‘a e motu’a ni ia Sea ‘o kapau ko e anga ia ‘o e fakakaukau pea mo e fokotu’utu’u ‘a e Pule'anga ‘o e ‘aho ni ke hangehangē ‘oku fakafoki ‘a e ngaahi sēvesi pehē ki he taimi mo e kuonga na’e ‘iloa e potungāue ko eni ko e *PWD* pē ko e *Public Works Department*. ‘A ia na’e fakahoko kotoa pē ‘e he Pule'anga ia ‘o e ngaahi ngāue ko eni tanu hala ko e langa ko e falekoloa Pule'anga pē ko e ‘ai ko e *hardware* ia mahalo mo e Tāmate Afi na’e nofo kotoa ia ‘i he potungāue ko eni.

‘Oku ‘amanaki e motu’a ni ia kuo tau lalaka mei he fa’ahinga fakakaukau fakangāue pē ko e *format* langa faka, ‘o e ngaahi potungāue ‘a e Pule'anga ‘o hiki hake ko ē ki he ki he *MOW* ‘i he fitungofulu mo e valungofulu pea ko eni ‘oku fakatahataha’i ‘o kau atu ai e ngaahi potungāue kehe ‘a ia ‘oku ‘ave ki he ‘a eni ko eni kuo ui ko e *MOI*. ‘Oku ou ‘amanaki au Sea ko e fatongia ‘o e Pule'anga ka ‘ilo ange kuo malava ‘e he kakai e fonua ‘o fai ha ngāue pea fai lelei’i pea ‘e tukuange ia kia nautolu.

Mahino ‘aupito pē ngaahi sēvesi angamaheni ‘e kei nofo pē Pule'anga pē ‘e kei kau ai he ‘ikai ke ‘ave ki he *private* sekitoa neongo ko e ngaahi fonua muli ‘oku ‘alu ‘a e ngaahi me’a ko ia ki he *private* sekitoa ‘o hangē ko e ‘uhila ko e ‘aho ni ‘oku mahino ‘oku fakalele mei he Poate ‘a ia ‘oku hangē ko e va’a ngāue fakahoko ngāue ‘a e Pule'anga ka ‘oku fakalele ke mo’ui ‘iate ia pē.

‘Oku ou tui pē mo e ‘amanaki ‘o hangē ko e ‘aho ni ‘o kapau ...

<009>

Taimi: 1555 – 1600

Tevita Puloka: ... ‘oku ‘uhingá ko e kumi ma’ama’a pea toe fai atu ki ha sēvesi kehe ‘a ē ‘oku ‘osi mahino ‘oku malava ‘e he kakai ‘o e fonuá. ‘Oku ou tui lahi au ko u ‘amanaki kuo tau ‘osi paasi pea kei feinga’i ke fakaivia’i e kakai ‘o e fonuá ke nau lava ‘o fakahoko ‘a e ngāue ko iá ‘o makatu’unga ‘i he’enau fe’au’auhi ‘a e ngaahi pisinisi ko iá. Pea fatongia leva e Pule’angá ko e kumi ha pa’anga ke feau ‘a e fiema’u ‘a e māketi ko iá.

‘Oku manatu’i lelei pe ‘e he motu’á ni ko e Pule’anga na’e toki ‘osí na’e ‘i ai ‘a ‘enau fokotu’utu’u ngāue ki he ngāue langá. Pea na’e pehē hono fakaleá, ko e kautaha pē ‘e 9 ‘okú ne fai ‘a e ngāue he ngāue langa lalahi ‘i he fonuá ni. Ko e ‘ahó ni te mau hanga ‘o lēsisita ‘a e ngaahi kautaha langa mo tokonia kae lava ke mo’ui ‘a e sekitoa ko iá. Taha eni ‘a e ngaahi me’a na’e toe ngāue’aki pe ‘e he Pule’anga ko iá.

Na’a mau vakai ‘a e totongi ‘o e māketí pea na’a mau sio ki ai ‘oku fu’u lahi ia. Ko ia ai ‘oku mau ala atu e Pule’angá ia ‘o fakahoko e fatongia ko iá ke ma’ama’a ange. Sea ko e ‘uhinga ko u ‘ohake ai pē ‘īsiu ko ení kuo mahino ‘aupito ‘a e ngāue ko eni ki he tanu halá ‘o hangē pē ko e me’a na’e fai ki ai ‘a e ngaahi feme’a’aki kimu’a. Kuo ala mai e Pangikē ‘a Māmaní ‘o fakahoko e fatongia ko eni ‘a hono fakapa’anga ‘o e ngaahi hala. Pea ‘oku ‘ave pē ia ki he *private sector* ke nau hanga ‘o fakahoko.

‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga e motu’á ni ia ke pehē ko hono ‘uhingá ko e motu’á ni mo hono fatongia kimu’a. Na’e ‘i ai ‘eku kautaha langa, ka ko e ‘uhinga he ‘oku ou tui au ki he founa ‘oku tau lalaka ki ai ‘a e fonuá ni. Tau lalaka fakapolitikale kimu’a ‘o teke e temokalátí, ‘oku tau toe lalaka foki kimu’a ‘i he me’a faka’ekonómiká, ‘o tau ngāue’aki ‘a e fo’i fakakaukau ‘o e *capitalism*. Pe ‘oku ‘uhinga ki he motu’á ni pea ko e anga ia e tui ‘a e motu’á ni. Ko ha falala’anga ha kakai ‘o e fonuá ke ‘oatu ‘e he Pule’angá ‘enau ngāué ke nau fakahoko ko e ‘ave ia ‘o e mafai ki he kakai ‘i he tui ‘a e motu’á ni. Pea ‘oku ou tui lahi pe ‘o hangē ko e me’a kuo me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ke ‘i ai pe ha ‘aho kuo kamata ke tukutuku atu ‘a e ngaahi fatongiá ki he *private sector* ke nau fakahoko pea fakaiuia kinautolu mo tataki kinautolu. Pea nau muimiu pau ‘i he ngaahi lao ‘a ē ‘oku nofo mo e mafai pea mo e Potungāué ‘iate pē.

Pea ko u tui lahi Sea ko e ‘uhinga pe ia ‘eku fakahoha’á ha ‘o kapau te tau kumi ma’ama’a, ‘oku ‘ikai ke u tui au ko e talí ia. Ke tau kumi pe me’a ‘oku koloa ‘oku ma’ama’á, kumi pe e sēvesi ‘oku ma’ama’á pea ka ‘oku ‘ikai ‘o hangē ko e me’a na’á ku toki fakahoha’a ki aí. Na’a mau vakai e totongi ‘o e māketí ‘oku fu’u lahi ia, ko e tali ia ki ai, māketi ‘a hai. Ko e lave’i ‘e he motu’á ni ko e anga ‘o ha ngāue pisinisi pe ko e hā pe ha pisinisi. ‘Oku tukuange ki he *private sector*, ‘oku nau fakahoko ‘enau fakahoko e ngāue ko iá. ‘I he taimi tatau ‘oku nau fe’au’auhi pea me’i he fe’au’auhi ko iá ‘oku ‘otomētiki pē ai ‘enau hanga ‘o fa’u pe ko e fatu ‘a e totongi ‘o e māketí ‘i he fonuá.

Ko e ‘uhinga Sea talu e hoha’a e motu’á ni he me’a ko iá me’i he Pule’anga atu kimu’a. Ko e *private sector* ko nautolu te nau hanga fatu mo fa’u ‘a e māketi ‘i he fonuá. Pea ko e Pule’angá ‘i he anga e tui ‘a e motuá ni ‘oku ha’u ‘o tokonia mo feinga ke feau fakapa’anga ‘a e māketi ko iá. Te nau fa’u ‘a e māketi ko iá ‘o makatu’unga he’enau fe’au’auhi.

Sea ko e ‘uhinga lahi pe ia ‘eku sio pea mo e ‘amanaki pē ki he Potungāué mo e ‘Eiki Minisitā ke kei manatua mo kei fakaiuia ‘a e ngaahi *private sector* ‘o ‘oange kia kinautolu ke nau fe’au’auhi tau’atāina ki ai. Pea ke fakasi’isi’i hono pule’i kinautolu he’enau fakahoko e fatongia ko iá.

Pea ko e tui ia ‘a e motuá ni Sea, ‘oku ou fakamālō lahi au ki he ‘Eiki Minisitā he’ene fakafoki

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki: Sea sai pe ke fai ha ki’i tokoni

Tevita Puloka: ‘Io me’a mai

Sea Kōmiti Kakato: ‘E ongo Fakafofonga ko e ‘uhinga pe ‘a e Fakafofongá ki ha me’a ke ‘oatu ki he Minisitā.

Taniela Fusimālohi: Ko e ‘uhingá pe ko e tokoni pe mo e fakatonutonu ‘e Sea ko e fakakaukau ko ē ki he *private sector*. Ko e fie tokoni pe foki he koe’uhí ...

<010>

Taimi: 1600-1605

Taniela Fusimālohi: ... ‘oku malanga ‘a e Fakafofongá ia mei he’ene taukei ko ē he na’e ‘i he loto ‘ā foki ko iá. Ka ko e ‘uhinga foki ko ē ‘o e ‘ave ko ē ki he sekitoa taautahá ‘oku ‘i ai pē hono ki’i kakala ke ‘ave ‘aki he koe’uhí ‘oku ne ‘ilo’i pē ‘e ia. Ko e taimi ko ē ‘oku fai ai ko ē, talamai ‘Eiki Minisitā, taimi ko ē ‘oku fai ai ko ē ‘a e *tender* ko ē pe ko e *procure* ko ē ‘o e tanu halá, ‘oku meimei ko e ki’i fo’i kautaha pe ia ‘e tolu pē fā ‘oku nau *qualify* ko ē ke nau *bid* pea ‘oku ‘ikai ke lau ia ko e fe’auhi.

Ko e taimi ko ē ‘oku tau feinga ai ko ē ke tau sio ki he *private sector* ‘oku tau sio ki ai pe ko hai fua e kau va’inga ko ē aí. Kapau nau tokolahi fe’unga ke nau fe’auhi pea tau toki pehē ke ‘oange. Ka ‘oku ‘i ai pē foki e ngaahi me’a ia ‘e ni’ihi he ‘ikai ke fu’u tokolahi e kau va’ingá ia ‘e tokosi’i pē ia pea te tau filifili lelei leva pe ko hai he toko taha pe ‘i he toko ua pe ko e toko tolu ko iá ‘e ‘oange ki aí pea ‘oku mea’i pe ia he ongo Fakafofongá.

Tevita Puloka: Ke ki’i fakatonutonu atu Sea.

Taniela Fusimālohi: Ka ko u hanga pe au ‘o fai ‘a e fietokoní koe’uhí ko e ‘alu ko ē ki he *private sector* ‘oku ‘i ai pē hono ngaahi naunau. Sai e langá ia ki’i tokolahi ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Taniela Fusimālohi: Mālō.

Tevita Puloka: Ko e tukuange ko ē ke fai ha fe’au’auhi ha *private sector* ki ha me’a he ‘ikai lau ia pe ko hai, ‘oku toko fiha hono tokolahi. Ko ‘ene toko uá ‘e kei lava pē. Toko tolu ‘e kei lava pe ia. Ko e tukuange ko ē ke na fe’au’auhi tau’atāina ko e fo’i ‘isiu ia ‘oku mahu’ingá. Pea nofo taha leva ‘a e Pule’angá ‘i he fatongia ki hono fakalele ‘o fa’u hono lao *regulate* pea mo supavaisa mo tokanga’i ‘a hono fakahoko e ngāue ko iá. Ko e tokolahi ko ē ‘o hangē ko e lau ko eni ki he tanu halá, ‘io mahalo ko e kautaha tanu hala pē ‘e tolu pē fā he taimi ní. Ka ko e kautaha ia pea na’e ‘osi malava pē ‘ia kinautolu ke tukuange ke nau fe’au’auhi. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi tōnounou pea ‘oku tukuange ‘ata’atā ke nau fe’au’auhi tau’atāina pea mei aí ‘oku nau hanga leva ‘o fa’u ‘iate ia pē ‘i he’enau fe’au’auhi ‘a e totongi ‘o e māketí. Ko e anga ia ‘a e vakai ‘a e motu’á ni Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Hou’eiki tau hoko atu ē. Mālō. Ko ena ‘oku ‘oatu pē, ‘Eiki Minisitā fai ‘aki pē me’a ko ena ‘oku ‘oatú pea ke me’a atu, he ‘ikai ‘osi ia, pau pē ke me’a mai pē mo ho’o lipooti he ‘oku fai pē feme’a’aki ki ai. ‘E si’i Fakafofonga 12 hā e me’a ‘oku ke si’i tokanga ki ai?

Mo’ale Finau: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea. Sea ‘oku, ko e toki ma’u eni e ki’i faingamālie ke u fakahoha’a he lipooti ko eni ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga, ‘oku ‘ange’ange ia he kole ‘anenai, na’e totonu ke fai mo tu’u hake ‘a e Fakafofonga Fika 5 he lolotonga ‘a e tipeití. Kuo ‘osi ho, ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha’o taimi ‘ou, kuo ‘osi ‘ave lipootí ia. ‘E toe foki mai pē lipootí pea toe ‘oatu leva ho taimi.

Mo’ale Finau: Mālō ‘Eiki Sea. Ka ko e me’a fo’ou pē foki eni ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io pe ‘i me’a mai.

Mo’ale Finau: Mālō. Tapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ‘oku tui ‘a e motu’á ni ko e *ministry* ko ení ko e kau eni ‘i he potungāue mahu’inga taha ki hotau fonuá, makehe pe ia mei he akó. ‘Oku ‘uhinga foki ‘Eiki Sea ki he’ene mahu’ingá he ‘oku kau ‘a e tefito’i fiema’u ia ‘a e kakaí ki he hala, ko e uafú ...

Lord Tu’ivakanō: Sea fakatonutonu atu ki he Fakafofonga. Ka ‘oku ‘ikai ke mahino kiate koe, ‘oku ke kei, Sea tau foki mu’a ki he’etau ‘asenitá. Toki foki mai ‘a e lipooti ko ení pea toki ‘oange hano faingamālie ke toki me’a mai.

Mo’ale Finau: Sea ki’i fakatonutonu.

Lord Tu’ivakanō: He ka ‘ikai te tau nofo heni ‘o po’uli.

Mo’ale Finau: Sea fakatonutonu atu e ‘Eiki Nōpele.

Lord Tu’ivakanō: ‘Oku ‘ikai ‘ai eni ia ke fakatonutonu, me’a ki lalo.

Mo’ale Finau: Sea fakatonutonu e Nōpelé. Sea fakatonutonu e Nōpelé. Ko ‘eku fakatonutonú ‘Eiki Sea ke tukuange mu’a ho fatongiá ke ke fai he Feitu’u na. ‘Oua ‘ai ke mo’ulaloea ‘emau totonú ‘i he’emau tipeití ki ha ni’ihi ‘oku nau tu’u hake kinautolu mo ha’anau fakakaukau ke ta’ofi ‘emau totonu he Fale ko ení ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Kātaki Fakafofonga ē. ‘Oku ke, ‘oku ‘i ai pē ho’o mo’oni, ‘oku ‘i ai homou totonu ka kiate au ‘oku ou lave’í ‘oku ke tuputāmaki leva he fo’i lea ko íá.

Mo’ale Finau: Ko e ‘uhingá ‘Eiki Sea he nau fanongo atu au ki ho’o me’á na’a ke pehē mai ‘e koe, hoko atu.

Sea Komiti Kakato: Ko ia na’a ku ‘oatu pē foki koe’uhí ko ho’o me’a mai ko e me’a fo’ou. Pea ‘oku mau kakatá ko u vakai atu ki he fofonga e kau Fakafofongá ‘oku nau kakatá koe’uhí ‘oku ke toe me’a mai pē ‘i he lipootí ‘a ē ko ē kuo fakafoki kae toki ‘omai.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea na’a tau toki situ’a atu eni mei he’etau ako lelei na’e fai. ‘Oku ‘i ai ‘a e me’a ko e *readiness* kuo pau ke tau hanga ‘o teuteu’i ‘a e ngaahi me’a ko ē ke ‘omai ki he Falé, ke lava ke ongo lelei mo ongo mālīe pea tonu. He ‘ikai ke tau tafoki hake pē ‘o talamai te u lele ki kolo. Kuo pau ke talamai ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ke fai. Ko e hā pē ha me’a e Feitu’u na te u talangofua pē ki ai.

Sea Komiti Kakato: Pe ‘i ‘ai ke ke fiemālie ka tau toki hoko atu.

Mo’ale Finau: Sea tuku atu ke, fakafoki atu e lipootí ka tau toki hoko atu Sea. Mālō. Ka ko

u ‘oatu pē au ‘eku fakakaukau, na’e ‘ikai ke tu’u noa pē motu’á ni, na’e ‘i ai e ‘uhinga ‘eku tu’ú ‘Eiki Sea pea ‘oku ou fakafofonga’i hoku kāinga ‘i Ha’apaí. Pea ko ‘eku toki tu’u eni ‘o lea ‘i ha lipooti mahu’inga pehé ni. ...

<002>

Taimi: 1605-1610

Mo’ale Finau: Ko ia pē Sea mālō.

Līpooti Fakata’u Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga ‘e toe ‘oatu pē ho taimi, Līpooti ‘a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. Me’a mai Hou’eiki ka ‘oku ‘i ai ha me’a hena ‘oku ‘ikai ke fakapālangi, pea ke me’a mai koe’uhí ke tau ngāue fakataha ke toe ta’ofi mo e līpooti ko eni. Ka ke me’a mai ‘Eiki Minisitā, ‘i he līpooti ko eni ‘oku mou me’a pē ki ai ‘oku manifi ‘aupito ‘aupito, ‘aupito.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue’anga Fakalotofonua: Fakamālō atu Sea ‘o e Komiti Kakato kae 'uma'ā ‘a e Tokoni Palēmia, Tokoni Palēmia Le’ole’o ia, Hou’eiki ‘o e Fonua kae 'uma'ā ‘a e Kapineti kae pehé ki he Fakafofonga ‘o e Kakai.

‘Eiki Sea ne u kole eni ‘i he kamata’anga, kamata pē ko ē ‘akahi ‘a e fo’i pulu ko eni, na’a ku kole, tuku mai ‘eku līpooti ke kamata, kei mea’i pē ‘e he Hou’eiki Fakafofonga, na’e peesi pē ‘e 31, ka na’e ‘i ai ‘a e tu’utu’uni mei he kauhala ko ē ‘ai pē tatau, tau tatau kotoa pē. tatau pē ika iiki mo e ika lalahi, na’e lī leva ‘a e fu’u kupenga ia. Ka ko e ‘uhinga ia ‘oku ou tu’u hake ai neongo ‘a e ‘alotāmaki pea ‘oku mau tāfea ‘i he mui’i tuliki ko eni, te mau kei tu’u hake pē ‘i he viviku ke fakahoko homau fatongia.

Ko e kaveinga foki ko eni ko e Līpooti Fakata’u eni ‘a e Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. ‘I he ta’u 2021/2022 ‘e Sea, ko e tō mai eni kimu’a ‘a e ngāue ko eni, ‘i he mähina ko ia ko Siulai 2021 ki Sune 2022. Ka, Sea ‘oku me’a heni ‘a e ‘Eiki Minisitā Mālōlō he potungāue ko eni pea ko e Fakafofonga ia ‘o e Ongo Niua, ‘e lava ke tokoni mai ai.

Mou me’a hifo pē ki heni ko e lolotonga ‘omai ‘a e līpooti ko eni ‘i he fa’ahi ta’u ko eni na’e fai ai ‘a e tō ko eni ‘a e mahaki faka’auha ‘i hotau fonua. Pea ‘i he taimi ko eni na’e fai ai ‘a e līpooti, na’e ‘i ai ‘a e kaveinga lahi ia na’e fai ‘a e tokanga ki ai, ‘a e ki’i potungāue ko eni, ko kinautolu na’a nau fai ‘a hono fafanga ‘o e kakai ko ē ko ē na’a nau tukuhausia ‘i he taimi na’e ta’ofi ai ‘a e fefononga’aki. Me’a ange ki ai Sea kae 'uma'ā ‘a e Hou’eiki ‘o e Fale ko kinautolu na’e tukuhausia kau vaivai, kinautolu ko eni ko ē ko ē ‘oku ‘ikai ke nau lava holó ko hono ‘uhinga ko e tu’utu’uni fakamāmani lahi, na’e lava ‘e he ki’i potungāue ko eni ‘o fakahoko ‘a e ngaahi tafa’aki ko eni ki he’enu ma’u me’atokoni, kae 'uma'ā foki ‘a e ngaahi ongoongo kehekehe, fekau’aki pea mo ‘enu mo’ui fakalaumālie mo fakasōsiale.

Ko e kaveinga ia ‘oku ‘omai ‘aki ko ē puipuitu’a ko eni ‘e Sea, ‘a ia ‘oku mou me’a hifo pē ki ai ki he līpooti, ‘oku kau ki heni ‘a e potungāue ‘e 7, Potungāue ‘a e Kakai Fefine, Potungāue Toli Fo’i ‘Akau, kae 'uma'ā ‘a e Potungāue Sipoti, pea pehé foki ki he *Corporate Services*, kae 'uma'ā foki ‘a e ongo va’a kehekehe ‘e 2, pea ‘i he’ene pehé ‘oku fakahoko mai foki eni ‘i he fakamatala faka-Tonga, pea mou me’a pē ki ai, ‘oku ‘i ai mo hono puipuitu’a ki he ngaahi lao pea mo e tu’utu’uni ‘a e ngaahi ngāue, pea mo e ola ko ia ‘o e ngaahi ngāue ‘oku hā atu pē ‘i he peesi 11, ‘o hokohoko pehé ai pē ‘Eiki Sea ‘i he tu’unga ko eni. Ko e mahu’inga lahi taha

‘o e potungāue ko eni ‘oku ‘i he tafa’aki ko ia ‘oku ui ko e toli fo’i ‘akaú pē ko e va’a ngāue ki muli. Pea ko e konga lahi ia ‘o e ngaahi ngāue ‘oku fai ‘e he va’a ko eni, ko hono ‘ave ‘a e kakai ke nau ō ‘o ngāue ‘i Nu’usila pea mo ‘Asitelēlia pea ‘i ai leva ai ‘a e pa’anga hū mai ki he fonua ni.

Ko e ki’i puipuitu’a pē ia ‘i he lolotonga ni ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou ‘amanaki au he ‘ikai fai ha ngaahi fehu’i he ko hono ‘uhingá na’a faifaiange pea ‘ikai ke toe lava ‘a e ngaahi vāhenga ‘o ngāue he ngaahi fehu’i lalahi ko eni ‘oku fa’a fetuku mai ke tau, ke mou me’a ki ai.

Ka te u ki’i fakahoko atu pē eni. ...

<005>

Taimi: 1610-1615

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ‘oku lahi ‘a e kakai ‘oku nau tukuange ‘a e ngaahi ngāue ko eni ‘oku nau hiki nautolu ‘o ngāue he feitu’u kehe ko e ‘uhinga ‘oku si’isi’i e vāhenga. Pea ‘i he’ene pehē ‘oku totonu ke mahu’inga’ia ai ‘a e Fale ni ‘i hano fakakaukau’i ke hokohoko atu ‘a e ngaahi ngāue ko eni kae ‘uma’ā foki hono tokonia.

Ko e konga lahi ‘o e si’i fānau ko eni ‘oku nau folau ‘oku ‘oange ki he ngaahi feitu’u ko eni ko ē na’a nau si’i faingata’a’ia ‘i he *tsunami* pea mo e pā ‘a e mo’ungaafi hangē ko e ‘Otumu’omu’a kae ‘uma’ā ‘a Hihifo kae pehē ki he konga ‘o ‘Eua ke nau folau ‘o nau tokoni mai ki honau takitaha ‘api. Pea ko e tu’unga ia ‘oku ‘oatu ‘a e ki’i puipuitu’a ki ai ‘Eiki Sea, kapau te mou me’a hifo ki he peesi 39 ‘oku ‘i ai ‘a e fika ai fika 91 ko e tohi fakapilitānia pē ko e *contracted labor* ko Sefita Hauoli. Ko e tokotaha ko eni na’e toki foaki ‘i he Pule’anga Nu’usila ‘a e mētali fakalangilangi ki ai ko ‘ene ngāue lelei ma’a e fonua kae ‘uma’ā foki ‘a hono tokoni’i ‘o e si’i kakai Tonga ‘i Nu’usila lolotonga ‘ene ngāue ma’a e potungāue ko eni ‘i he tafa’aki ko eni ‘o e toli fua’i’akau. Pea ko e taha foki eni e kau ako tu’ukimu’a ‘a e fonua ni pea na’e ngāue pē ia he Pule’anga Nu’usila ta’u lahi ka na’e loto pē ke kei hoko ‘ene ‘ofa ke lave ai ‘a e fonua ni pea ko hono ‘uhinga ia na’e foaki ai ‘e he Pule’anga Nu’usila ‘a e mētali fakalangilangi ki he’ene ngāue lelei na’a ne fai ‘i Nu’usila kae ‘uma’ā foki ‘a e kāinga ko ia ko ē ‘oku nau fakakaungatāmaki ‘i he toli.

‘Oku ou loto pē ke tauhi pē ki heni ‘a e fakamatala ka te u hao atu ai leva ‘i he faingamālie ko eni. Na’e fai ‘a e ‘a’ahi atu ‘i he uike kuo ‘osi ki he vāhenga fonua ko eni ko *Hawke’s Bay*, vāhenga fonua eni na’e lavea lahi ai ‘i he afā lahi ko eni ko Kepaleli pea ‘i he’ene pehē ‘oku tokolahi ‘etau kau toli ‘oku ‘i ai ‘oku ‘i he toko 200 tupu pea tokamālie pē me’a kotoa. Na’e fai ‘a e feinga ‘a e ‘Eiki Palēmia ki ai kae ‘uma’ā ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia ka na’e ‘ikai ke loto ki ai ‘a e Pule’anga Nu’usila ko hono ‘uhinga ko e tu’unga ko ia ‘o e fonuá motu e hala fakakavakava pea ‘ikai ke sai ‘a e halapule’anga, pea ‘i he’ene pehē ko e toki ‘atā pē eni mo e faingamālie ki he motu’a ko eni ‘oku lele atu ki ai, tokamālie pē me’a kotoa ka ko e ngaahi fāmili ko eni na’e toki fai ‘a e ‘a’ahi ki ai ‘a e Pule’anga Nu’usila he ngaahi uike ko eni kuo ‘osi ke nau ō mai ‘o vakai mo *assess* ‘a e maumau kae ‘uma’ā foki ‘a e hoko atu ha ngaahi ngāue ki he ngaahi feitu’u ko eni na’e ma’u ‘i he fakatamaki ko eni ko ē kamata’anga ‘o e ta’u.

Ko e ki’i ongoongo pē ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke u ‘amanaki ke fai ha tali fehu’i lahi eni ko hono ‘uhingá ko hono tu’unga eni homou ngāue’aki ho’omou ngaahi vāhenga ko e tafa’aki ko eni pea ko e ma’u’anga eni ‘oku ma’u’anga pa’anga lelei kiate kimoutolu. Ko e faka’amu pē ke hokohoko atu ‘oku ‘i ai ‘a e lolotonga folau atu he taimi ni he uike ni kae ‘uma’ā ‘a e uike

kaha'u kae pehē ki he uike kuo 'osi 'a e ngaahi fakataha lalahi 'osi ta'ofi foki 'e Ha'amoā 'enau toli ko e 'ulungaanga pea mo e ngaahi me'a oku hā 'i he *media* fakasosiale 'osi ta'ofi. Ko kitautolu pē eni 'oku tau hanga 'o kei tauhi pea 'oku ou faka'amu 'i he ngaahi taimi vave ni mai pē fai 'a e fakataha ai 'a e Pule'anga 'Aositelēlia mo e Pule'anga Nu'usila kae 'uma'ā foki 'a e Potungāue ki Muli fekau'aki pea mo e kaha'u ko eni 'o e toli kae 'uma'ā ha ngaahi fakalelei 'e fai ki he kaha'u. Pea 'oku fiefia pē 'a e Fakafofonga Ongō Niua Sea Komiti Kakato ke lava 'o tokoni mai he ko ia foki na'e kau ki he potungāue ko eni 'i he vaha'a taimi ko eni na'e hoko ai 'a e ngaahi me'a ko eni Mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u ke poupu, 'io faka'ilonga maama mai 'a Fika 4 fika 'uluaki ia ua mai 'a 8 tolu mai 'a 11 me'a mai.

Ngaahi fakatonutonu ki he Lipooti Fakata'u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mālō ho'o laumālie ki he houa ni pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato Sea. Kimu'a pea 'oatu ha ki'i fakamalanga nounou Sea 'i he lipooti ...

<007>

Taimi: 1615-1620

Mateni Tapueluelu : ... matu'aki mahu'inga ko eni. 'Oku ou fie taki pē tokanga ho'o Kōmiti Sea ko e 'uhinga ko e me'a mai 'a e Feitu'ú na pē 'oku ai ha ngaahi 'u me'a heni 'e ngalingali 'e uesia tatau mo ia mo e ngaahi lipooti kimu'a pea 'oku ai pē ngaahi peesi heni 'oku hā ki he motu'a ni 'oku faka-Pilitania kau ai 'a e peesi 10 peesi 33, 36, 37 ka ko u tuku atu pē Sea ko e hā e tu'utu'uni ho'o Komiti, ko hono 'uhingá ke tatau pē ngaahi tu'utu'uni mole ke mama'o Sea ke pehē 'oku 'i ai ha feinga ke fakafe'atungia'i e ngaahi lipooti 'oku 'omai mei he Hou'eiki Pule'anga. 'Oku mau fakamālō'ia 'a e ngāue kau ai 'a e Potungāue ko eni Sea. Ko e Potungāue eni 'oku ne hanga 'o taukapo'i mo tokanga'i 'a e kakai ngalingali 'oku ta'etokanga'i pē 'oku nau tō he vahavaha 'o e neti sisitemi faifatongia 'a e Pule'anga. Hapo ia 'e he Potungāue ko eni kakai 'oku faingata'ia pea mo e kakai Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau ngāue 'oku ma'u ai 'enau faingamālie folau ki muli 'oku tupu ai Sea 'a e fakamalanga 'a e motu'a ni...

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga ko u tui pē au 'e sai pē ia ke malanga ka kuo 'osi fokotu'u hotau Fale ni pea kuo 'osi 'i ai 'etau tu'utu'uni ko 'etau Tu'utu'uni te tau nofo ki ai. 'Eiki Minisitā ka ai ha'o me'a te ke toe lava 'o toe me'a ange ko e peesi 10, 36 mo e 37 mo e 38.

Mateni Tapueluelu : 10, 33, 36, 37, 38, 39 mo e 40 Sea.

'Eiki Minisitā Mo'ui : Sea tapu mo e Feitu'ú na Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato Sea. Ngali 'oku fakatamaiki 'a e Fale 'Eiki ni Sea. Ko e 'u peesi ko eni 'oku 'omai ko e ngaahi tu'unga ia 'i he Potungāue Sea ko e 'ai ke liliu. Pea kapau ko e tu'utu'uni eni Sea pea ta'ofi 'aupito ke toe 'asi ha lea fakapālangi 'e *mention* 'e ha taha Fakafofonga. Na'e 'i ai 'a e ngaahi Lipooti heni Sea na'e tuku fakatatali 'a e Tu'utu'uni ko eni 'a e Fale he ko e ngaahi fo'i lea fakapālangi pē ko e *KPI* mo e ngaahi me'a 'oku 'ikai ke tau lava 'etautolu ia 'o faka-Tonga'i kae 'oange he faingamālie Sea. Ko eni 'e toe foki mo e Lipooti ia ko eni Sea pea 'oku ou fokotu'u atu 'e au Sea ke tāpuni ā e Fale ni kae foki kātōa e 'u lipooti ke 'oua 'e toe 'asi ha fo'i lea faka-Tonga pea 'oua 'e toe ngāue'aki 'e he Mēmipa ha fo'i lea fakapālangi.

Tu'utu'uni ke fakafoki Lipooti Fakata'u Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ke fakalelei'i

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Minisitā Mo'ui fakamolemole ē ko e 'u lipooti ko ia kimu'a na'a ku fuoloa pē 'eku hū mai. 'Oku 'i ai 'a e Kalake fika 1 'oku 'i ai e Kalake fika 2 'i ai e tangata ko e sipoti fakalalakaka 'ofisa. Ko eni ia 'oku 'omai pē ia ko hono fakapālangi 'oku 'ikai ke u fie lea au ki ai, 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko ia ko ā. Ko u pehē 'Eiki Minisitā toe me'a pē mo ho'o lipooti 'o 'ai 'a e ngaahi peesi ko eni pea ko u kole atu ki he Minisitā 'oua 'e vave ki he tuputāmaki ke me'a mai ke tāpuni e Fale. 'Ikai sai pē lahi pē 'etau ngāue. 'Ai eni ke fakatonutonu moutolu Pule'anga ke mou mea'i, 'oua pē te mou me'a ha hano lea me'a lelei ke mou me'a noa'ia mai mo ho'omou Lipooti ki he Fale ni. 'E tuku leva e Lipooti ko ia ki hoku tafa'aki ka tau hoko atu leva ki he Lipooti hoko. Komisoni Fili.

Taniela Fusimālohi : Sea kātaki 'oku 'ikai ke u ma'u 'e au pē ko e hā 'a e 'uhinga 'oku tau hiki ai mei he Lipooti ko eni. Ko e 'amanaki eni ke fai 'a e talanoa ki he me'a 'oku mahu'inga he Lipooti ko eni ko e ma'u ngāue.

Sea Kōmiti Kakato : 'E Fakafofonga me'a hifo. Mahalo pē na'e 'i ai ha me'a na'a ke tokanga ki ai 'oku tau nofo he taimi ni 'o tokanga ki he liliu faka-Tonga 'a e 'u lipooti. Pea ko e lipooti ko ia 'oku 'omai fakapālangi 'e tuku ia ka tau hoko atu ki he Lipooti ko ē 'oku 'omai faka-Tonga. 'Oku 'i ai pē faka-Tonga mo e fakapālangi, ka 'oku hiki mai pē fakapālangi 'o 'ai 'i he faka-Tonga. Tau hoko atu ē. 'Eiki Minisitā Fakalotofonua.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Kātaki pē Sea ko e peesi ko ē fika 10 ko u lave'i hifo 'oku faka-Tonga pē ko e, 'oku 'asi pē heni ko e Tēpile 'o e Siasi 'oku tohi'i fakapālangi pē ia ko e *Church Leaders Test*. Ka ko 'eku fakatokanga'i hifo lave'i hifo peesi 10 'oku lahilahi faka-Tonga pē 'Eiki Sea, Ko e peesi 36 'oku 'i he lahilahi faka-Tonga pē mo ia...

<008>

Taimi: 1620-1625

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... kae 'uma'ā foki 'a e peesi 39, 36,37 mo e 38 mo e 3... Ko e ngaahi lipooti ko e me'a ko ē 'oku 'asi ko ē heni 'oku 'asi pē ko e *Annex* pea tohi pē ai ko e Minisitā 'o e *Internal Affairs* 'oku tohi pē ia fakapilitānia pea ko e ko e ko hono 'uhinga foki 'Eiki Sea ko e taimi ko ē ko ē 'oku fakahū atu ai eni ki he *IT* kautama *IT* ko e polokalama ia 'oku fakapilitānia ia. Ko e taimi ko ē 'oku tohi'i mai ai e *cluster coordinator* 'oku 'ikai ke 'i ai ha *cluster coordinator* faka-Tonga ia 'Eiki Sea. Ko hono 'uhinga ia 'oku tuku pehe'i ai pē he'eku fānau ko e taimi ko ē 'oku liliu ai 'oku lava ia 'o tali ia 'i he polokalama ko ē ko ē ko e totongi.

Ko hono 'uhinga ia 'oku nau hanga pē 'o tuku pehe'i pea kapau 'e 'e ko hono fakapilitānia 'o'ona ia ko e me'a ia na'e 'omai ai ko ē ko ē mei Pilitānia mo 'Amelika he *IT* pea kapau 'oku mou pehē ke toe liliu 'aonga ke toe kole kia kinautolu ke 'omai ha'anau toe taha miliona ke liliu 'aki eni mei he founa ko eni ke fakahū 'a e fakau'a mo e toloi ke lava 'o fakakakato 'aki 'Eiki Sea. Ka ko u pehē 'oku tuha mo taau ke 'omai pē faingamālie na'a lava ke tali ai leva 'e he Hou'eiki ko e talu ē 'eku kole atu 'i Sanuali 'e 'osi pē māhina ni 'oku te'eki ai ko e ki'i peesi pē eni 'e 36 'Eiki Sea. Kole atu ke mou tali fokotu'u atu.

Sea Komiti Kakato: ‘E Hou’eiki mālō pē Minisitā ho’o fakamalanga ‘a ‘au ‘oku ‘i ai pē ngaahi lea ia ke ngāue’aki pea ke kātaki he ‘ikai ke u fakafekiki au mo e Feitu’u na. Ko u kole atu ke tau ‘ai pē ‘etau tu’utu’uni tuku fakatafa’aki ia kae ‘oua ‘e toe me’a mai fakamolemole mu’a ka tau hoko atu. Ko ho’o me’a pē mo ho’o lipooti pea ke toe me’a mai mo ia kae hoko atu ‘etau ngāue. Komiti Fili ...

Lipooti Fakata’u Komisoni Fili 2021/2022

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea tapu mo e Hou’eiki Komiti Kakato. ‘Eiki Sea ko e ko e tokotaha ko ē ‘oku taki ‘i he Komisoni Fili manatu’i pē ko e muli ia pea ka ‘i ai ha ki’i me’a ‘e fakapapālangi kuo pau pē ke fou pehē kai kehe ‘Eiki Sea ko e lipooti ko eni ‘oku kakato ai pē ‘o a’u mai ki he ngaahi fili si’i fakatatau ki he fatongia ko ē ‘o e Komisoni Filí mo e lao ‘oku ngāue’aki he Komisoni Fili pea mo e palani ngāue ke fai ‘a e fili ‘o e kau Fakafofonga ‘i he founga ‘oku fakalao mo ta’efilifilimanako. Pea na’e ‘i ai e ngaahi fakatonutonu ‘Eiki Sea pea mo e ngaahi toe fili pea ‘oku toe ‘amanaki pē ke toe hoko mo ha ngaahi fili ka ko hono fakakātoa ko ē ‘o e pa’anga na’e vahe mai ki he Komisoni Fili kei faingamālie pē, neongo ‘a e ngaahi tōnounou mo e ngaahi fakatamaki kuo hoko ‘i he vaha’a taimi ko eni ‘Eiki Sea. Ko ia ‘oku fokotu’u atu ki he Hou’eiki Komiti Kakato ‘a e ngāue ko eni mo e lipooti ko eni ‘a e Komisoni Fili ‘Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupuu. Me’a mai ‘a e Fakafofonga Fika 4 pea toki hoko mai ‘a e Fakafofonga ‘Eua 11.

Tokanga ke tokangaekina ‘Ofisi Komisoni Fili ‘a e Lao Fili Fale Alea

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na Sea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato ‘oku ou fakamālō atu Sea ki he lipooti ko eni kuo fai e vakai’i ‘oku ‘ikai ke u ma’u au ha fa’ahinga peesi heni ‘oku fakapilitānia ‘oku, tukukehe pē ‘a e ‘a e *version* fakapilitānia ‘oku makehe Sea tukukehe kapau ‘oku, ko e ki’i lipooti ‘oku nounou pea ko u fakamālō ki he Minisitā Sea ko u faka’amu pē au ke fai ha ki’i fakamalanga fakalukufua atu pē ko hono ‘uhinga ko e lao mo e founga ngāue ko eni ko ē ‘a e Komisoni Fili Sea ko e ki’i tokanga pē eni ia ‘e Hou’eiki.

Ko e kolé ko hono ‘uhinga ko e patiseti ko eni ‘oku vahe’i ki he’etau Komisoni Fili pea mo e ngāue ‘oku nau fai ‘i he fo’i teemi ko e ta’u ‘e 4 kimu’a pea toki fai ha fili. Ko e kole pē Sea ko hono ‘uhinga ko e tu’u ko ē he taimi ni ko e mahalo ko e fili si’i eni ‘e ono pē fitu kuo fakahoko pea ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o talamai Sea ‘a e tu’unga ngāue mo e tokanga ‘oku fakahoko he ‘ofisi ko eni ke ...

<009>

Taimi: 1625 – 1630

Māteni Tapueluelu: ... fakapapau’i ‘oku ‘ikai maumau’i ‘a e Lao Filí. He ko e ‘uhinga ia ‘oku toe fai ai ko ē ‘a e ngaahi fili si’i Sea mo Hou’eiki. Ko hono maumau’i ‘a e Lao ki he Filí. Pea ‘oku mau faka’amu ange mai na’e lava ke toe ‘ā’ā ange ‘a e Komisoni ko eni ke fakapapau’i ‘e si’isi’i ‘a e hoko ‘a e fa’ahinga fili si’i ko iá he ‘oku pa’anga Sea.

Pea kapau ‘oku nau hanga ‘o tokanga’i ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga maumau lao ke tokamu’a pea mālohi ‘enau ngāue ki he maumau lao ko iá ke ta’ofi. Kae ‘oua ‘e hoko ia ko ha me’a ke toki

faka'ilo fakafo'ituitui kimui pea toki hoko ai ha fili si'i. 'E a'u pe eni 'e hū mai pe eni 'e ni'ihi 'oku vaeua pe toe ha ta'u 'e 2 pe ta'u 'e 1 pea fai e fili lahi 'oku kei fai pē fili si'i Sea.

He ko e 'uhinga ia 'oku fai e tokanga ki ai mo e kole pe ia ki he 'Eiki Minisitā. Ko u fakamālō atu au 'i he ngāué. 'E Sea ko e ki'i me'a pe ia 'oku fai ai e tokangá mo 'eku fokotu'u pe 'a'aku. 'E 'Eiki Minisitā pe 'oku siofi fakata'u fiha 'a e lao ko eni kimu'a pea toki fai fokotu'u ke fakalelei'i pe *review*.

Ko e 'uhinga Sea fokotu'u pehē ko hono 'uhingá 'oku 'i ai e tui ke tuku atu pe mu'a Sea ko e 'uhingá na'a lava ke tokoni ki he fakahoko fatongiá. Ke fakalelei'i e lao ko eni ke fakamālohi'i kuo pau ke 'oatu 'e he kau Kanititeiti 'enau fakamolé fakataha mo ha tali totongi pe ko e *receipt*. He 'oku te'eki ke fakamālohi'i e me'a ko iá he taimi ni. Ko e fokotu'u atu pē ia ke kau ai, ke 'ai ha *receipt*. Pea 'atā foki ke 'ātita'i pea *open book* 'a e fakamole ko ē 'a e kau kanititeiti, ke 'atā ki he kaka'i ke nau mamata ki ai. Ko e konga pe ia e 'ata kitu'á, ko e konga pe ia hono se'e mo tā e langó kei mama'o ke fakapapau'i he'ikai ke fai e ngaahi fakamolé 'o 'ova.

Ko e anga pe ia e fakakaukau Sea, ko e fakamatala ko ē motu'á ni na'e 'oatu fekau'aki mo e fakamolé. Na'á ku hanga 'ave kakato e ngaahi tali totongi mo e *receipt* ki ai Sea. Pea 'oku ou tui au 'oku totonu ia, ke fokotu'u ia ko e Lao. 'E pou pou pe ia ki he fakakaukau ko ē ke 'oua 'e 'ova e fakamolé. Ko e fokotu'u atu pē ia 'Eiki Minisitā ka ko u fakamālō atu 'i he ngāué, mālō 'aupito e ngāue lelei Sea, 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha toe me'a te u tokanga ki ai, mālō e ma'u taimi 'Eiki Sea.

Teu fakahū mai ki Fale Alea ngaahi Lao Fakatonutonu ki he Lao Komisoni Fili

'Eiki Minisitā Lao: Mālō Sea, mālō Fakafofonga, 'Eiki Sea 'oku 'i ai e ngaahi Lao Fakatonutonu ki he Lao ko eni Komisoni Filí. Kuo 'osi fakahū mai ia ki he Falé ni 'e toki tuku mai 'i hono taimi ki heni ke fai hono alea'i. Kau ai e Lao ki he holoki hifo e fika ko ia 'o e ni'ihi 'oku nau pou pou'i e kanititeiti me'i he toko 50 ki he toko 10. 'Oku 'i ai mo e ngaahi Lao kehe fekau'aki mo e ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi fakamole. Ka 'oku ki'i lahilahi 'oku lolotonga fakahū mai ia ki he Falé ni ke tuku mai 'Eiki Sea.

Ka ko e fatongia ko ē 'oku fai he taimi ní 'oku fakatatau pe ia ki he tu'utu'uni 'a e Laó 'i he'ene tu'u he lolotonga ní, mālō 'Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eua 11 pea hoko mai Fika 1, Tongatapu

Tokanga ki ha tau'atāina e kakai ke fili mo malu foki

Taniela Fusimālohi: Mālō 'aupito 'e 'Eiki Sea e ma'u faingamālié. Ko u tokanga ki he me'a ko eni 'oku hā he peesi 5, konga ki laló. Ko e ngaahi taumu'a ngāue 'a e Komisoni Filí. 'A ia ko e poini ko ē hono 2, ke tauhi ha founga fili 'oku tau'atāina, taau mo malu foki.

Ko 'eku fehu'i pe ki he 'Eiki Minisitā he ko e me'a eni ko ē 'oku hā mai ko ē me'i he filí. Ko e 'osi pe ko ē 'a e filí kuo 'ilo ia ko hai na'e fili 'ia hai. 'Oku hoko ko e fakaoli 'i he feitu'u 'e ni'ihi pea hoko ia ko e me'a ke fai ai e kē ia 'i he fu'u feitu'u 'e ni'ihi. Ka ko 'eku vakai atu ki he Feitu'u na pe 'oku 'i ai ha, 'oku malu fēfē 'a e fakamatala ko ē ki he filí mo e 'ū pepa

pālōtí. He ‘osi ange pe e filí ia ‘oku ‘ilo ia ko e toko fiha na’e fili ‘ia me’á, he kolo me’á. Pea ‘oku ‘ita ai ‘a e fāmili ia ‘o me’á ‘i he fili ‘a me’a mo me’a ‘ia me’á.

‘Oku ‘ikai ke u tui ‘oku hoko ia ko ha me’a ke malu ai pe ko ha me’a ia ke taau. Ka ko u fie fehu’i pe ki he Feitu’u na he ‘oku hangehangē pe ki he Feitu’u na he ‘oku hangehangē ka au ia ‘oku ‘ikai ke malu e fo’i founḡá. He ko hono mo’oní ‘oku totonu ke ongo’i ‘e he tokotaha kotoa pē ‘oku tau’atāina ...

<010>

Taimi: 1630-1635

Taniela Fusimālohi: ... ke fie fili ‘ia me’a pea fili ai koe’uhí ‘oku mahu’inga mālie ki ai ‘a e me’a ‘oku ne tu’uakí. Ka ko e hā mai ‘a’ana kia au ‘i he fili ko eni ko ē na’e toki ‘osí pea ko u tui ko e ngaahi fili atu pē kimu’a mo e ngaahi fili pē ko ē na’e toki ‘osi e ngaahi fili si’í. ‘Oku ‘osi pē filí ia, kuo ha’u e fakamatala ia na’e tonu ia ke fakapulipuli mo tauhi ke malu. Ko ‘eku fehu’i ‘a’aku ia pe ‘oku malu ko ā pe ‘oku ‘i ai ha me’a ia he sisitemí ‘oku tonu, ko ena ‘oku fakatonutonu e laó. Ka na’a ku tonu ke fai mo ‘ai ha ngaahi me’a ke sisitemi ke ne malu’i e tau’atāina ‘a e kakai ke nau fili pea mo ‘enau malú.

Ko hono uá ‘e Sea ‘oku fekau’aki ia pea mo e malu ko ē mo e me’a tatau pē mo e tau’atāina. Ko e kole ko ē ‘a e taimi si’i ko ē pea fai ‘a e filí ‘oku totonu ke mahino ki he kakai ‘oku ‘i he feitu’u ko iá ‘a e Komisoni Filí. Ko ‘ete fakatokanga’i ko ē ‘i he ofiofi ko ē ki he filí pe ‘oku toe ha uike ‘e ua, ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha taha ‘e ‘asi holo ai ko e, ko ‘eku fehu’i ‘a’aku pe ‘oku tuku pe ia ki he Fakafofonga Pule’angá mo e kau ‘ofisakoló mo e kau pule fakavahé mo e kau polisi ke nau tokanga’i. Ko e ‘uhingá foki ko e fakaleá ko ‘etau feinga pē ke tā e langó kei mama’o he ‘oku tau ‘alu atu eni ke toe, tau toe tokanga ange he ngaahi me’a ‘oku pelepelengesi. Pe ‘oku ‘ikai ke u ma’u au pe ko e lilu e lao ko ení ‘oku kau ai hano toe fakalelei’i ke ‘oua toe hoko e me’a ko eni totongi ‘o ha taha ke fai hano toe, ke hoko ia ko ha ‘ū palopalema he’etau ‘alu atu ko ení.

Ka ko e anga ia ‘eku hoha’á he ko ē ko e lipooti ko ē kimu’á ko e me’a tatau pē ‘oku talamaí, ke tauhi ‘a e founḡa fili ‘oku tau’atāina, taau mo malu foki. Ka kia au ‘oku te’eki ke u ongo’i ‘e au ia ko e tu’o tolu eni ‘eku ‘alu ‘o fili ‘oku kakato e fo’i ‘elemēniti mahu’inga ko eni ki he filí, ke tau’atāina e tokotaha kotoa pea ne ongo’i ‘oku malu pea ke taau foki ‘a e ‘osi ‘a e filí pea mo e lolotonga ko ē ‘a e filí ‘oku ‘ikai ke hoko ha me’a. ‘Oku nofo pē ‘a e sosaietí ‘o nonga ‘i he ‘osi ‘a e filí.

Pea ko e Pule’anga foki ko ení mahalo ‘oku ‘ilo pe ia he kau Fakafofonga ‘e ni’ihi, ‘osi e filí ‘oku kei hoko pē ‘a e ki’i moveuveu ia ‘i he lēvolo kotoa ‘a e fāmili. Ko e fili ‘ofisakoló ko eni ‘oku tau hanga atu ki ai mo e pule fakavahe. Tau toe hanga atu ki he fili si’i. Ka ‘oku totonu ke hoko e filí ko e me’a ‘oku tau fiefia ai he olá. Ko me’a kuo lava ia pea tau *handover* atu tau tukuange atu e fuká ke lele ia mo me’a. A’u ki he ‘osi e ta’u ‘e fā ‘oku toe hoko e me’a tatau pea tau toe hoko atu ai. Ka ‘oku hangē eni ia Sea ‘oku hoko e filí ia ko ha me’a ke fai ai ha tō kehekehe mo ha fetu’usi’aki mo ha nofo ‘o ‘ikai ke melino ‘a e anga ‘a e nofo ‘a e sosaietí.

Ko ia ko e anga ia e fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā, fakama’ala’ala mai angé ia ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e malu, tau’atāina mo e taau ‘a e fakahoko e filí. Pea ko hono uá ko e taimi ko ē ‘oku ‘ai ke fai ai ‘a e filí kuo fakaofiofi mai ‘a e Komisoní, ke ‘omai ha kakai ke ‘ilo he kakai ‘oku ‘i ai pē Komisoni Filí ke fai ha, tau sio pē ki ai ‘oku mou ‘i ai he ko homou me’a. Pea ko hono

tolú, ‘oku kau nai he monomono e lao ko ená, ha me’a ke ‘oua pē toe hoko e me’a ko ē na’e hoko ‘o si’i tukuange ai e toko tolu mei he Falé ni. Mālō Sea.

Tali Pule’anga fekau’aki mo e fehu’ia e tau’atāina, taau mo malu e fili

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ‘Eiki Sea ko e laó ia kuo ‘osi fa’u pe ia ke malu ka ko e anga foki ia ko ē ‘etau nofō Sea, na’e ‘i ai fo’i fili ‘e taha. Na’e ‘osi e filí kuo fehu’i he motu’a kanititeiti ki honau ‘apí, ko hai ‘ia moutolu na’e Siona? Tau toko 10 ka nau toki 9 pē ō filí. Sea, me’a ia ‘oku hoko ia ‘i he taimi kotoa. Kuo pau ke fai e fakamahamahalo, ko hono maumau ia Sea koe’uhí ko ‘ete toe ‘alu ‘o ‘eké. Nofo pē kita kapau kuo te lava pea fai’aki ia. He ‘oku ‘uhí, ‘e fai ai ‘a e fakamahamahalo pea tukuaki’i leva ‘oku ‘ikai malu ‘a e si’i ngāue ‘a e kau ngāué. Ko e kau ngāué ‘Eiki Sea, ‘oku *hire* pea totongi ‘e he Komisoni Filí ‘a e kau ‘ofisa faifili pehē ki he polisi ‘i he fai’anga fili kotoa pē. Pea ‘oku feinga’i e ‘ū fai’anga filí ke toe lahi ange koe’uhí ko e ‘amanakí, si’isi’i ange ‘a e palopalemá koe’uhí ‘e ofi ki he tokotaha kotoa pē ke fili. Pea ko u tui ‘Eiki Sea ko e ‘ū, ‘i he lipooti ko ení ‘oku ‘i ai pē ‘a e ‘ū me’a ‘oku makatu’unga ai e ngāue ‘a e Komisoni Filí. Hangē ko e Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tongá, ko e Lao ki he Fili Fale Alea 1989. ...

<002>

Taimi: 1635-1640

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ... Lao ki he Komisoni Fili he 2010, Lao ki he Fale Alea, Lao ki he kau ‘Ofisa Fakavahefonua mo e kau ‘Ofisakolo, ‘i hono fakatonutonú mo e ngaahi Tu’utuuni Fili ki he kau ‘Ofisa Fakavahefonua, kātoa ‘Eiki Sea e ‘ū me’a ko eni ko hono ‘uhinga hono fa’u, ke ne hanga ‘o ‘omai ‘a e fili ‘oku malu mo taau. Ko e taimi ia ko ē ko e ngaahi fakafuofua pē ia ‘a e ni’ihi ‘o tupu ai hono tukuaki’i ‘oku mama kitu’a ‘a e ola ko ia ‘o e fili ‘Eiki Sea, ka ‘oku ngāue pē kau ‘Ofisa Faifili, kimu’a ke fai ‘a e fili, fai ‘a e ako, fakahinohino ‘a e ngaahi tu’utu’uni mo e founga ke ngāue’aki, pea toki fakahoko e fatongia ‘Eiki Sea.

Ko e, ‘i he ngaahi me’a kehe ‘Eiki Sea, ko eni pē na’e fai ai ‘a e ngaahi fakatonutonu ‘i he maumau’i ko ia ‘a e ngaahi lao ‘i he’ene tu’u ‘i he taimi ni, pea ko e ola pē ia ‘o e hopo, ka ‘oku ‘i ai ‘a e tui ko e malu taha eni fakatatau ki he lao he taimi ní ‘Eiki Sea, mālō ‘aupito.

Taniela Fusimalohi: Sea ‘oku ou fakamālō au ‘i he tali ko eni ‘oku ‘omai ka ‘oku ou kole pē au ki he Minisitā ke ke loto lelei mu’a ka ke me’a atu pē ‘o vakai ke pau, pē ‘oku ‘i ai ha me’a ‘i he *system* ‘oku mama, ko hono ‘uhinga ka u fiamālie au ‘i he tali. Ko e pehē ko ē ‘a e fakamahamahalo mahalo ko e kongā pē ia ‘o e me’a ko ia.

Tokanga ke a’u tonu Komisoni Fili fakamaama kakai fekau’aki mo e founga fili & ‘enua totonu

Ka ‘oku ou toe kole atu ‘a e me’a ko eni ‘e Minisitā mu’a ke fai e ako ko ē ko ē na’e fa’a fai ‘i he taimi ko ē ‘i he taimi na’e nofo ai ‘a e fili ‘i he malumalu ‘o e ‘Ofisi Palēmia, ‘a ē ‘oku ui ko ē ko e *civic education*, ‘oku ‘asi ia ‘i ho’omou lipooti ke fai, ka ‘oku ‘ikai ke u fakatokanga’i ‘e au ia ‘oku fai ia ‘e he Komisoni Fili, ke mou me’a atu ki he ngaahi vāhenga ha taimi lahi ‘o fakamaama kinautolu ‘i he ngaahi me’a ko eni ‘oku ha ‘i ho’omou tohi.

Ko hono ngaahi taumu'a e, ko ho'omou totonu e, ko e me'a e 'oku fai 'aki 'a e fili, ko e founá e, ke hoko ko e kanititeiti koe, ngaahi me'a kátoa ko ia 'oku 'ikai ke tatau ia mo e lele mai he letiōó mo e *TV*, 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a ia 'e tatau mo e a'u tonu ki ai, pea 'oku ou tui kapau 'e fai 'a e ngaahi me'a ko eni ia kimu'a pē ia 'i he fili 'oku ou tui 'e 'ikai ke tau toe fanongo 'i he ngaahi vālau mo e fetu'usi'aki ko eni 'oku fai ki ai 'emau...

Ka koe'uhi ko e kole atu ia Sea mu'a 'a e ngaahi me'a ko ia ki he Minisitā, fakapapau'i pē ia 'oku malu pea mo hono ua ke mou hoko atu mu'a ki hono fai 'a e ngaahi ako ki he ngaahi vāhenga kotokotoa pē 'o e 'otu Tonga ni, ka tau lava 'o ma'u a 'i he fili hoko ha fili 'oku tau ongo'i 'oku tau fiefia ai. Mālō Sea.

Tali Pule'anga fakahoko pe Komisoni Fili hono fatongia ke ako'i kakai fekau'aki mo e fili

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko ia Sea hangē ko ia ne u lave ki ai 'anenai, 'oku fai pē 'a e ako ia ko ia 'oku takai 'a e kau 'ofisa 'i he ngaahi kolo mo e ngaahi vāhenga, feitu'u 'oku fai ai 'a e fakahinohino mo fakamatala pea tufa mo e ngaahi pepa ki he kau kanititeiti ke nau 'ilo 'a e me'a 'oku tapu mo e me'a 'oku ngofua ai Sea. 'Oku fai pē fatongia ko ia ki he kanititeiti mo e teuteu fili kotoa pē, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, fakatokanga'i pē 'Eiki Palēmia 'a e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e kau Fakafofonga, Fakafofonga fika 1 'o Tongatapu, me'a mai.

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea ...

Sea Komiti Kakato: ... hoko mai fika 8.

Tokanga ki ha ngāue 'Ofisi Komisoni Fili ke to'o lisi kau pekia mei he kasete fai'aki e fili

Tevita Puloka: ... Ko e fakamālō 'aupito au 'i he līpooti ko eni pea 'oku mahino pē 'a e potungāue ko eni pea mo e ngāue mamafa, mafatukituki 'oku nau fakahoko pea pehē 'o a'u ki he taimi 'oku fai ai 'a e fili.

Ko 'eku 'eke pē 'aku Sea ki he 'Eiki Minisitā he 'oku, ko e kasete fili na'e, 'i he taimi na'e fai ai 'a e kemipeini Fale Alea na'a mau ma'u 'a e kasete 'i he ngaahi ta'u kimu'a, pea na'a mau hanga leva 'o ngāue ki ai 'a e 'ofisakolo mālōlō mo e 'ofisakolo hono to'o 'a e hingoa ko ē kau pekia, mo e fā'ahinga 'oku mahino 'oku nau folau, pea na'a mau 'osi fou kotoa pē 'i he tu'utu'uni 'o fou 'i he 'ofisakolo hono fai e tohi 'o 'ave ki he 'ofisi ke fai hano fakatonutonu, 'o e lisi ko eni 'o e, 'a ia 'i he kasete.

Na'e ma'u mai 'a e lisi fakamuimui na'e kei 'i ai pē 'a e ngaahi hingoa ia. Ko 'eku 'eke 'e au he na'e toe fai pē 'emau faka'eke'eke pea ko e talanoa pē, 'o pehē ko e, 'oku 'amanaki foki kimautolu ko ha me'a 'oku faingofua pē, ka na'e pehē ko ā 'oku te'eki ai ke fakakomipiuta, pē *computerise*, 'a e fo'i *system* 'oku ngāue'aki 'e he 'ofisi. Ko 'eku 'eke pē ia 'e au, he 'oku mau kei feinga pē ...

<005>

Taimi: 1640-1645

Tevita Puloka: ... mo e mo e 'ofisakolo mo e 'ofisakolo mālōlō ke mau hoko atu hono muimui'i e to'o he 'oku ki'i tokotokolahi foki 'a e kau pekia mo e fa'ahinga 'oku nau hiki 'aupito mei kae tautautefito ki he kau pekia mei he lisi mālō.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko ia Sea taha ia e fatongia 'o e kau ngāue 'oku ngāue fetokoni'aki mo e kau 'ofisakolo 'i hono fakahoko ko ia 'o e ngaahi hingoa 'o e kakai kuo pekia pea ko u kole fakamolemole kapau 'oku te'eki ai ke lava ha hano ngāue ki he me'a ko iá ka 'oku, 'oku fai pē ngāue 'Eiki Sea mo e feinga ke *up to date* 'a e kasete ko ia 'oku fai 'aki 'a e fili. Mālō Sea kae fai pē hono fakatokanga'i kuo 'osi 'i ai pē naunau ka kuo pau pē ke fai hono toe fakatokanga'i e me'a ko ia mālō 'aupito e fehu'i mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 8 me'a mai.

Fehu'ia patiseti Komisoni Fili mo e lahi fakamole he ngaahi fili si'i

Vaea Taione: Tapu mo e Sea, tapu ki he kau Mēmipa 'o e Komiti Kakato mālō e ma'u faingamālie. Fakamālō ki he lipooti 'a e Komisoni Fili 'oku 'ikai ke, ki'i fehu'i pē 'a'aku ia 'e tolu Sea ki he ki he Minisitā. Ko e 'uluaki pē ko e ko e hā 'a e lahi e patiseti fakata'u ko eni ko eni 'a e potungāue ko eni? Ko e ua pē ki ai ko e hā e lahi 'a e fakamole ki he fili lahi ko eni, fili lahi pea mo e hā 'a e fakamole ki he fili si'i? Ngaahi fili si'i ko eni na'e toki 'osi mālō.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea ko e ...

Sea Komiti Kakato: Fakatokanga'i pē kau Fakafofonga ko e tokotaha fo'ou eni he Fale ni me'a mai Minisitā.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko ia ko e me'a pē ko u ma'u he taimi ni 'Eiki Sea ko e patiseti 'oku kei lato pē fiema'u 'i he ta'u fakapa'anga ko eni 'oku lipooti ko eni na'e toe patiseti ko ia 'a e Komisoni Fili pea lava 'o totongi ai e 'ū me'alele 'a Hu'atolitoli me'alele 'e fitu. Na'e lava ia he toenga patiseti ko ē 'a e Komisoni Fili. Ka ko e ta'u ni mahalo pē he 'ikai toe ai ha toenga Sea 'oku ki'i lahilahi 'a e toutou fili si'i. Pea 'oku ou kole fakamolemole pē he, Fakafofonga ko e 'ikai ke u ma'u he taimi ni he'eku manatu ke u manatu'i e 'ū me'a ko ia ke 'oatu ka ko e tu'u ko eni 'oku kei lava pē 'o fakahoko e fatongia. Mālō.

Lord Fakafanua: Sea ko e tokoni atu pē ki he 'Eiki Palēmia ...

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai 'a e 'Eiki Nōpele Fakafofonga Fika 2.

Tali Sea Fale Alea ko e fakamole ki he ngaahi fili si'i te'eki fakahū mai ia ha lipooti e Komisoni

Lord Fakafanua: Tapu pē ki he Feitu'u na Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato ko e tokoni atu pē ki he tali ko eni mei he 'Eiki Tokoni Palēmia koe'uhí ko e fehu'i ko eni 'a Tongatapu 8. Ko e lahi e 'ū fili si'i na'e fakahoko ia he ta'u fakapa'anga lolotonga 'oku te'eki ai ke fakahū mai ha lipooti ki ai. Pea 'oku 'i ai mo e fili si'i 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i Tongatapu 10 'e toki fakahoko ia he ta'u fakapa'anga fo'ou. Ko e fili lahi 'oku tonu ke hā ia

he lipooti ko eni ‘a ia na’e fakahoko ia he 2021. Ko ia pē ‘a e pou pou ki he tali ko ē mei he ‘Eiki Tokoni Palēmia.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā Pa’anga ‘i ai ha ki’i me’a ke ke me’a mai ke si’i fiemālie ‘a e Fakafofonga Tongatapu 8.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea tapu atu ki he kau Fakafofonga. Kole fakamolemole atu pē ‘oku te’eki ke u ma’u heni ‘a e fakamatala heni kae toki fakahoko pē ki he Fakafofonga mālō.

Sea Komiti Kakato: Sai pē Fakafofonga ‘e pau pē ke foki mai ‘a e Pule’anga mo ‘enau tali ki he fehu’i ‘a e Feitu’u na ē. ‘E Minisitā Pa’anga pau pē ke mou foki mai ke si’i tali ‘a e fehu’i ‘a e Fakafofonga koe’uhí ko e Fakafofonga fo’ou eni pea ko u tui pē ‘oku tonu pē ke, ke tau tokoni pē ki ai mālō. Ha’apai 13 me’a mai.

Tokanga ki he ‘ikai ngofua ha taha mei ha vāhenga kehe ke fili ‘i ha fai’anga fili makehe ange he feitu’u ‘oku nofo ai

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. Ko e ki’i me’a si’isi’i pē Palēmia Le’ole’o ‘oku fai ai e hoha’a. ‘Uluaki ko e founa fili ko e ngaahi ‘otu motu ‘oku ‘ikai ngofua ke nau fili ‘i he ngaahi motu lalahi tau pehē ko Lulunga ‘ikai ke ngofua ia ke ha’u ha taha ia mei Matuku ‘o fili ‘i Ha’afeva ‘e takitaha fili pē honau ngaahi vāhenga pea ko e ni’ihi ko ē ko ē ‘oku nau fili ko ē ko ē mei Tonga ni ‘ū feitu’u ko ia fili kotoa pē ki Pangai. ‘A ia ko u tui ko e palopalema ko eni ...

<009>

Taimi: 1645 – 1650

Veivosa Taka: ... ‘oku makatu’unga ai e kolé na’a lava ‘o ki’i he ‘ikai ke mole ha faifekau ia ke folau mei Fono pe ko Nomuka ki Pangai ko e ‘alu ‘o fili. Ka ko e hoha’a ia ki he ngaahi kau *voters* ko ia ‘i he ngaahi ‘otu motú.

Fehu’ia pe ‘oku malava Komisoni Fili ke ‘ilo’i ha taha ‘e fili tu’o 2 he filí

Ko e founa ‘e taha ko u ki’i tākaki atu pē ‘Eiki Minisitā, Palēmia Le’ole’o ki he ngaahi fili ‘e ni’ihi. Ko Pangai ‘oku ngofua ai e filí, ko e ‘oku ‘i ai e taimi ia fakaheka mai pē ha ngaahi vaka ia mei motu ‘oku nau ‘osi fili nautolu honau ngaahi motú. Pea nau me’a mai nautolu ‘o toe fili ‘i Pangai. Pe ‘oku anga fēfē hono ‘ilo’i ‘e he sisitemi filí ‘oku fili 2 e tokotaha ko ía, ko u tui ko e kongá ia ko u lave atu ki ai.

Tokanga ki he lahi fehikitaki he lesisita fili ‘i he taimi fakahoko ai fili si’i

Ko e kongá ‘e taha fekau’aki pea mo e fehikitaki ko ē ko ē ‘a e Mēmipá. ‘A ia te u pehē ko e fehikitakí ‘oku lahi ange e fehikitakí ia he fili si’i he fili lahi. ‘A ia te u fakatātā kapau ko e Fili Lahi ko ē hoku vāhengá na’e toko 3,000 pe ko e toko 5,000. 3,00 ‘a e kau *voters* ka ko e filí ia ‘oku toko 2,000 tupu. Te u pehē ko e fili si’i ia ka fehikitakí ‘oku 4,00 ia pe ‘oku 3,000, fika lahi ia.

Ka ko ‘eku ‘uhingá ko e taimi ko ē ‘oku mau sio hifo ai mautolu ki he’emau lisí. ‘A ē ko ē ‘oku mau sio ki he kau lēsisitá ‘oku ‘i ai e kakai ‘oku ‘asi ka ‘oku ‘ikai ‘ilo ia ‘e he ‘ofisakoló pe ko e kakai ia mei fē. ‘A ia ko e kongá ia ‘oku ou lave atu au ki he tafa’aki ko iá ‘a e malu ‘a e fehikitakí pe ko e toe fa’u ha lao ke fakapapau’i ko e tokotaha totonu ia ‘i he vāhenga ko iá. Ko e me’a hono hokó ‘e

Lord Tu’iha’angana: Sea ke u ki’i tokoni mu’a ki he Fakafofongá, poini mahu’inga ia, ‘uhingá kae tafe pe e me’á

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io me’a mai

Fokotu’u tonu ke fakatokanga’i Komisoni fili ‘oua fili tu’o ua ha taha ‘i ha ongo fai’anga fili kehekehe

Lord Tu’iha’angana: ‘Oku ‘i ai foki e mo’oni e me’a ‘a e Fakafofonga fekau’aki mo e poini ko ení. Ko e ‘uhingá he ko e fakahoko pē fili lahí kuo ‘osi fili e ko hai e tokotaha he kau fili ko ē ‘oku nau ‘osi fili tau pehē ‘i he vāhenga ko ē. Ko e fili lahí ia, pea ‘oku ou tui ko e natula ko ē e fili si’í, ko e toki lesisita fo’ou pe ki ha vāhenga kapau ko e ta’u, kuo a’u ‘o ta’u fakalao e tokotaha ko iá. ‘Oku ou tui ‘oku ‘ikai ke toe totonu ke toe hiki atu ha taha na’e ‘osi fili hē, he kuo ‘osi fili ia he fili lahí ‘i he vāhenga ko ē.

Pea ka toe tali ia ke hiki ki ha vāhenga ‘e taha ‘i he fili si’i. ‘A ia na’e fili he vāhenga ko ē pea fili hē, tonu ke fakatokanga’i ia ke mahino. Ka ko e anga ko ē ‘ete sio atú ‘oku ‘ikai tonu ke pehē. Ke te fili he fili lahí he vāhenga ko ē pea a’u ki he fili si’í kuó te toe lava pe kita ‘o *transfer* pe ko ‘ete lava ‘o toe hiki ki ha vāhenga ‘e taha ‘o toe fili ai. ‘A ia na’á te fili he fili lahí hē pea fili si’i peá te hiki ‘o fili hē. ‘Ikai ko ‘eku fie fakamahino pē poini ko iá.

Ko e me’a ko ē ki he ta’u fakalao ko ē ki he filí ia ko e me’a ‘osi mahino pe ia. Ko e a’u pe ko ē ‘o ta’u 21 mahalo pea sai pē ia. Ko ‘enau toki a’u pe ‘anautolu ia ‘o ta’u fakalao he fili si’í pea nau hū. Ka ko e fo’i fehikitaki ko iá, mahalo pe ‘oku ‘i ai ha me’a pehē. Ka ‘oku tonu ia ke ‘oua ‘e hoko ia, ke fili tu’o 2 ha taha ia hē. Tali ki he fili lahi hokó ke ke *transfer* ai meí ha feitu’u ki ha feitu’u. ‘O kapau na’á ke ‘osi fili he, ko e anga pe ia ‘eku ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Nōpele, ‘oku mo’oni e me’a ‘okú ke me’a ki aí ko e me’a ko ē ‘oku ‘uhingá ki ai e Fakafofonga Fika 13 ia ‘oku hoko. Fai pē lēsisita ia he ta’u 18 mo e ni’ihi ko ē ‘oku lēsisitā. Ka ‘oku ‘i ai pe foki e ni’ihi ia ‘oku tau’atāina ke ha’u pe ia ‘o fili. Ka ko e taimi ko ē ‘oku fai ko ē fili si’í ‘a eni ko ē na’e hoko he kau Fakafofongá, fakatokanga’i ‘e he Fakafofongá, tokolahi leva e ‘asi mai ‘a e filí. Pea ko e me’a ia ‘okú ne fakatokanga’i. Ko ‘ene fehu’i pe ‘a’ana ki he Komisoní pe ko e kakai ko ení mo e ni’ihi fo’ou ia ‘oku ‘asi ‘i he vāhenga ko ē ‘o e fili si’í kaikehe hoko atu Fakafofonga ho’o me’á ka tau pālōti.

Fokotu’u ke fakakaukau Komisoni Fili ke hiki hake pa’anga lesisita ki ha kanititeiti ke fili

Veivosa Taka: Fakamālō koe’uhí ko e tokoni ‘a e Tokoni Seá, ko e kongá hono hokó ‘a e ke ki’i fakakaukau’i ke ki’i hiki hake ‘a e pa’anga lēsisita ko ē ‘a e kau kanititeiti. Ko e ta’u ...

<010>

Taimi: 1650-1655

Veivosa Taka: ... Kuo mei a'u eni 'o ta'u 'e 20 mo 'ene tu'uma'u pē ka ko e anga ia 'a e vakai 'a e motu'a ni.

Fokotu'u ke hiki hake totongi fokotu'u kanititeiti mei he \$400

Ko e me'a hono hoko 'oku 'i ai 'a e taimi 'oku 'osi lesisita 'a e *voters* pea fili ia he fili ia he fili 'e 3 pē 4 pea a'u mai e fili hokó ia 'oku 'ikai ke 'asi mai hono hingoa 'o'ona ia ai ke fili. 'A ia 'oku fai 'a e fetukuaki ka 'oku 'ikai ke ma'u ha tali mo ha ...

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga 13 'oku fiha he taimi ni 'a e Fakafofonga?

Veivosa Taka: 'Oku pa'anga 'e 400.

Sea Komiti Kakato: Ka 'oku fiema'u he Feitu'u na ke hiki hake 'o fiha?

Veivosa Taka: Kapau 'e 1000.00 kapau ko e ...ko e 'uhinga pē ke 'ohake pē ki 'olunga ki he 500 he 'oku 'i ai e ni'ihi ia ko e palopalema eni 'oku 'asi. 'Oku 'i ai 'a e ni'ihi ia 'oku 'alu hake pē ia 'o fai ki he'ene fili ko 'eku hanga 'e au 'o fekau ke fili ki he Fakafofonga 17 ke *cross* poini mai ki he ngaahi... 'a ia ko e ngaahi me'a ko ia 'oku lava pē taha ia 'o fai 'a e totongi 'o e tokotaha ke fili. Ko e ngaahi me'a pehē kae tukuhake ki 'olunga.

Tali Pule'anga 'oku \$400 lesisita kanititeiti ke tau'atāina kakai ke fili

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea ke u kamata pē mei he fehu'i fakamuimui kātaki pē tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mo e Hou'eiki e Komiti Kakato. 'Eiki Sea ko e me'a mahu'inga 'i he kanititeiti ko e tau'atāina ko ē 'o e fonua ni 'oku 'atā ki he kanititeiti ha taha 'oku poto he laukonga pea mo e tohi 'atā ia 'Eiki Sea. 'A ia ko e natula ko ē 'o 'ene 400 koe'uhí ke kei ma'u pē 'a e fo'i tau'atāina ko ia 'Eiki Sea, 'oku 'ikai faingata'a ia ka ko e taimi ko ē te tau hiki ai ko ē ki he 1000 'e 'i ai e ni'ihi te nau lava'i 'e 'i ai e ni'ihi he 'ikai ke nau lava kae me'a fa'iteliha pē ia 'a e Fale ni 'Eiki Sea ka ko 'eku tui 'e mole 'a e tau'atāina 'a e ni'ihi ko e 'ikai ke nau lava 'o totongi 'a e 1000 pea ha'u 'o fili hā hono kovi 'ene ha'u 'o fili toki me'a pē ia 'a e kakai ke nau fai hono sivi.

Fakahā Pule'anga 'oku fakalao pe lesisita ki he fehikitaki 'i he taimi fili

'Eiki Sea ko e taha ko e lesisita ko ia ki he hiki holo e lesisita kole fakamolemole pē Sea ko e anga pē ia 'a e tu'u 'o e Lao lolotonga ni kei 'atā pē ke *transfer* ha fili ki he taimi 'oku fakahā pē 'a e taimi 'e ngata ai 'a hono *transfer* 'o ha taha ki ha fainga'a fili. Ko e taha 'o e ngaahi fehu'i kapau ke 'ilo he 'ofisakolo ko e ngaahi fehu'i ia 'oku 'ave ko ē ki he kau 'ofisa faifili mei he Komisoni Fili 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai pē 'amanaki 'oku faitotonu 'a e ni'ihi ko ē 'oku nau fai 'a e me' a ko ia ka ko e 'amanaki ia 'oku fai 'a e felongoaki.

Tali Pule'anga fai e fili he ngaahi 'otu motú ki he kolomu'a pe ke malu'i founa fili

Ko e faka'osi 'Eiki Sea ko e fili holo ko ē 'otu motu ko e feinga'i pē ke maau 'oku 'uhinga ai ke toki faitaha pē ko e kau Tongatapu ko ē 'oku nofo Ha'apai he ngaahi motu kehekehe, 'oku me'a toki fili pē Pangai tatau pē ia pea mo e nofo ko ē 'i Vava'u he 'otu motu fili ki Neiafu koe'uhí ke malu'i 'a e founa ko eni ke fili tu'oa.

‘Eiki Sea ko e taimi ko ē ‘oku ‘omai ai ‘a e fakamā‘opo‘opo ko ē mei he ngaahi fai‘anga fili ‘oku toe fai hono sivi ‘o e ngaahi me‘a ko ia pea ‘oku lava leva ‘o ‘ilo ai pē ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku fili tu‘o ua pē ‘ikai, pea ‘oku lava pē ia ‘o fakata‘e‘aonga‘i ai ‘Eiki Sea.

Ko ia ko e anga ia ‘o e faka‘amu ‘Eiki Sea tau ‘amanaki pē ‘oku faitotonu ‘a e kakai ‘o e fonua ki he ngaahi tu‘utu‘uni ko ia ‘a e Lao ki he ‘etau fili mālō ‘Eiki Sea.

Fakafoki Ha‘apai 13 ‘ene fokotu’u ke hiki hake totongi fokotu’u lesisita kanititeiti

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu‘u na ‘Eiki Sea fakamālō ki he Palēmia Le‘ole‘o koe‘uhí ko e tali e ngaahi me‘a ‘oku fai ki ai e tokanga. Sea ‘oku ou fakafoki atu au ‘eku fokotu’u ko ē ki he hiki ‘a e ...

<007>

Taimi: 1655-1700

Veivosa Taka : .. ki he ngaahi ‘a e lēsisita ‘a e kau kanititeiti. Ka ko ‘eku ‘uhinga ‘e 'Eiki Minisitā ko e kole pē ‘e lava ‘o *amend* ‘a e Lao ko eni ki he ngaahi kakai mei he ‘otumotu, ke lava ‘o hanga ‘e he ‘Ofisakolo ‘o ‘omai e kau faiako mei Faleloa ‘oku nau nofo ‘i Ha‘afeva, ke ‘oatu ‘enau foomu ko ē ‘oku nau fili ai. Ko hono ‘uhinga ‘oku ngofua pē ‘a e tama ‘ofisa faifili ia ko ē ko ē mei Faleloa, ke ‘alu ‘o faifili ‘i Nomuka pea ngofua ia ke ‘alu mo ‘ene la‘ipepa fili. Ka ko ‘eku ‘uhinga kapau ‘e lava ‘e he ‘ofisakolo ia ‘o ‘oatu kimu‘a e hingoa kae lava fai ha tokanga ki ai ‘a e kau ‘ofisa faifili pē ‘oku ‘ikai ke toe lava ia. Ko e anga pē ‘a e fakakaukau. Pea hangē ko e me‘a ko ia na‘e tokoni mai ai ‘a e Tokoni Sea Fale Alea, ke fakakaukau‘i ‘aki pē he Lao ha ngaahi me‘a ke *amend* ke lava ‘o toe malu ange pea mo toe lelei ange ki he ngāue ‘oku tau fakahoko pea ko e ki‘i ngata‘anga pē ia Sea ‘a e fakahoha‘a. Mālō ‘a e ma‘u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō me‘a mai Ha‘apai 12.

Fokotu’u ke hiki hake tautea ki he paa‘usi‘i totonu ‘a e kakai ke fili

Mo‘ale Finau : Mālō ‘aupito 'Eiki Sea. Sea ki‘i me‘a si‘isi‘i pē ko u loto pē ke u fokotu’u ange pē ki he Tokoni Palēmia. Sea kuo ‘osi ‘i ai ‘a e taimi ia 'Eiki Sea kuo ‘alu ‘a e kanititeiti ia ‘o pone ia mo e ‘ofisakolo pea na ha‘u naua mo ‘ena fu‘u lisi 'Eiki Sea ta‘efakapotopoto ‘o ‘omai pea toe pone mai ia ki loto ‘a ia ‘oku pone takai. Ko ‘eku kole ‘aku 'Eiki Sea ki he Tokoni Palēmia hiki mu‘a ‘a e tautea ‘a e fa‘ahinga pone pehē ‘i he taimi ko ia ‘oku ma‘u ai hono *evidence* ke faka‘ilo.

'Eiki Sea mea‘i ‘e he Feitu‘ú na ko e *bribe* ‘oku *equal* ia ki he lau kilu he ko e *unseat* ha taha he Fale ni 'Eiki Sea ko e fu‘u me‘a mamafa ia ko e me‘a ia ‘oku ui ko e tautea. Pea ‘ilo‘i leva ‘e he kakai ‘o e fonua 'Eiki Sea ‘oku mafatukituki ‘a e Lao pea te nau fakaalaala leva ki hono maumau‘i telia ‘a e totonu ‘a e kakai na‘e totonu ke ‘ave ia ki he kanititeiti ko *A* ka kuo maumau‘i ia ‘e ha ni‘ihi ta‘e‘ofa 'Eiki Sea mo ta‘efaitotonu.

Ko u tui 'Eiki Sea ko e Lao pē te ne lava ka ko e ki‘i fo‘i me‘a pē eni ‘e taha 'Eiki Sea hangē ko e me‘a na‘e me‘a ki ai ‘a e Fakafofonga, ki he ‘omai ko ia e fu‘u uta vaka ko ē mei motu.

'Eiki Sea ko u tui au ia mahalo ko e me'a ko ia na'e fai'aki pē ia 'a e faitotonu, si'i kāinga mei motu. 'Osi pē fili mei motu pea nau ō ā ki 'uta. 'Oua 'e 'osi ia pea nau toe heka vaka mai nautolu ki Pangai ka 'e mate kotoa pē 'Eiki Sea ki he fo'i tokotaha. Tokaange ha taha he fo'i siakale.

Ko 'eku fokotu'u, ka ma'u leva pea fa'u mu'a 'a e tautea ke tatau mo e *bribe* koe'uhi kae lava ke tau fakaalaala. He 'ikai ke haohaoa. Fakapapau atu Hou'eiki ko e fa'ahinga me'a ko eni 'e 'ikai ke haohaoa ia kae totonu ke tau fa'u pē ha fa'ahinga lao ke lava ke *deter* ke fakamanavahee'i 'a e kakai 'o e fonua ke 'oua te nau hanga 'o paa'usi'i 'a e totonu 'a e kakai 'i he me'a ko e fili Fale Alea. Ko ia pē 'Eiki Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Fakafofonga. Fokotu'u pea pou pou. Me'a mai Fakafofonga Fika 17.

Pou pou ke fakalelei'i Lao Fili ke 'oua mole faingamālie fili kakai mei he 'otu motú

Vātau Hui : Tapu pea mo e Feitu'ú na Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki ni. Sea ko e tu'u pē 'a e motu'a ni ia ke u fie kaungā pou pou ki he fakakaukau ko eni na'e 'ohake 'e Ha'apai 13. Pē 'e lava ke toe fakalelei'i pē mu'a 'Eiki Minisitā 'a e Lao Fili ko ia koe'uhi ki ha taha 'oku nofo 'i motu, kae lava ke fili mei ai. Ko 'eku manatu'i Sea ko e fili ko eni kuo 'osi na'e 'alu e tokotaha faifili ia ko 'eku fakatātā 'aku ki hoku ki'i vāhenga ki Tafahi. 'Alu ko ia na'e 'alu 'o tokanga'i ko ē e fili. Pea 'i ai leva ki'i mātu'a 'e toko 4 na'a nau lesisita kinautolu 'i Niouatoputapu ka ko e tupu mei he kovi ko ia 'a e tahi, 'ikai ke nau si'i lava hake nautolu. 'A ia ko hono mo'oni mole 'a e fo'i fili ia ko ia. 'E fēfē kapau 'e 'i ai ha ki'i fakalelei ke tokangaekina 'e he kau 'ofisakolo.

Ko hono 'uhingá te ne hanga 'o tu'usi ai 'a e tokolahi 'o e ni'ihi 'oku nau fie fili ki he tokotaha kanititeiti ko ia. Pea 'e mole foki honau taimi 'o nautolu ke nau nofononofo 'i motu pea pehē te nau ha'u ke nau ō mai 'o fili ko hai. Pea hanga 'e natula 'o ta'ofi ai pea mo e fa'ahinga tūkunga ko ia 'o mole ai 'a e fili 'a e tokotaha ko ia na'e tonu ke fili ki ai....

<008>

Taimi: 1700-1705

Vātau Hui: ... Sea ko e me'a ko eni ki he ki he fili tu'o ua ko eni 'oku 'ikai ke u fu'u 'amanaki 'e hoko 'o pehē pea kapau 'oku fu'u hoko pē 'i Ha'apai 'a e fa'ahinga fili hē pea toe uta ki hē 'o ō 'o fili ai ko e me'a ni 'oku 'ikai ke ma'u e lesisita ia ko ia 'e he fai'anga fili 'a nautolu 'oku lesisita 'i he feitu'u ko ia. Pea 'oku 'ikai ke nau toe fiema'u ke nau toe lesisita nautolu 'i ha toe feitu'u. Ka ko ia Sea ko 'eku ki'i pou pou pē 'a'aku ia fakamolemole pē 'a e 'Eiki Minisitā na'a lava ke toe fakalelei'i he ko hono 'uhingá ko e mole ia kia kimautolu ko eni 'oku 'i ai e ngaahi fo'i fili mei he ngaahi 'otu motu ko ia pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai ai leva 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Pou pou ke fakafaingamālie'i kakai ke nau lava 'o fili ke hiki hake peseti tokolahi kakai 'oku nau ō 'o fili

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea tapu pea mo e Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti

Kakato ko 'eku fakahoha'a atu pē au ia Sea ke tokoni pē ko e ngaahi *issue* eni na'e fakatokanga'i he motu'a ni he he ngaahi fili ko ē na'e toki 'osi. Pea ke toe mahino ange 'a e feme'a'aki Sea te u fakatātā pē ki Vava'u 14 Sea 'oku ai e tangata'eiki Faifekau 'oku lolotonga Faifekau 'i Pangaimotu ko hono 'api nofo'anga 'a e ve'e holo ko ē 'oku fai ai e filí ka na'e lesisita ia 'i Taoa *so* he 'ikai ke lava ia 'o fili pau ke pau ke fononga ia ki Taoa 'o fai ai 'ene fili. 'A ia kapau 'e 'ikai ke 'i ai ha'ane me'alele pē ha taha ke 'ave ia ke fili he 'ikai leva ke lava ia 'o fili.

Kapau 'oku ko u tui 'oku fakatokanga'i pē 'e he 'e he Fale ni 'a e feme'a'aki mo e ngaahi ola 'a e 'ikai ko ē ke sai e pēseti ko ē 'a e kau ō ko ē 'o fili. Hangē ko e me'a ko ē 'oku 'ohake mei motu pau na'e lesisita ia 'i Pangai ka 'oku Faifekau ia ki he 'ū motu pea 'ikai ke ma'u ha vaka ia ke folau ai ki fonua lahi ke fai 'ene filí 'oku kau e ngaahi me'a ia ko eni Sea 'i hono fakasi'isi'i e pēseti 'o kinautolu 'oku tau feinga ko ē ke lahi e pēseti 'o e kau fili ke nau ō 'o fili. Mahalo Sea ko e ki'i ka 'oku hangē ko e ngaahi poini kuo 'ohake ko e hā ha founa ko ē 'e fakakaukau e Komisoni Fili ke fakafaingamālie'i he ē mahalo ko e ki'i tokoni atu pē Sea ke toe ma'ala'ala ange mo mahino ange 'a e ngaahi *issue* kuo 'ohake he kau Fakafofonga tautautefito e kau Fakafofonga ko ē 'oku nau ōmai pea mei he ngaahi 'otu motu. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā Mo'ui mālō.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko ia 'e fai e sio ki he Komisoni Fili 'Eiki Sea ke fai ha fakakaukau ha fa'ahinga founa 'e lava ke lava ai 'o fai e sio ki he ni'ihī pehe ni. 'Oku mo'oni pē Sea ko u manatu au ki he taimi ko ē na'e kapau ko au nau lesisita au mei Ovaka te u toe heka vaka au he 'aho fili ki Ovaka 'o fili mei ai. Ko ia Sea pea na'e toki liliu mai kimui 'a e tu'utu'uni ka 'oku fili pē kakai motu ko ē 'i Neiafu 'i he fo'i 'elia makehe pē hangē pē ko e kau Tongatapu 'i Neiafu. Ko ia Sea kae fai e fetu'utaki mo e Komisoni Filí ke fai ha sio ha founa 'e lava 'o fakafiemālie ange 'Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō me'a mai Tongatapu 4.

Tokanga ke faka'asi Lipooti Komisoni Fili 'a e ngaahi pole 'oku nau fehangahangai mo ia

Mateni Tapueluelu: Kātaki pē Sea he toe fakahoha'a atú tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa Sea ko e me'a pē eni ko u faka'amu Sea ke ke fakakato atu pē mu'a ki he tokanga 'a e Pule'anga pea toki tuku atu ai pē e lipooti Sea. 'Oku mafatukituki ki he motu'a ni ia 'a e lipooti ko ení Sea he ko e tafenga eni ia 'a ē ko ē 'oku ne hanga 'o aofangatuku ko hai 'e 'i he Fale ko eni Sea pea a'u ai pē ki he Kapineti he 'oku mahu'inga ia ke matu'aki ma'a.

Sea ko e ko e tokanga 'uluaki ko e lipooti ko e faka'amu pē ia 'oku ko e ki'i lipooti si'isi'i eni peesi 18 pea makehe mei ai 'oku mata'itohi lalahi pea vangavanga ē 'a ia 'oku tau pehē ko e *contents* mahalo na'a peesi 'e 10 ko e kolé Sea ko hono 'uhinga ko e taha eni e me'a ko ē na'e fai ai 'a e feme'a'aki 'aneuhu ke fakapapau'i 'a e *format* 'oku 'ikai ke 'omi ia he lipooti ko 'eni ha ngaahi pole pē faingata'a'ia 'oku nau fepaki mo ia ka ko u tui 'oku lahi 'aupito. Pea 'oku totonu ia ke fai ha tokanga ki he ngaahi faingata'a'ia pē pole 'oku fepaki mo 'etau Komisoni Fili he 'oku mau nofo atu mei mei tu'a 'o vakai'i pea 'oku mau faitohi ka nautolu. Sea ...

Taimi: 1705 – 1710

Māteni Tapueluelu: ... ko e me'a ko eni na'e 'ohake 'e Ha'apai 13 pea pou pou mai ki ai 'a Niua 17. Tokanga lahi e motu'a ni ki ai Sea, ko e fakamatala 'oku 'asi heni peesi 6. 'Oku fiema'u 'a e fili ko ē 'a e kau 'ofisakoló mo e kau 'ofisa fakavāhenga. Pea 'oku ou tui mahalo ko e fo'i lea ia 'oku tonu angé, 'ofisa fakavāhenga. Liliu e pule fakavahe ke 'ofisa Fakavāhenga. Ko e fo'i lea ko ē ko e pule Fakavahe 'oku ki'i taki hala, 'oku pehē 'e he ni'ihi ia 'oku nau pule he vahé. Ka ko e *district officer* liliu fakatonga ko e 'ofisa fakavāhenga.

Pou pou ke tau'atāina & ma'a e fili pea ke akonekina kau 'ofisakolo ki he fatongia mafatukituki 'oku nau fakahoko

Sea kau ai mo e fili ko ē 'a e Mēmipa Fale Aleá 'oku fiema'u ia ke tau'atāina. 'Oua 'e filifilimanako pea melino foki Sea. Ko e me'a ia na'e tokanga mai ko ē ki ai 'a Ha'apai 13. Ko e founa he taimi ní ko e kakai ko ē 'oku lēsisitá, pule 'aupito e 'ofisakoló ia ki ai Sea. Ko e founá kuopau ke 'i ai e foomu ke fakamo'oni ai e 'ofisakoló. Ko e tokotaha ko eni 'oku nofo 'i he kolo ko eni, 'ofisa Koló Sea.

Ka u hanga 'oatu ha fo'i fakatātā, hanga 'e he kaniteiti 'o 'utu e kā 'o 'oange ki he 'ofisakolo. Pea 'alu leva e 'ofisakoló ia 'o fai e ngāue 'a e kaniteiti ko iá. Fakatu'utāmaki 'aupito e fo'i founa lolotonga Sea. Pea 'oku ou kole ki he Tokoni Palēmia Le'ole'ó ke mou hanga mu'a 'o to'o mamafa e me'a ko eni. Fa'u ha sisitemi 'e lava 'o fakapapau'i, ko e taha eni e 'uhinga ko ē na'a mau hanga 'o pou pou'i ke tau nga'unu 'o fili fakalukufua. He 'oku ma'a pea mahino ange ko hai 'oku nofo ma'u 'i Tongatapu, 'i Vava'u, 'i 'Eua, 'i Ha'apai. He fo'i fakavahevahe ko ē he taimi ní, nga'unu holo pe kakai 'o fakatatau lēkooti pe ia heni ko e fili si'i pe ē, 'unu ki ai.

'Oku hoko ia 'oku si'isi'i e ki'i motú ni ia 'oku tau 'ilo pe tautolu ki ai. Pea 'oku ou faka'amu Sea mo pou pou ki he me'a ko eni na'e me'a mai'aki 'e 'Eua 11. 'Oku mahu'inga ke toutou fakahoko e ako ke to'o mamafa 'e he kau 'ofisa ko eni 'a e fuakava 'oku nau fakahoko he fatongia 'oku nau faí. He ko e fatongia ko ē 'oku nau fakahokó 'oku tātānaki ia 'o *equal* ko hai 'e hū mai 'o tataki e fonuá ni.

Pea 'oku fiema'u ke tonu 'a e loto e kakai Sea. Pea kātaki pe 'Eiki Tokoni Palēmia kae tuku atu pe mu'a 'emau falalá ki he Feitu'u na ke fakahoko atu pē homau le'ó. 'Oku totonu ke fakakaukau e sisitemi ko eni he taimi ní. Pule 'aupito pe 'ofisakoló ia, ko hai 'a e kakai 'okú ne fakamo'oni ki ai, 'osi. Pea kapau 'e tō 'ene fakamamafá ki he kaniteiti ko ē kae 'ikai ke tō ki he kaniteiti ko ē. 'E tokolahi ange kau lesisita e tokotaha ko ē, 'a ia ko e founa ko ia Sea pea 'oku fiema'u mo e kau 'ofisakoló ia ke nau 'ilo e mafatukituki honau fatongia.

Ko u vakai hifo Sea 'oku 'i ai 'a e ki'i Lao Fakaangaanga 'oku 'omai ke fakakaukau'i 'a e penisoni 'a e ni'ihi ko eni. 'Oku totonu ia ke nau hanga 'o mea'i 'a e mamafa honau fatongia 'a ē ko ē 'oku kaunga mai ki he Fale ko eni Sea. Kae tonu 'a e fa'u atu 'a e ngaahi *benefit* kuo fakakaukau kiate kinautolu Sea. Ko u fie to'o hake pē Sea ko e 'uhingá ko 'ene paasi pē lipooti ko eni 'o 'alu, tau toki fetaulaki pe ā he ta'ufu'ou. Ka 'oku mamafa Sea he ko eni ia 'e Hou'eiki 'a e matavai 'oku tafe mei ai e kau takí. Ka ma'a 'e ma'a foki 'a mui'i vai, mālō 'aupito Sea 'a e ma'u faingamālié.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisita.

Fakamahino Pule'anga malava ke lāunga'i kau 'ofisakolo/pule fakavahe nau maumau'i ngaahi tu'utu'uni ngāue

'Eiki Palemia Le'ole'o: Sea tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea 'o e Kōmití. 'Eiki Sea ko e Lao ko ē fonuá ni 'oku *apolitical*. Ko e 'ofisakoló mo e pule fakavahé 'oku 'ikai totonu ke na kau ki ha Kanititeiti. 'Oku totonu ke na tu'u tau'atāina, fakahoko hona fatongiá. Kapau leva 'oku hoko 'o pehē, pea lāunga'i, lāunga'i he 'oku 'atā pe ia 'i he Laó ke lāunga'i ha taha. Koe'uhí ko e maumau'i 'o e ngaahi tu'utu'uni ko iá pea ko e me'a ia 'e lava ai ke ma'a 'etau founa ngāué, tau fefalala'aki, lāunga'i 'oku 'ikai ke kovi. 'O kapau 'oku fai pehē.

Taniela Fusimālohi: Sea ki'i fakatonutonu atu, ko e 'oku 'ikai ke u mahino'i pe ko e Lao fē 'oku 'apalai ko ē ki he kau 'ofisakoló mo e kau pule fakavahé ke nau *apolitical*. He ko e Lao ia ko ē kia nautolú 'oku 'osi sipela'i pe ai e ngaahi me'a ko ē ki he ngaahi fatongia ko ē ke nau faí. 'Oku 'ikai ke u lau 'e au 'oku 'asi ai ha me'a ia ke nau kau nautolu he ngaahi me'a ko eni ki he filí. Pea 'oku 'ikai ke kalasi nautou ia ko ha kau ngāue fakapule'anga ke nau kau he tu'utu'uni ...

<010>

Taimi: 1710-1715

Taniela Fusimālohi: ... e ngāue fakapule'angá hangē pē ko e me'a ko ena 'oku ke me'a ko ē ki aí. Ka ko u fiu hono fakatonutónú he 'oku, ko e fa'ahinga ko eni e 'ofisakolo mo e pule fakavahe ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Oku nau vahe mei he pa'anga 'a e fonuá 'Eiki Sea pea kuo pau ke nau kau he tu'utu'uni mo e lao 'a e fonuá. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ka ko e fo'i me'a ko ē ko u 'uhinga ko ē ki aí he 'oku, ko e fa'ahinga ko eni ko e kulupu ko eni, 'oku fili ia 'e he kakaí kae ngāue nautolu ia he Pule'angá. 'Oku 'ikai ke u fu'u hanga au 'o mahino'i lelei 'a e, pea ko e fatongia ko ē 'oku nau faí ko e fatongia ia 'a e kau 'ofisa ia he 'ū potungāue ke nau sivi atu 'a e falekoloa, ko e lipooti e pekia. 'Oku lolotonga fai 'a e ngāue ia ko iá he ngaahi potungāué. Pea ko e me'a ia 'oku 'ikai ke mahino ai kia au 'i he me'a ko eni 'a e 'Eiki Minisitā pe ko e lao fē leva ia 'oku ne *cover* nau 'ulungaanga ko eni he taimi filí.

Ko u tui au ia ko e me'a eni ia 'oku totonu ke fai mo fakatonutonu 'a e me'a ko ē 'oku tonu ke 'i ai 'a e 'ofisa fakavahefonua ko eni kau 'ofisakoló pe 'oku nau 'i he malumalu 'o e me'a fē. Ko ē 'oku nau fili ia he kakaí ke faifatongia ma'a e kakaí pea nau ō nautolu 'o faifatongia ma'a e Pule'angá, pea hoko ai 'a e palopalema ko eni 'oku talanoa ki ai 'a Ha'apai 12. Nau malele ki hē, malele ki hē, malele ki hē. Pea 'oku totonu ke fai ha fakatonutonu ia e me'a ko eni ka tau ma'opo'opo.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea 'oku tatau pē mo tautolu. 'Oku fili tautolu he kakaí pea tau ō mai 'o ngāue he Pule'angá. Me'a tatau, 'oku 'ikai toe kehekehe. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fokotu'u pea poupou.

Taniela Fusimālohi: ‘Io ka ‘oku ‘ikai ke u tui Sea ‘oku tali mai ‘e ia ‘a e fehu’í. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha lao ia ‘i he laó ‘i he’etau laú ‘oku ‘asi ai ha me’a ia fekau’aki mo e kulupu. ‘Oku hangē ia ‘oku nau tētē holo pē nautolu he ko eni ‘oku ‘omai e lao ke ‘ai ‘enau penisoni mo e me’a.

Fokotu’u ke fakalelei’i Lao kau ‘Ofisa Fakavahenga mo e ‘Ofisakolo ke ‘oua nau kau he ngaahi me’a fakapolitikale

Mateni Tapueluelu: Ki’i tokoni Sea ki ‘Eua 11 kapau ‘e laumālie lelei pē. Ko e tokoni Sea ko hono ‘uhingá ke fokotu’u atu eni pē ke ‘ave pē ki he Pule’angá ki hono fakakaukaua na’a kuo taimi ke fokotu’u ai ‘i he Lao ko ē ‘a e kau ‘Ofisa Fakavahengá mo e ‘Ofisakoló ke mahino e tu’unga ‘oku nau ‘i ai. Hangē ko ho’o me’á ‘e ‘Eiki Palēmia Le’ole’o ke mahino ‘oku nau *apolitical*. ‘Oku ‘ikai ke nau kau ki ha tafa’aki he ‘oku totonu ko e kau Fakafofongá pē ‘oku politikí. Kae tukuange ke nau tau’atāina ‘oua te nau kau ki ha tafa’aki kae faifatongia tatau, ko e ‘uhingá ko e kolo mo e vāhenga. Kapau ‘oku pehē pea fokotu’u ā ki he’enau lao ko ē ‘anautolú he ‘oku ‘ikai ke nau kau foki nautolu ia he Lao PSC, ‘oku tohi’i ai ke ‘oua ‘e kau ‘a e kau ngāue fakapule’angá ‘i he me’a fakapolitikale. Kapau ‘oku pehē ia pea tohi’i ā ke ‘omi fakataha mo e Lao Fakaangaanga ko ena ‘oku fakahangahanga maí, ke tohi’i ā ki he’enau laó. Fu’u mamafa ‘aupito e me’a ko ia ko eni Hou’eiki. Pea ‘oku tuku atu pē ki he Feitu’u na mo e poupou ki ‘Eua 11. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai pē Fakafofonga ‘oku fakatokanga’i pē he Tokoni Palēmiá ‘a e me’a ko ena ‘oku ‘omai he Feitu’u na. ‘E 13.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Palēmia Le’ole’ó kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā, Hou’eiki Nōpelé. ‘Eiki Sea ko u fakamālō atu he ki’i faingamālie kuo ‘omai ma’akú. Ko e anga pē ‘eku fokoutua hake ke fai pē ha ki’i tokoni. Ko e kau pule fakavahe foki mo e kau ‘ofisakoló ko e kau, ‘oku nau *under* he ‘Ofisi e Palēmiá. Pea ko nautolu ‘oku nau ngāue ai ‘i he pule’anga fakakoló pea ‘oku ou tui ‘oku ‘osi mahino pē kia kinautolu e me’a ‘oku nau fakahokó. Pea kapau ‘oku ‘i ai hanau fāmili te nau ‘ofa ai ka ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ke nau pehē kuo nau fakapalataha pea mo e kau, ka ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai ‘a e kau ‘ofisakoló he taimi ní, ‘oku haafe Pule’anga, haafe kakai. Mahalo ko e ki’i tokoni pē mo e ki’i poupou Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fokotu’u pea poupou. Ko ia ‘oku loto ke tali, Fika 7. Ki’i kole atu pē Fakafofonga fakamo’ui mai pē maama he ‘oku ki’i takai pehē ‘eku vakai. Me’a mai Fakafofonga Tongatapu Fika 7.

Paula Piveni Piukala: Tapu pea mo e Seá pea tapu ki he kau Mēmipá. Sea ko u faka’ofa’ofa’ia ho tatakí e Falé he efiāfi ni pea ko e ‘uhinga lahi ai ‘eku fokoutua hake ki ‘olungá Sea. Nau hanga foki ‘o ta’ofi e motu’á ni ke toe tālanga ho Falé ka ko ‘eku faka’ofa’ofa’ia atu ho’o fakahoko fatongia he efiāfi ní ko u pehē ke u tu’u hake ai leva ‘o ‘oatu ‘eku fakakaukaú ki he lipooti ko eni kae fakalaumālie lelei pē Sea.

Ko e lipooti ko eni hangē ko e felafaoakí ‘oku hoko aí ‘a e mahu’inga kia au ‘a e lipooti ko eni, tatau ki he kau tangatá ni. ...

<002>

Taimi: 1715-1720

Paula Piveni Piukala: ... ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i me’a ‘oku ou hoha’a ki ai, ka u toki lave ki he *issue* ‘oku pehē ‘oku *miss out*. ‘Oku ou tokanga’i hifo ‘i he peesi 13 Sea, ‘a e fakapeseti ‘o e kau ma’u vouti. ‘I he fili lahi, ‘oku ‘i he Tongatapu 4 ko e peseti pē ‘e 61, taimi ko ē ‘oku fai ai ‘a e fili si’i peseti pē ‘e 49. Ko Tongatapu 6 na’e fili lahi peseti ‘e 61, fai ai ‘a e fili si’i peseti ‘e 51. Ko Tongatapu 7 peseti ‘e 59, fai ‘a e fili si’i peseti ‘e 53.

Ko e fekau ‘oku ‘omai ‘e he sitetisitika ko eni Sea, ‘a e *turn out* ‘a e kau ‘a e kakai ke mo’oni ‘a e taumu’a ‘oku ‘omai ‘i he peesi 8, ‘a e pule fakatemokalati ‘oku mātu’aki mahu’inga ke fakahoko lelei, mahu’inga ke kau ‘a e kakai. Ko e kole ki he Minisitā ke nau ‘ai mu’a ha founa ke ne hanga ‘o faka’ai’ai ‘a e kakai. Na’e toki ‘osi ni pē ‘a e fili ‘a *New South Wales*, Fale Alea ‘o Niu Sauele, uike kuo ‘osi. ‘Oku mo’ua ‘a e tangata totongi tukuhau kapau he ‘ikai ke ‘alu ‘o fili.

‘I ai ‘a e fa’ahinga faka’ai’ai ia te tau lava ‘e tautolu, ka ko e me’a ia ‘a e Minisitā pea mo ‘ene potungāue. Ko e me’a ko ē ‘oku ou hoha’a ki ai Sea, na’a ‘oku hangē ki’i līpooti ko eni ko e tufa ko eni ko eni *shopping* ko eni ‘i he *COVID*, pea hoha’a ‘a e finemātu’a ‘o faluku ‘a e *shopping* ia kae li’aki ‘a e kauleká ia.

Mahu’inga ke faka’asi mai he Lipooti Komisoni Fili ‘ene patiseti mo e lahi fakamole ki he fili lahi & fili si’i

Ko e līpooti ko eni mahu’inga ‘aupito ke ‘omai ‘a e lahi e patiseti ‘o e *department* ko eni, ‘ikai ke ‘asi ia heni. Fakamole fakatatau ki he polokalama, ‘ikai ke ‘asi ia he. Ko e me’a ‘oku ou hoha’a ki ai he ‘oku ou loto, mahu’inga e ‘omai ‘a e līpooti ke tau ‘ilo ko e hā ‘a e fakamole ‘oku *bare* ‘e he kakai ‘o e fonua ‘i he taimi ‘oku fai ai ha fili si’i, he te ne hanga ‘o ‘omai ‘a e mahu’inga ki he *process* ‘oku tau fou mai ai, ‘a ‘etau founa fili, hā ‘a e lahi ‘o e fakamole ki he fili lahi.

Ko e ‘uhinga ‘eku fakatalanoa ki ai Sea, he neongo ‘oku mo’oni ‘aupito ‘a e fakalave ‘a e Tokoni Palēmia ki he tau’atāina ki he ō mai ‘o kanititeiti. Sea, ‘e tokoni ‘a e *data* ko eni ke tau fakakaukau’i ke fakafāfāsi’i ‘o e matapā ‘o e hoko ha taha ko e kanititeiti. Ta’u ni, pekia ‘e 3 kamata pē nofo falemahaki ‘i he ‘osi pē ‘a e fili, *issue* mahu’inga ia Sea, ke fakapotopoto e fili ‘a e kakai, pau ke ‘uluaki fakapotopoto e *process*. Ta’u ni *unseat* ‘e 3. ‘I ai ‘a e fatongia ia ‘oku totonu ke fakahoko ‘e he potungāue ko eni ka ko hono faingata’a Sea he ‘oku ‘ikai ke ‘omai ha patiseti ia ‘i he līpooti ko eni.

‘Oku ou kau au pea mo e Fakafofonga ‘o Tongatapu 8 he fo’ou, ka ‘oku mahu’inga ‘a e *format* ‘a e līpooti ‘o hangē ko ia na’e ‘osi tālanga’i, ke ‘ofa mu’a ‘o hoko ‘a e līpooti ke tau lava ako ai. Ko e *issue* ko eni ‘a e *low turn out*, ‘oku lave ki ai ‘a Vava’u 14 mo Ha’apai 13, ‘oku ‘ikai ke faingofua ‘a e founa ka ‘oku mahu’inga ke tau sio ko e hā ‘a e patiseti, te’eki ai, hangē ko e lau ‘a Tongatapu 4, te’eki ai ke ‘asi mai ha *complaint* ia heni fu’u lahi, na’a ‘oku patiseti ta’efakangatangata ko ā ‘a e potungāue ia ko eni, ke tau ...

Ko e mahu’inga ko ē kiate au ‘e Sea, Minisitā Pa’anga ē, ke ‘osi ange ‘etau tali pē ko ‘etau ta’etali ka ‘oku mahino’i e ‘ū, ‘oku ou faka’amu kapau te tau ki’i *break*, he ‘oku ou me’a atu kuo toka mai ‘a e Hou’eiki, tau ki’i *break* kae feinga mu’a ‘a e kau me’a ko ē ke ‘omai ‘a e ki’i fehu’i ko ē ko ē tali ‘a e fehu’i ‘a e Tongatapu 8 ke tokoni mai ki he’etau faitu’utu’uni mo ‘etau ‘unu kimu’a. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai pē ia Fakafofonga na'e 'ai ke tau *break* he 5, ka koe'uhi ko ho'o taimi. Ka ko e me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai, kuo 'osi teuteu 'a e Fale ki ai ki he kaha'u. Tau 'osi mateuteu 'i he taimi ni ka toe 'omai ha lipooti 'oku tau 'osi ui 'e he Fale, tali 'e he Fale ke 'i ai 'a e komiti, 'o fakatatau mo e me'a ko eni 'oku ke me'a mai ki ai, ka 'oku tau 'amanaki pē ki he kaha'u 'e fou mai 'i he Pule'anga 'i he me'a ko ia 'oku ke me'a ki ai. 'Omi 'a e fakamole, ha 'a e me'a na'e ngāue'aki 'a e pa'anga, meimei tatau kotoa pē 'ū lipooti ia, 'ai pē ke 'uhinga ke fakatokanga'i. 'E Hou'eiki mou fēfē, tau ki'i mālōlō, tau mālōlō pē 'i he miniti 'e 10 ē, pea tau foki mai.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<005>

Taimi: 1735-1740

Sātini Le'o: Me'a mai e Sea 'o e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: 'Io hoko atu Fakafofonga Fika 7.

Tokanga Tongatapu 7 ki he founa fili & ngaahi fakangatangata'anga fakavāhenga fili pea ke fai ngaue'aki

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea pea tapu mo e kau Mēmipa fakamālō atu ki he ma'u faingamālie. Ko e ki'i me'a pē eni ia 'oku ou hanga 'o 'ohake ke fakatokanga'i ke kau mu'a hono fakakaukau 'i he Komisoni Fili 'a e anga ko eni 'a e vahevahe faka-*constituency* pea mo e vahevahe faka'ofisa fakavāhenga. 'Oku mahino ki he motu'a ni ko e palopalema 'a e anga 'a e founa fili 'oku tau fili fakavāhenga 'ofisapule fakavāhenga pea tau toe fili ko e kanititeiti faka-Fale Alea pea 'oku hanga 'e he *boundary* ko ē 'o e ngaahi *constituency* 'o tu'utu'u 'a e ngaahi vāhenga 'o 'ikai ke kei 'uhinga lelei nau 'osi *raise* pē 'isiu ko eni kimu'a nau 'osi 'ohake pē 'a e 'isiū ko eni kimu'a. Ko Tofoa 'oku 'i ai 'a e konga 'o Tongatapu 1 'i Tofoa 'oku 'i ai 'a e konga 'o Tongatapu 2 'i Tofoa 'oku 'i ai 'a e konga 'o Tongatapu 7 'i Tofoa, ka ko e 'ofisakolo 'oku taha pē, 'ikai ke 'uhinga lelei 'a e vahevahe ko ia pea ko u kole 'oku mahu'inga ke tokangaekina e me'a ko eni ke fai ha me'a ki ai.

Ko e fakamuimui pē ki'i 'isiū na'a ku loto ke u 'ohake Sea. Ko hono 'uhinga ko e 'uhinga ia na'e 'ikai ke u pou pou ai he kapau na'a mou fakatokanga'i na'e 'ikai ke u pou pou ki hono 'omai 'a e fakatonutonu ko eni ki he kau pule fakavahe mo e kau ...

<007>

Taimi: 1740-1745

Paula Piveni Piukala : ...'oku mahu'inga kiate au ke tau ki'i *marking time* heni 'o fakatonutonu. 'Oku ou ongo'i hala 'aupito 'e Sea ke tau tafoki hake pē 'o talanoa vāhenga talanoa monū'ia lolotonga ko ia 'oku faingatā'ia 'a e kakai 'o e fonua he'etau toki mavahe mai mei he ngaahi. Kia au ki'i taimi ai, tau fakalelei'i mu'a 'a e anga e fo'i fōtunga pē ko e fa'unga hono vahevahe faka.. He 'oku ou tui ko e 'ikai pē ke maama lelei kapau te tau hanga 'o fakakakato ai leva 'a e fakakaukau 'o e *local government*.

Mo'ale Finau : Sea Fakafofonga ki'i pou pou pē ki'i miniti 'e 1.

Paula Piveni Piukala : Sea tukuange pē ha'ane ki'i miniti kae fakakakato. Ko e fa'ahinga hū eni 'oku 'ikai ke u ongo'i Sea 'oku kei totonu ke kei fai.

Sea Kōmiti Kakato : Sai ko 'etau Tu'utu'uni 'atautolu kapau 'oku 'ikai ke ke tali ha tokoni pea kapau ko e fakatonutonu 'io te u 'oange...

Mo'ale Finau : Ki'i tokoni pē Sea. Ko 'eku tokoni ki he Fakafofonga ko e Lao ko eni e Pule Fakavahe na'e toki fakahū mai hangē ki he motu'a ni Sea 'oku 'ikai ha silini ia 'e tākaki ke pehē ko e vāhenga. Hangē kiate au ko e fo'i liliu pē 'o e ngaahi fo'i ta'u pea foaki 'enau me'a'ofa pē 'i he fo'i vāhenga pē kuo 'osi 'i ai. 'A ia ko e 'uhinga pē foki hangē ko eni ko e me'a 'a e Fakafofonga mo'oni pē ia. Kapau 'oku 'uhinga 'a e Fakafofonga ia ko ha silini fo'ou hiki vāhenga kiate au ia 'oku 'uhinga lelei 'oku *makes sense* Sea. Ka ko e poini ko ia 'oku 'oatu 'Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala : Sea ko u fakatonutonu atu 'a e tokoni ko eni.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io me'a mai.

Paula Piveni Piukala : 'Oku mahu'inga 'ete maa'usia 'a e ngaahi *issue* ko eni. Pea na'a ku faka'amu ange kapau na'a ko e 'omai mei he Pule'anga he 'uhinga ko eni Sea. Kapau ko e 'uhinga ke *bench marking* mai ke fakatonu mai 'a e kau 'ofisakolo mo e kau pule fakavahe ki he Fale Alea ni Sea ko e Fale Alea ni ko e Pule Uá ia. 'Oku malumalu 'a e 'Ofisakolo mo e Pule Fakavahe he Pule 'Uluaki. 'E fēfē e toenga 'o e kau ngāue 'oku malumalu 'i he Pule 'Uluaki. Mahu'inga ke tau fakakaukau'i ka ko e 'elito 'o e me'a he 'oku felāve'i eni mo e *benefit* 'e iku pē ki he pa'anga. 'Ikai ke 'asi mai ia 'i he 'aho ni, ka 'e 'asi mai 'apongipongi. Ko e 'uhinga 'eku fokotu'u Sea, fakataimi 'etau fokotu'utu'u ke tau talanoa he *benefit* mo e lelei fakafo'ituitui ka tau fakakaukau'i mu'a ha fa'unga ke fakapapau'i 'oku malu e tukuhau e fonua pea pule'i lelei. Kae 'oua te tau, he 'oku ou ongo'i 'oku ai e mahu'inga ia he fo'i mangafā ko eni, ke tau toe siofi 'a 'etau 'unu kimu'a fekau'aki mo e founa Fili Fale Alea. Ko ia pē Sea mālō e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Fakafofonga 7.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e hoha'a Tongatapu 7 he founa fili Fale Alea

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea ko e me'a ko eni na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga fekau'aki mo e Lao Fakatonutonu ko eni ki he kau 'Ofisakolo mo e kau 'Ofisa Fakavahefonua 'oku makatu'unga ia 'Eiki Sea he ngaahi me'a 'oku lolotonga hoko 'a ia ko e taimi ko ē 'oku mate pē ha, pē 'osi ai ha ngāue 'a ha taha, fiema'u ke fai 'a e vahe 'a e ki'i monū'ia he 'oku nau fai pē hono kole he taimi ki he taimi. Na'e 'i ai e motu'a 'ofisakolo ia 'e taha Sea na'e toe 'ene māhina 'e 4 pea kakato 'ene ta'u 'e 15 pē ko e māhina 'e 1. Ne ta'e'aonga ia he ne toho ia kimu'a 'oku te'eki ai kakato 'a e ta'u 'e 15. Kai toe lava 'o fai ha tokoni ki ai, ko ia si'i nofo ai pē tangata'eiki ko eni, 'ikai ke ma'u hano monū'ia. Ko e me'a ko ē ko ē ki he *boundaries* ngaahi ngatangata'anga 'oku 'i ai e Komisoni makehe ia ki he ngaahi ngatangata'anga 'Eiki Sea. Pea na'e makatu'unga hono vahevahe 'o e ngaahi ngatangata'anga mei he fika ko e 5000 tupu ki 'olunga hake ai pē 'i lalo hifo ai 'aki 'a e peseti 'e 10.

Lord Fakafanua : Sea faka'apa'apa pē ki he 'Eiki Tokoni Palēmia ka 'oku ou fakatonutonu atu 'ene me'a.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Io fakatonutonu. Ki’i me’a hifo Palēmia Le’ole’o.

Lord Fakafanua : Kātaki pē 'Eiki Palēmia ‘oku mahino pē ho’o fakamalanga ka ‘oku ke me’a mai koe ki he fa’ahinga fili ko eni ‘o e Hou'eiki Fakafofonga Fale Alea. Ko ia ..

<008>

Taimi: 1745-1750

Lord Fakafanua: ... feme’a’aki eni ‘i he vāhenga fili ko eni ‘o e kau pule fakavahe mo e kau ‘ofisakolo. ‘A ia ko e na’e ‘ai pē ke u ke u talanoa atu ki ai Sea kimu’a pea ke vahe ‘i ha taimi ...

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai lolotonga fai e feme’a’aki he taimi ni ‘i he Lipooti ko ē ‘a e Komisoni Fili.

Lord Fakafanua: Ko ia ka na’e fakamalanga mai ‘a Tongatapu 7 ‘oku tali mai ki ai me’a ko eni ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia fekau’aki pea mo e ...

Sea Komiti Kakato: Sai pē Tokoni Palēmia ke me’a atu e ‘a e ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai ka ke toki ...

Fakatonutonu ‘Eiki Sea fekau’aki mo e ‘ikai fenāpasi fili kau Fakafofonga mo e fili kau ‘ofisakolo & pule fakavahe

Lord Fakafanua: Koe'uhí ‘oku ‘ikai ke fenāpasi e fili ko eni ‘a e kau Fakafofonga ko eni Fale Alea pea mo e fili ko ē e kau ‘ofisakolo mo e kau pule fakavahe ka ‘oku me’a mai e 'Eiki Tokoni Palēmia he fili ko eni e kau Fakafofonga ‘a ia ‘oku ‘i ai pē ‘ene mo’oni ‘oku pule ki ai e *Electoral Commission, Boundary Commission* ka ‘oku ka ko hono fenāpasi naua ‘i he Lao ia ‘a e kau Pule Fakavahe mo e kau ‘Ofisakolo ‘a ia ‘oku hā ‘i he *schedule* ‘uluaki ‘a hono vahevahe pea ko hono fakalelei’i Sea ke toki me’a ki ai e Hou’eiki ko hono fetongi e *schedule* ‘uluaki ‘i he Lao ko eni ki he kau ‘ofisakolo mo e kau pule Fakavahe ke tatau pea mo e fili ko eni ‘i he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae lava ke ‘ofisakolo pē ‘e taha ki he kolo ‘e taha mo e pule fakavahe ki he vāhenga fili ‘e taha kae faingofua ‘o ‘ikai ke toe fetō’aki ‘a e ngāue ko eni ‘a e kau ‘ofisakolo mo e kau pule fakavahe pea mo e ngāue ko ē Fakafofonga Fale Alea. Fakatātā ‘aki eni Sea ko e *schedule* ‘uluaki ko eni ‘i he Lao ko eni vāhenga fili pē pule fakavahe ‘e 8 ‘i Tongatapu hili ko ia ko e kau Fakafofonga ‘oku fili ‘i Tongatapu ‘oku 10. ‘E malava pē ke tau hanga ‘o liliu e *schedule* ‘uluaki ke tatau pē ‘a e vāhenga fili ‘e 10 e kakai ki Fale Alea pea mo e kau pule fakavahe ki he vāhenga fili ‘e 10 fakatatau ki he fiema’u ko ē ke fenāpasi e ngāue ‘a e Fakafofonga pea mo e pule fakavahe ko ia pē fakatonutonu ki he me’a ko eni e Tokoni Palēmia Sea.

Tali Pule’anga ki he ‘uhinga e vahevahe ngaahi ngatangata’anga vāhenga fili

'Eiki Palēmia Le’ole’o: 'Eiki Sea ko e me’a ko ē na’a ku lave ki ai ‘a e ‘uhinga ‘o e vahevahe ko ē ko ē ‘oku makatu’unga ai kongā tolu ‘a Tofoa ia mo e me’a. Ko e ‘uhinga ia na’e fai e vahevahe ko ē he *boundaries commission* ‘o a’u ki he tu’unga fika’i pēseti ‘e 10 ki ‘olunga pēseti ‘e 10 ki lalo ‘i loto ai ‘a e tokolahi ko ē ‘o e *voters* ‘i he ngaahi ngatangata’anga ko ē he

taimi ni. Hangē pē ko e me'a ko ē 'a e Sea Sea 'e lava pē ia ke fai hono fakatonutonu ka kuo pau ke tau sio ki he ngaahi tafa'aki kehekehe ke lava ke fakahoko 'a e fakakaukau ko ia. Ko ia Sea 'oku ou fokotu'u atu ā 'eku ki'i lipooti vaivai ke tali ā he Fale ni mālō.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupu ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti ...

Mo'ale Finau: Sea. Ki'i miniti pē taha pē fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: Sai sai pē ia me'a mai ...

Mo'ale Finau: Mālō Sea. Sea 'oku ou tui ko e Fale ko eni kuo pau ke matu'aki mahino 'aupito 'aupito 'ete hiki nima fai 'i he'ete tui fakapapau koe'uhí 'Eiki Sea he ko e taimi 'oku te hiki nima ai kuo te 'alu kita mo e kakai ko ē 'oku te hanga 'o fakafofonga'i 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko ha me'a ma'ama'a. 'Oku ou faka'apa'apa lahi ki he Fakafofonga Fika 7 'i he'ene fakamatala ki he 'uhinga na'e 'ikai ke hiki nima ai 'i he lao ko eni 'oku tau situ'a mei ai. Pea ne mai leva 'ene 'uhinga pea 'oku fanongo mai e kakai 'o e fonua 'Eiki Sea koe'uhí ke nau lava 'o tui mo fakafetaulaki'i 'a e tui 'a e Fakafofonga.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea ki'i fakatonutonu atu tau foki mai mu'a ki he'eku ki'i lipooti ke tuku e lao ia ko ē ...

Mo'ale Finau: Ko ia. 'UHINGA eni Sea.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ke toki alea'i ia 'a mui.

Mo'ale Finau: Ko 'eku foki eni ki he lipooti.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Ko hono mo'oni 'e Tokoni Palēmia kapau te u ta'ofi ha Fakafofonga 'e tukuaki'i ko e Sea kovi au. Ko e me'a ia 'oku hoko he Fale ni.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Ika ko e Sea 'Ukamea e Feitu'u na ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Sea te u 'oatu leva 'eku tu'utu'uni fokifoki mai ē.

Mo'ale Finau: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Tahataha mai ki he'etau me'a 'oku fai.

Mo'ale Finau: Sea ko 'eku fokoutua hake ke u fakamatala ki he 'uhinga 'oku ou poupu ai ki he me'a ko eni. Ko e 'uhinga 'eku poupu 'Eiki Sea he 'oku 'ikai ke 'i ai ha silini lahi fo'ou 'e tānaki ko e 'uhinga pē ia koe'uhí ko e ko hono mai pē 'enau fanga ki'i ta'u ngāue pea 'omai pē honau pale 'Eiki Sea mei he'enu vāhenga totonu ko ē 'a nautolu.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu e Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me'a hifo.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea kae'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Ko 'eku fakatonutonu Sea ko e Lao Fakaangaanga eni 'oku 'i he Komiti Lao Sea 'oku te'eki ai ke fakafoki mai ki he Fale Alea ni ki heni ke fai hono tālānga'i pea mo hono pālōti'i 'oku kei ko e Lao Fakaangaanga ko ia 'oku 'osi tukuhifo ki he Komiti Lao kae toki foki mai. Ko e 'uhinga ...

<009>

Taimi: 1750 – 1755

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... ia 'a e Fakafofonga Tongatapu 7 'i he pālōti ko ē 'uluaki Fale Aleá. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Fakafofonga

Mo'ale Finau: Sai pē Sea, fakafoki atu pē Sea kapau ko ia pea tau, fakafoki atu pe motu'á ni ia mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ko 'etau ako ko eni na'e toki 'osí ē, 'oku kau mo e tapu ange mo kimoutolu Hou'eiki 'oku kau mo e me'a ko e feivaleloi ke tuku, ka te fanongo. Koe'uhí he 'oku fihia e fatongia e Seá ia 'o pehē ko e, ke 'osi mea'i pe 'e he Feitu'u na ia e fo'i me'a te ke 'ai pea 'oku hangē 'oku ou tu'u leva 'oku ou faingata'a'ia ke ta'ofi e Feitu'u na ka 'oku ke me'a mai. Ko e me'a eni 'e 2 'okú ke ta'ofi ai 'a e Feitu'u na ai

Mo'ale Finau: Sea, tonu ke fiefia e Feitu'u na Sea he kuo fiefia e Fika 7 ho'o faifatongia'á pea ko e

Sea Kōmiti Kakato: Ko e 'uhinga e Fika 7 ke tuku ange pe hangē ko e me'a ko ena ke lolotonga fai he taimi ní. Tuku 'etau me'a 'atautolu ka ke me'a atu koe he faha'i ko ē.

Mo'ale Finau: Mālō Sea, kapau ko e anga ia ho'o fai fakamaau 'Eiki Sea, pea te u fai pe me'a 'a e Feitu'u na he ko e Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u pea poupu, me'a mai 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Ha'apai

Makehe'anga Lipooti Komisoni Fili

Lord Fakafanua: Tapu pe mo e Feitu'u na Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakatō. Ko 'eku fie fakamalanga pe 'aku ia ki he lipooti ko eni koe'uhí ko u toki fakatokanga'i hake ko e lipooti ko eni 'oku 'ikai ke muimui ia ki he ta'u fakapa'angá. 'Oku *calendar* 'oku hā pe ia he takafi 'uluaki ko eni lipooti. 'A ia ko 'ene fōtunga 'a'ana 'oku kehe ia me'i he toenga ko ē 'ū lipooti 'oku ko ē 'oku fakahū maí. Ka 'oku 'i ai e 'uhinga 'oku makehe ai e lipooti ko eni Hou'eiki.

Tokanga ki he mahu'inga ke faka'asi pa'anga fakamole he patiseti ki he fakahoko ngāue Komisoni Fili

Sea ko e lipooti ko eni 'oku 'i he malumalu ia 'a e Potungāue ko ē 'Eiki Minisitā Laó. Pea neongo 'oku kakato heni 'a e fakamatala ngāue ki he ngaahi fili lalahi pea mo e fili si'i. Ka 'oku 'i ai pe tokanga Hou'eiki ki he pa'anga fakamole na'e paasi ko eni he patiseti ke fakaikiiki mai 'a e mahu'inga totonu hono fakahoko e ngāue ko eni 'a e Komisoni Filí.

‘A ia ‘oku pehé ni e fakakaukauá Sea, ‘i he ‘esitimeti ko eni e ta’u 2021-22 na’e vahe’i ‘e he Fale Aleá e 119,2700. ‘I he ta’u fakapa’anga lolotongá na’e vahe’i e 99,4200. Hono fakataha’i e ongo patiseti ko iá, ‘i ai e feitu’u ‘i loto ai, ‘oku ma’u ai ‘a e palanisi e pa’anga kuo fakamole ‘i he ta’u ko ení ‘oku līpooti mai he 2022. Pea ‘oku ‘ikai ke hā mahino heni Sea, pea ko ‘oku fehu’i pe ‘aku ia pe ‘e toki ‘omai ia he līpooti ‘a e Potungāue ‘oku malumalu ai ‘a e *Electoral Commission*, ‘a e līpooti ko ē ‘Eiki Minisitā Laó, ‘uluaki fehu’i ia Sea.

Fehu’ia loto e Fale ki hano toki fakahū kakato mai fakamatala pa’anga Komisoni Fili he Lipooti Potungāue Lao

Ko e fehu’i hono uá, ko e hā e me’a ‘oku loto ki ai e Falé. Ke hoko atu pē founga ngāue ko ení ke ‘omai pe līpootí he ngāue ‘ata’atā ka tau toki tali ke ‘omai e līpooti fakapa’angá ‘i he malumalu ‘o e līpooti ‘a e ‘Eiki Minisitā Laó. Pe ‘omai e līpootí ke kakato ‘enau ngāue mo ‘enau fakamolé mo ‘enau patisetí ‘i he līpooti pe ‘e taha.

‘A ia ko u tui ko e fehu’i mahu’inga ia Sea ke tokanga ki ai e Hou’eikí he na’a tau ‘osi feme’a’aki ‘aneuhu ki he fōtunga e līpooti ki Fale Aleá ke toki fai ki ai ha alea e Kōmiti Filí. Pea ko eni ‘oku tau fakatokanga’i ‘oku ‘i ai pe ‘ū līpooti ia ‘oku ‘omai, ngāue ‘ata’atā pē ‘oku ‘ikai ha fakamatala ia ki he pa’anga kuo paasi ‘e he Falé. Ka ko e feitu’u ko ē ‘oku ha’u mei ai e fakamatalá kapau he’ikai ke fakahū heni ‘oku ‘i ai e faka’amu ke fakahū mai he līpooti ko ē ‘a e Potungāue ki he Laó, ko ia pe Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ki he ‘Eiki Nōpele ‘o Ha’apai, me’a mai

Kole Minisita Lao toki fakahū mai kongá fakamatala pa’anga e Komisoni Fili he Lipooti Fakata’u Potungāue Lao

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki Kōmití, ‘Eiki Sea ko e patiseti ‘a e Komisoni Filí ‘oku ‘i he malumalu ia ‘o e patiseti ko ē ‘a e *Justice*. Ka ‘oku tatau pe ia mo e Pilīsoné, ko ia ‘oku kole atu ai ki he Feitu’u na ke toki ‘omai mu’a e fakamatala pa’angá ‘i he līpooti ko ē ‘a e *Justice* kakato kātoa pe ai ‘a e ‘ū me’á.

He na’e fehu’i mai ‘anenai ‘e he Fakafofonga ‘e taha ‘a ‘emau to’o ‘a e pa’anga meí he filí ‘o kumi’aki e ‘ū me’alele ki Tolitoli. Ko u talange na’e lava ke tali he koe’uhí ko e hū pe ‘i loto ‘i loto voutí na’e ‘ikai toe ‘ai meí ha vouti kehe. Ka ko e fe’aveaki pe ‘i he loto voutí. Ko ia ko u kole atu Hou’eiki tau tali mu’a ‘e tautolu ē kae ‘omai ko ē ‘emau līpootí ke mau ...

<010>

Taimi: 1755-1800

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ... lave mai ai he tafa’aki fakapa’anga ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha pou pou ki ai?

Veivosa Taka: Sea ki’i miniti ‘e taha.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Fokotu’u ke fakakaukaua ange Komisoni Fili ngaahi ngāue pango ‘oku fakataumu’a ke tō ai ha kanititeiti he fili

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Seá mo e Fale ‘eiki ni. ‘Eiki Sea ko e ki’i me’a pē ko u tokanga au ia ai ki he Palēmia Le’ole’ó ki he, ke tokanga’i mu’a ‘a e tafa’aki ko eni ki he teuteu fakahoko ‘a e filí. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e ni’ihi ‘oku nau lohiaki’i ko e, ‘a e kakaí ‘uhinga ke te tō he filí. Ke kau ia hono fakakaukau’i he lao ko eni ‘a e ...

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: He Tu’utu’uni pē ko ē ‘o e Filí ‘oku ma’u ‘i he 2010, ‘oku tapu ke ‘ai e me’a ko iá ‘e ha taha. Kapau ‘oku ‘i ai ha pepa ‘oku paaki kuo pau ke fakangofua ia ‘e he kanititeiti. Mālō.

Veivosa Taka: Mālō Sea. ‘Oku, ko u poupuu atu ki ai ka ‘oku ‘ikai ke mālohi. Tau pehē pē kapau kuo fai e teu filí ia ‘oku fai au ha fo’i lea fekau’aki mo e Feitu’u na, tukuaki’i e Pule’angá pe ko e hā ha fa’ahinga tu’unga ke lava ‘o ta’ofi, ta’ota’ofi e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai mo’oní. Mālō Sea. Ko e ki’i kongá pe ia ko u tokanga ki aí.

Pāloti’i ‘o tali Lipooti Komisoni Fili 2022

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fokotu’u pea poupuu. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e lipooti ko ení ‘o hangē ko ia ko e me’a pē na’e fai e feme’a’aki e Fale Aleá, tali he fofonga ko iá, ta’u fo’ou ‘oku ‘i ai e fōtungá fo’ou ‘o e ‘omai e lipootí, fakahā loto ki ai tali ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a e Tevita Fatafehi Puloka, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Veivosa Taka, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto ki ai e toko 19.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki aí fakahā mai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, tau hoko atu Hou’eiki ē.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Mālō ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki Komiti Kakató, mālō.

Lipooti Fakata’u ‘Ofisi ‘Omipatimeni ki he 2020/2021 mo e 2021/2022

Sea Komiti Kakato: Lipooti hokó ko e ‘Omipatimení.

Lord Fakafanua: Tapu ki he Feitu’u na Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa Kakató. Ko e lipooti ko ení ‘oku fakataha’i pē hono tepile’i ‘a e ta’u fakapa’anga 2020/21 pea mo e Lipooti mei he ta’u Fakapa’anga 2021/2022 ka u kamata pē mei he ta’u Fakapa’anga 2020/2021.

Sea ko e lipooti ko ení ‘oku hā ai e tokolahi ko eni e kau ngāue tu’uma’u ‘i he ‘Omipatimení ‘a ia ko e toko 22. Ko e pa’anga patiseti na’e vahe ki he ngāue ko ení ko e 1.9 miliona ‘a ia na’e toe ‘i he hili ko eni e ta’u fakapa’anga ko ení ‘a e 116000. Ko e ngaahi keisi ko eni ‘oku,

na'e lolotonga toe ke fai ha ngāue ki ai pe ko e *pending cases* ko e *case* 'e 87 pea ko e 'ū *case* ko ē kuo lava 'o tāpuni 'oku a'u ki he 184.

Sea ko e ngaahi me'a lalahi na'e hoko 'i he ta'u fakapa'anga ko iá ko hono huufi 'a e *Case Management System* pe ko e *CMS*, 'a ia na'e fakahingoa ko e Tatalá. Pea 'i he ta'u tatau pē na'e toe *suspend* koe'uhí ke fai hano toe fakalelei'i.

Sea ko e ngaahi, ko e fatongia foki 'a e 'Omipatimení ke nau tali ha ngaahi lāunga mei he kakaí fekau'aki pea mo ha me'a 'oku tokanga ki ai e kakai e fonuá. 'A ia ko e 'ū lāunga ko ení 'oku fakapatonu pe ia ki he 'ū potungāue pehē foki ki he ngaahi kautaha fakapule'angá. 'I hono fakalukufuá Sea ko e 'ū *case* ko eni kuo tāpuní 'oku fakaikiiki atu pē 'i he lipootí. Ka 'i hono, 'i he peesi 25 'e me'a pē ki ai e Hou'eikí 'oku 'i ai e ngaahi pole lalahi 'oku fe'ao pea mo e ngāue ko eni 'a e 'Omipatimení pea 'oku hā pe ia 'i he peseti e ngaahi tali ko eni 'oku 'omai ki he 'ū launga ko ē 'oku fakahū. 'A ia ko e peseti 'e 60 'oku, 'a e 'ū fehu'i ko eni 'oku 'ave ki he 'u potungāue, 'oku ma'u e tali 'i loto he uike uá. Ko e peseti 'e 30 'oku toki ma'u mai e talí hili ha ...

<002>

Taimi: 1800-1805

Lord Fakafanua: ... fakatokanga tohi, pea ko e peseti 'e 10 Sea, 'oku fai atu pē tohi kae 'ikai pē ke 'omai ha tali. 'A ia 'oku 'ikai ke fenāpasi ia pea mo e tu'utu'uni 'i he lao ko eni 'a e 'Omipatimeni, kuo pau ke 'i ai ha tali mei he 'ū potungāue, pea 'oku fai pē ngāue ki ai Sea.

Ko e Ta'u Fakapa'anga ko eni 2021/2022, hiki hake tokolahi 'o e kau ngāue mei he 22 'i he ta'u kimu'a, ki he toko 26, pea ko e patiseti na'e tali 'e he Fale Alea ko e 2.2 miliona. 'I loto 'i he 2.2 miliona ko ia 'oku 'i ai 'a e 673700 ko e patiseti ia 'a e *anti corruption*. 'A ia na'e vahe mai ki ai koe'uhi ko e te'eki ai ke fokotu'u 'a e 'ofisi ko eni. Pea 'i he hili ko eni 'a e ta'u fakapa'anga ko eni, ko e peseti pē 'e 7 'o e *item* ko ia na'e fakamole. 'I loto pē 'i he 2.2 miliona na'e 'i ai mo e 60000 na'e vahe ki hono fokotu'u pea mo hono huufi 'o e 'Ofisi fo'ou 'o e 'Omipatimeni 'i Vava'u, pea 'oku lolotonga lele pē ia 'o a'u mai ki he taimi ni.

Ko e taimi pē ko eni na'e hoko 'a e, na'e tau mai ki Tonga ni 'a e *COVID 15/16*, pea na'e lahi 'a e ngaahi faka'eke'eke 'o a'u pē 'o 553 fekau'aki pea mo e *COVID*, ko hono ngaahi fakaikiiki 'oku 'i he lipooti pē Sea, ko e lahi 'o e ngaahi lāunga na'e fakahoko ki he 'Omipatimeni fekau'aki ia pea mo e vahevahe ko ē ngaahi tokoni mei he Pule'anga.

Ko e 'ū *cases* ko eni na'e, 'oku kei fai 'a e ngāue ki ai 'i he ta'u fakapa'anga ko ia, 2021/22 na'e 110 pea na'e lava 'e he 'Ofisi 'o e Omipatimeni 'o fakakakato mo tāpuni 'a e *case* 'e 110.

Sea ko e to'o konga lalahi pē ia 'a e lipooti mei he 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni, lolotonga 'i heni 'a e Omipatimeni Le'ole'o ke tokoni mai 'o kapau 'oku 'i ai ha ngaahi fehu'i mei he Hou'eiki Fakafofonga ka 'oku ou fokotu'u atu ke tali.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki lipooti ko eni 'oku 'omi mo hono ngaahi me'a fakapa'anga, ke mou me'a ki ai. Mahalo ko e me'a eni, ko ho'omou 'uhinga ke hangē e lipooti ko e lipooti ko eni, ka ke me'a mai ai leva Fakafofonga fika 8 Tongatapu.

Tokanga ki he kei ma'olunga ngaahi lāunga ki he 'Ofisi 'Omipatimeni kae 'ikai lava hano fakalelei'i

Vaea Taione: Tapu mo e Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. 'Oku ou fakamālō lahi 'a e motu'a ni ia ki he līpooti lelei ko eni 'oku 'omai 'e he 'Omipatimeni. Neongo pē 'eku fo'ou Sea ka 'i he'eku lau ko eni 'a e līpooti ko u fakafehoanaki mo e ta'u kuo 'osi, 'oku kei ma'olunga pē 'a e Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula 'i he lāunga.

'I he līpooti ko ē 2021 Sea, fo'i līpooti 'e 32, fo'i lāunga 'e 32 pea fokotu'u mai 'e he Komisiona ko e fo'i 6 ia ai na'e tāpuni, ka ko e toenga ko ē ko ē 'a e fo'i 26 ko ē 'oku toe ko ē 'i he 2021 Sea, na'a ne pehē 'e ia ia na'e fu'u fuoloa pē 'o 'ikai ha 'uhinga lelei, pea na'e 'ikai ha vā-fengāue'aki ofi ka kuo 'ikai ola lelei 'emau feinga, pea ne fokotu'u mai Sea heni, mahalo pē kuo taimi ke kamata ā ke vakai'i ha faka'ilo sivile pē hia 'o fakatatau mo e lao ki he 'Omipatimeni.

Faka'uhinga ko ē 'a e motu'a ni Sea ki he līpooti ko eni ko e fo'i 3, 29 Sea, peesi 10 eni. 'A ia ko 'eku fehu'i ia 'a'aku ia 'i he fo'i 29 lāunga ko eni 'oku 'i loto pē fo'i 26 ko ē ai mei he ta'u kuo 'osi, 'a eni ko eni 'oku 'uhinga mai ko ē ki ai 'a e Komisiona na'a kuo sai ā ke faka'ilo sivile, he 'oku 'ikai pē ke toe fai mai ha tokanga ia ki ai, ka u toki hoko atu mālō.

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'i ai pē ha Mēmipa 'oku fie me'a ki he me'a ko eni pea ke me'a mai, kae toki tali atu pē 'e he 'Eiki Nōpele fika 2 'o Ha'apai, ka ko e Sea 'o e Fale Alea ia.

Vaea Taione: 'Io mālō 'aupito Sea, 'a ia 'oku ou, ko e misiona ia 'oku 'osi mahino pea mo e fokotu'u ko eni 'a e 'Omipatimeni ko eni 'i Tonga ni, na'a tau ha'u kitautolu ia 'etau ha'u 'i he founa faingata'a 'o tau a'u mai ko ē ki he taimi ni. Kuo tau 'alu fakamāmani lahi, kau atu ki he ngaahi me'a, 'Omipatimeni fakavaha'a Pule'anga.

<005>

Taimi: 1805-1810

Vaea Taione: ...Ka ko e 'i he ha'u ko ē ko ē ki he fa'ahinga fokotu'u pehē mai ko ē 'a ia 'i he tui 'a e motu'a ni ia 'oku kei 'i loto pē 'a e fo'i 26 ia. 'A ia ko e me'a ko ē 'oku ou 'uhinga ko ē ki ai ko e 'osi ē 'a e mafai eni 'a e fu'u potungāue 'a e tuai ko eni ko ē ke fai ha fengāue'aki 'a e Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula ke solova 'a e palopalema ko eni kae lava he 'e toe hoko atu pē ia he ta'u kaha'u. 'E kei 'i loto pē 'a e fo'i 26 ia he 29 ko eni. Pea ko e me'a pē ia 'oku fai ki ai 'a e tokanga ki he lipooti ko eni Sea 'oku kei ma'olunga pē 'a e ngaahi lāunga pea 'oku 'ikai ke toe lava ia ke fai ha ngāue ki ai mālō.

Tali Sea Fale Alea ki he 'uhinga kei lahi ngaahi lāunga te'eki lava solova 'Ofisi 'Omipatimeni

Lord Fakafanua: Sea ko e tali atu pē ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 8. Ko e fatongia 'o e 'Omipatimeni ke nau feinga ke fakafetaulaki 'a e ngaahi lāunga pea mo e feitu'u ko ē 'oku fai ki ai 'a e lāunga. Ko e totonu 'a e tokotaha ko ē 'oku ne fai 'a e lāunga ke ne hanga 'o fai ha faka'ilo 'oku 'ikai ko e taumu'a ia 'a e 'Omipatimeni ko e 'ū keisi ko ē 'oku me'a mai ki ai 'io 'oku mo'oni ko e toenga ia 'o e 'ū keisi na'e *open* mei he ta'u kimu'a, ka ko e founa ko ē ke fakalelei'i ko ē 'a e founa ko ē 'a e Potungāue Savea ko e me'a pē ia 'a e

Potungāue Fonua ke nau ngāue ki ai. Ko e ‘ū *recommendation* ‘oku fakahū ‘i he ‘Omipatimeni ‘oku ‘ikai ke *binding* ‘oku fai ‘i he felotoi pea mo e potungāue ‘o hangē pē ko e taimi ko ē ‘oku ‘ave ai ‘a e ‘ū lāunga ‘oku ‘i ai ‘a e faka’amu ke tali mai ‘a e kau *CEO* ko ē ‘a e potungāue ki he ‘ū lāunga ko eni ‘oku fakahoko atu. Hangē pē ko ‘eku fakamatala atu kimu’a peseti ‘e 10 ‘a e ‘ū lāunga ‘oku te’eki ke ‘omai ha tali. ‘Oku ‘ikai ke fakafiemālie ia he koe’uhí ko e ‘uluaki sitepu pē eni ki hono feinga’i ke solova’i ‘a e palopalema ‘ū keisi lahi ‘oku lava ‘o tāpuni fiemālie ‘a e ni’ihi ‘oku fai ‘enau lāunga. Ko e ‘ū keisi ko ē ‘oku kei hoko atu me’a fakafo’ituitui ia ‘a e tokotaha lāunga ke ne toki fakahoko ha’ane lāunga ‘a’ana ‘i Falehopo ko ia pē tānaki atu Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Fakafofonga Fika 8.

Vaea Taione: Mālō ‘aupito Sea e Fale Alea. Ko e ki’i kole pē ki he Minisitā Fonua na’a lava ‘o ki’i lave mai he kongā ko eni Sea. Ko e hā e hoko atu kapau ... na’a ‘oku folau ‘a e tama ia ko ia ki muli, ka ko e ki’i ‘ai pē ke ki’i fakamahino mai he kei tu’u pē ia hē ‘o hokohoko atu ai pē ‘ikai ... ‘e lava pē ‘o tamate’i kapau ‘ikai ke toe fai ha me’a ia ki ai?

Fakamahino he Pule’anga ko e fatongia ‘Omipatimeni ke fakatotolo’i ngaahi lāunga ‘ikai ke faka’ilo hia

‘Eiki Minisitā Fonua: Mālō ‘aupito ‘e Sea ko e fokotu’u mai pē eni ia ‘i he tēpile 4 ‘oku fai ai ‘a e me’a ‘a e Fakafofonga ko e ngaahi lāunga ‘oku kei fai ‘a e ngāue ki ai, pea fokotu’u ai he Potungāue Fonua mo e Ngaahi Koloa ‘i he ngaahi ta’u kehekehe ai. ‘A ia ko e 18/19 ko e lāunga ‘e 6 ko e 2019/20 ko e 9 pea 17 ‘o tānaki ai ki he ngaahi lāunga ‘e 32. Ko hono fakakātoa ia hangē ko e me’a ‘a e Fakafofonga Fika 2 ‘a Ha’apai kuo ‘osi fai ‘a e ngāue ia ki ai ‘a e ‘Omipatimeni, kuo lava ‘a e ngāue ki ai pea toenga ia toki hoko atu ai ‘a e kau fehu’i ia ha me’a ke fakafiemālie’i kinautolu fekau’aki mo e potungāue ta’efakafiemālie ‘a e ngāue ‘a e potungāue ‘i he ‘uhinga na’a nau ō ai ki he tafa’aki ‘o e ‘Omipatimeni ke nau hoko atu ā kinautolu, he ko e potungāue pē eni ‘e taha ‘oku makehe mei ha toe potungāue ‘a e Pule’anga he ‘uhinga ‘o e kelekele ‘oku ‘i ai hono Fakamaau’anga. ‘Oku ‘i ai hono Fakamaau’anga. Ko e tefito’i fatongia ‘o e ‘Omipatimeni ko e fakatotolo pē mo tali ‘a e ngaahi fehu’i fekau’aki mo e ngaahi potungāue ko e faka’ilo ‘oku ‘ikai ke nau fakahokio ka ‘oku tau’atāina fakafo’ituitui pē hangē ko eni ‘oku hā atu ‘i lalo ‘i he palakalafi ‘oku fakakātoa ki he ngaahi lāunga ‘oku tau toloi mai ‘e 32 mei he Potungāue Fonua pea kuo tāpuni ‘a e ngaahi lāunga ‘a ia kuo ‘osi ‘a e ngaahi keisi ia ko ē ‘oku tau’atāina pē ‘a e kakai he ko e malu’i ‘enau koloa ke nau hoko atu ā ki he Fakamaau’anga ‘o e Potungāue Fonua ‘a e Fakamaau’anga Kelekele mālō Sea.

Vaea Taione: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupu, ‘Io me’a mai Tongatapu Fika 4.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole tapu mo e Feitu’u na kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato kai koā ‘oku hala ‘emau ma’u ‘o pehē ko e Fakamatala Fakata’u eni ia ‘o e 2020/2021 ka ko e 2021/2022 eni Sea...

<007>

Taimi: 1810-1815

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia 2021/22 eni ‘oku ‘i mu’a ‘ia au.

Tokanga ki he ‘i ai konga he Lipooti ‘Ofisi ‘Omipatimeni ‘oku kei fakapilitānia

Mateni Tapueluelu : Ko ia Sea ko e ‘uluaki pē Sea ‘oku fiema’u pē ke mau faitotonu pea hoko atu. ‘Oku ‘i ai pē faka-Pilitania ‘i he me’a faka-Tonga ko eni Sea ‘oku hā ia ‘i he peesi 16.

Sea Kōmiti Kakato : Mou me’a ki he peesi 16.

Mateni Tapueluelu : 18 Sea kātaki fakamolemole Sea 18. ‘A ia ko e taha na’e fakahoko he kau ngāue fakaikiiki ‘oku fakapilitania ia ko ena ‘i ‘olunga hake pē ē. Ko ia Sea makehe mei ai ‘oku ‘i ai ‘a e fiefia lahi mo e fakamālō lahi ki he ngāue kuo fakahoko ‘e he Potungāue ko eni. Fo’i faka’eke’eke ‘e 553 ko e fu’u ngāue lahi eni Sea makehe mei he a’u tonu atu ‘a e ni’ihi mo e ngaahi telefoni. Pea ‘oku ai ‘a e fakamālō ko hono ‘uhingá ko e toe fokotu’u ‘o e Va’a ko eni ‘i Vava’u pea ‘oku ‘i ai pē Sea ‘a e.. ko hono muimui’i ‘o e ngaahi lāunga kehekehe ‘i he ngaahi Potungāue kehekehe ‘a e Pule’anga ‘oku mau fakamālō’ia ‘i he toupili ‘a e Potungāue ko eni ke fakapapau’i ‘oku nau pukepuke pē ‘a e feinga ki he pule lelei ‘Eiki Sea.

Tokanga ki he ‘isiu fakamo’uilelei fekau’aki mo Tapuhia

‘Oku ‘i ai ha ki’i *issue* ‘e taha ia ‘Eiki Sea ‘oku ou fu’u mahu’inga’ia au ai, neongo ‘oku lahi ‘a e ngaahi *issue*. Pea ‘oku ou faka’amu pē au ia Sea ke fakamahino mai pē ‘e he ‘Eiki Minisitā tautonu pē ko e hā ‘a e tūkunga ‘oku a’u ki ai ‘a ia ‘oku hā eni ia he peesi 27. Neongo ‘e hā eni ia Sea ‘oku ngali si’isi’i ka ko e tūkunga ‘o e māmani ‘i he ‘aho ni mo e ngaahi tō ‘a e fakamamafa ‘i he mo’ui lelei ‘oku tupu ai ‘e ‘eku to’o hake ‘a e fo’i *case* ko eni Sea fekau’aki eni mo Tapuhia. Peesi 27. ‘Osi e fakatotolo Sea ‘oku fakahoko mai ai ‘oku mahino na’e ‘ikai ke fakalele ‘a Tapuhia ‘o fakatatau ki he taumu’a na’e fakakaukau’i ko e lingi’anga veve ‘oku tanu, ka ko e fu’u tākaki’anga veve ‘oku ‘ikai tanu. ‘I he’ene pehē kuo hoko ai ‘a e fakafanau ‘a e lango ko e nanamu ta’efe’unga mei Tapuhia ‘oku ‘ilonga ‘aupito ‘i he taimi po’uli pea ‘ave mama’o ‘e he hahau mo e magari ‘Eiki Sea. ‘A ia ‘oku mahino ‘oku palopalema ‘a e tafa’aki ko eni pea ko ‘eku kole ki he ‘Eiki Minisitā tau tonu, ke mai ange ha ki’i lave Sea pē ko e ‘Eiki Sea pē ia ‘i he tokanga’i ... ko e hā e ola kuo a’u ki ai ‘i he ‘aho ni ‘i he’ene a’u mai ki he 2023 ‘a e tūkunga ko ē. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai Tongatapu 7.

Tokanga Tongatapu 7 ki he faka’atā ke alea’i Lipooti ‘Ofisi ‘Omipatimeni hili ‘oku ‘i ai ngaahi lea fakapālangi fiema’u ke faka-Tonga’i

Paula Piveni Piukala : Sea, ‘oku ou tokanga atu na’a ‘ikai ke toe ui e Sea ko e Sea Ukamea. Ko e *issue* ko eni na’e ‘ohake ki he peesi 18. Ko ‘etau faka’atā pe ha

Sea Kōmiti Kakato : Ko ‘eku tokanga ki he Fakafofonga Nōpele he ko ia ‘oku ‘i ai e lipooti. ‘Eiki Nōpele ko e Fika 18 ‘oku mahino e ola ia ko e *issue* ‘e lāunga’i mai ‘oku lolotonga ‘i he Fakamaau’anga ko ia ko e hā e me’a ‘oku fakapālangi ai ‘a e fo’i konga ko ē. ‘Eiki Sea Fale Alea. Peesi 18 pea fakamolemole pē Fakafofonga Fika 7 ‘oku ou ki’i tuku taimi he koe’uhi ko e ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku me’a ki ai. Ka ko e kau ngāue ‘oku nau... Ke me’a mai ki he *screen*. Koe’uhi ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e tu’utu’uni ho Fale. ‘I he’ene pehē ‘Eiki Nōpele.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Ka u ki’i tokoni atu. ‘Io me’a mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Kātaki Sea. Tukuange e ki'i fakatafa'aki ko ē ke 'atā atu ai e Lipooti ...

<008>

Taimi: 1815-1820

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : ... 'i ai 'a Ha'apai he ko ena 'oku haohao atu 'ene lipooti mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō pē ka ko u tui pē he 'ikai ke tau maumau'i 'etau tu'utu'uni. Koe'uhí pē 'anenai nau 'alu 'anenai 'o fakahoko ki ai ka ko e 'Eiki Sea eni ko ia pē eni na'a ne me'a mai 'o fekau'aki mo e tu'utu'uni ko eni.

'Eiki Sea Fale Alea ko u tui pē mahalo 'oku tonu ke 'oatu ho'o lipooti ke ki'i 'omi angé e ki'i fo'i kongā fakapālangi ko ena ke liliu 'o faka-Tonga koe'uhí tau kamata ke ngāue 'i he Fale ni ki ha'atau ngāue ko e 'omai 'etau ngāue ki he tu'unga totonu ko ē 'o e Fale ni. Pea ko e me'a ia 'oku, na'e me'a ki ai e Fakafofonga Fika 5 ko e kakai 'o e fonua nau tokanga ki he polokalama faka-Tonga pe ko e lea faka-Tonga sai pē ki he Feitu'u na?

Lord Fakafanua: Ko ia Sea ko e ko eni 'oku fakahoko mai he 'Omipatimeni Le'ole'o mahalo na'e ta'omia pē ia he kau ngāue ke nau hanga 'o liliu faka-Tonga ...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Lord Fakafanua: E kupu ko eni. Ko e fo'i sētesi pē 'e ua Sea lava pē ia ke u fakatonutonu atu he taimi ni.

Sea Komiti Kakato: Sai pē sai pē ke mou ke ke toki fakatonutonu pē pea toe fakafoki'i mai 'uhinga ka tau toki hoko atu tau fou pē he founga ē. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ho'o Sea Fale Alea 'a 'au pea pehē 'e ta'efakaa'u atu e tu'utu'uni ki he Feitu'u na. Mahalo 'oku sai ange ke tau 'ai pē me'a ko eni koe'uhí ke *fair* he Fale ni. Na'a 'ohovale pē 'oku pehē 'e he kau Minisitā ko eni kuo tukuange he ko e Sea Fale Alea kuo tau hiki tautolu hiki ki he lipooti hoko.

Ngaahi me'a kehe ke fakatonutonu he Lipooti 'Ofisi 'Omipatimeni

'Aisake Eke: Sea Sea ko u ki'i kole pē au ke kau atu ai pē he fakatonutonu e fanga ki'i me'a ia ko eni ke toki foki mai ko u kole atu ...

Sea Komiti Kakato: 'Ai pē he pooni 'e 'ave 'o toe fakatonutonu toe fakafoki mai.

'Aisake Eke: 'Oku 'i ai mo e 'ū fika ia 'oku 'ai ke toe fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: 'Io. Me'a mai.

'Aisake Eke: Ka ko e me'a ia 'oku ou kātaki pē fakamolemole peesi 8 'uluaki pē 'oku 'ikai ke fakatēpile e lipooti ko eni. Tēpile 1, 2, 3, 4 'oku 'ikai ke fakatēpile ia kole hifō ai pē ke fakatēpile ko e peesi 8 ko e 'ai ko ē 'ū pēseti ko ena ko 'eku ma'u hifō ko eni ko e 'ū pēseti e pa'anga kuo 'osi fakamole 'i he patiseti ka 'oku 'ikai ke tonu ko e 'ai pē ke toe kau atu mo ia

fakamolemole 'i he fika'i ko ē 'o e pēseti koe'uhi ki he ki'i tēpile ko ia mo e, mo e fanga ki'i tēpile pē Sea ke kau atu ...

Lord Fakafanua: Pea tali pē fakatonutonu nau 'osi fakatokanga'i pē 'e au ka 'oku, ko ena 'oku fakapapau'i mai 'e Tongatapu 5.

Sea Komiti Kakato: Sai mālō tali ia fakatonutonu. Tali mo hono ki'i toloi atu tau hoko atu ki he fakamatala pa'anga.

Fakamatala Pa'anga Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2022

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato kae 'atā ke fakahoko atu ai pē 'a e toe fakahoko atu 'a e Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga 'o Tonga ki he Ta'u Fakapa'anga 'oku ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2022.

Hangē pē ko ē na'e fakahoko atu ki he Fale Alea Sea kuo kakato 'a e hono teuteu mai e fakamatala pa'anga 'o fakahū mai ko ení. Kakato mo hono sivi faka'atita 'e he 'Atita Seniale pea 'oku 'omai ai mo e fakamatala 'atita.

'Oku 'i ai e kongā 'e ua 'oku tokanga ki ai hoha'a ki ai 'a e 'Atita fakahoko atu fekau'aki mo e ngaahi pa'anga fakalakalaka. 'A ia ko e tautautefito eni ki he ngaahi taimi 'oku fai ai hono fe'ave'aki 'o e sēniti ko ia. Pea ko hono ua ko e fekau'aki mo e ngaahi ngaahi koloa 'a e Pule'anga 'oku kei fai 'a e ngāue lahi ki ai ko hono fakamā'opo'opo pea mo hono lau ke, ke mau.

'Oku 'oatu e fakamatala pa'anga hangē pē 'oku hā atu 'i he kongā 'e ua 'a ia ko e kongā 'uluaki 'oku fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni fakapule'anga 'oku hā ai e pa'anga hū mai hono totongi atu pea ko e 30 Sune fakataha mo hono fakahoa ki he 'esitimetī fakaangaanga mo e pa'anga mohe. 'I ai e kongā hono ua 'oku 'i ai e ngaahi fakamatala kehe 'a e ngaahi pa'anga 'a e Pule'anga kau ai 'a e ngaahi pa'anga tānaki mo e fakamole kau ai mo e ngaahi koloa mo e ngaahi mo'ua toe kau ai mo e ngaahi mo'ua 'a e Pule'anga, ngaahi 'inivesi 'i he ngaahi kautaha fakapule'anga mo e ngaahi feitu'u kehe pē pea mo e ngaahi pa'anga angamaheni. Ko ia ko u fokotu'u atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Fakafofonga Tongatapu 5.

'Aisake Eke: Sea tapu mo e Sea pea pehē ki he Komiti Kakato Sea ko e ki'i fakamālō 'aupito ki he 'Eiki Minisitā hono 'omai 'a e fakamatala pa'anga 'a e Pule'anga 'oku taimi 'aupito. 'A ia 'oku tatau mo e lao ko ē 'a e pa'anga ke 'omai kimu'a hono taimi pea ko u fakamālō lahi pehē ki he ngāue 'a e 'Atita mālō 'aupito e 'a e lava 'o 'omai 'a e lipooti ko ení Sea.

Mahu'inga ke fakatokanga'i ko e founga 'atita 'ikai fakapapau'i ne lava sivi'i kotoa ngaahi me'a fakapa'anga

Sea ko e ki'i lave pē ki ai Sea he lipooti ko eni mahino pē foki ko e kongā 'uluaki pē 'oku lave ki he 'Atita, Lipooti 'Atita ko u tui 'oku mahu'inga pē ke ki'i fakatokanga'i 'oku 'osi talamai pē he 'Atita 'oku 'ikai ke 'uhinga ko 'ene lipooti 'a'ana ko eni ko 'ene fakakaukau pē 'a'ana. Pea ko 'ene sivi 'a'ana ko eni 'oku 'ikai ke 'uhinga ia kuo 'osi kotoa ...

Taimi: 1820 – 1825

‘Aisake Eke: ... hono sivi ‘oku malava pē ia ‘e ia ko e ki’i me’a pe na’á ne sivi ‘ikai ke ‘uhinga ia. Na’e lava pe ke ‘i ai ha me’a ia na’e ‘ikai ke ne vakai’i ka ko e founa ‘atita pē foki. ‘A ia ko ‘eku ‘ai pe ‘e au koe’uhí na’a ‘i ai ha me’a na’a hoko ‘amui ‘o tau toki fakatokanga’i hake. Ka ko e ngāue ‘atita pe ia ko ‘ene ‘omai ia he kupu 6 ‘okú ne talamai pe ai ke fakatokanga’i ko e founa ko ení he ‘ikai ke fakapapau’i ia ai na’e lava ‘o sivi kotoa ‘a e ngaahi me’a ko ē ‘e ala ‘i ai ha palopalema pe kaiha’a pe nounou.

Tokanga pē ko e hā me’a kuo hoko he lahi ‘asi mai fetō’aki he pa’anga fe’ave’aki he pa’anga fakalalakaka

Kupu 2 pe Sea, na’e ‘osi me’a ki ai e ‘Eiki Minisitā, he kupu 4 ko ē ‘a e tala fakakaukau ko ē ‘a e ‘Atitá, mahino ‘aupito. Pea ‘oku ou tui ko ē ‘oku fai atu pe ngāue ‘e he ‘Eiki Minisitā ia ‘i he me’a pe ‘e 2. ‘A ia ko e koloa ko ē ‘a e Pule’angá, tō kehekehe ko ē ‘a e lēkooti ‘a e Falepa’angá mo e ngaahi Potungāué. Ka ‘oku toutou ‘asi mai eni e me’a ko eni ‘a ia he me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā. ‘Oku ‘asi mai, na’e ‘ikai ke pehē kimu’a, ‘a e fetō’aki ko ē ‘a e kehekehe ko ē ‘o e pa’anga fe’ave’aki ko ē pa’anga fakalalakaká.

Ko e ta’u eni ia ‘e 3 ‘eku fakatokanga’i ‘ene ‘asi mai e me’a ko iá. He na’e 3.9 e ta’u fakapa’anga kuo ‘osí. Ko eni ‘oku holo hifo ‘o 143000 pea ko u tui ‘e ‘ai pe ki he ‘Eiki Minisitā ke ne me’a pe ki ai koe’uhí ke ko e hā e me’a ‘oku hoko he, tautefito foki ‘oku pelepelengesi. Pa’anga mulí koe’uhí na’a ‘i ai ha tāla’a ‘i he vakai mai ko ē ‘a e ngaahi hoa ngāué ki he me’a ko iá Sea.

Tokanga ki he kehekehe fakamatala he faka-Tonga mo e fakapilitānia he peesi 6 ‘o e lipooti

Sea ko e konga hokó pē ko u lave ki he fakakaukau ko eni ‘a e ‘Atitá. Ko e kupu, peesi 6 ko ē ‘a e ‘Atitá, ‘a e *bullet point* fika 2 kimui, ki laló. Ko ‘ene fakamatala eni, ‘oku ‘i ai e fo’i kehekehe heni he fakaleá. Pea ko u ‘ohake pe ‘e au ki he Minisitā ko ‘eku toki fakatokanga’i hifo eni. Ko u tui pe ‘oku tonu ke fakatonutonu eni, ‘oku kehekehe e pālangí mo e fakatongá. ‘I he peesi 6 ko ē ‘o e fakapalangí ko e *bullet point* ko ē he fika 3, laine 1,2,3 laine 4. ‘Oku lave ai e ‘Atitá ko ‘ene ‘atita ko ē na’á ne faí na’e ‘ikai te ne lava ‘o fakapapau’i ‘a e ngaahi me’a ko ē ‘a e Poaté.

Ko e fo’i lea ‘okú ne ngāuea’aki ko e Poate, ka ko e fo’i lea ko ē ‘oku ngāue’aki ko ē ‘i he fakatongá ko e Pule’angá. Ko u tui ko e tonú ko e Pule’angá, *it should be Government instead of Board*. ‘Oku ‘ohake pe koe’uhí ki he ‘Eiki Minisitā ke ki’i vakai’i e me’a ko ení. He koe’uhí mahalo ko e tonú ia koe Pule’anga, ‘oku ‘ikai ke tonu ai ko e **Poate** ia he ‘oku fakatonga’i ko ē fakaleá ko e Pule’anga ‘oku ‘ikai ko e Poate. Pea ko u ‘ohake pe koe’uhí ke fai ha sio ki ai mo e ‘Atitá ‘i he fakalea ko iá, ‘i he me’a ko iá Sea.

Tokanga ki he hā ‘i he lipooti ne ‘ikai lava ke ma’u mai pa’anga muli mei he Pangike Pule

Sai ka u ki’i hoko atu pē, Sea ki he peesi hono ‘a ia ko e peesi 4 ia. Ki’i hoko atu pē Sea ki he

peesi 19, Sea felāve'i eni mo e ngaahi 'io peesi 15 ko eni 'i he lea fakapālangí. 'A ia ko e kupu ia hono 'ū nouti ko ē 'o e fakamatalá, kupu 3.2. 'A ia 'oku 'alu ki he kupu 3.2 ko eni 'i he fakatongá. Ko e ki'i kongá pe 'oku ou tokanga'i 'e au ia ai 'e Sea, pe ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá koe'uhí na'e 'ikai ke ma'u mai 'e he Pangikē Pule.

Ko e peesi 15, ko e *t*, 'a ia ko e *a, e, f, h, i, k, l, t* 'a ē ko ē 'i laló, 'asi ai na'e 'ikai ke lava 'e he Pangikē Pulé ia 'o 'omai e pa'anga na'e vahe'i 'i he patisetí ko e 2.4 miliona. Ko 'eku 'ai pe 'e au koe'uhí ke vakai pe ko e *hā* e 'uhinga na'e 'ikai ke 'omai ai 'e he Pangikē. He ko e ma'u'anga pa'anga e Pangikē Pulé ia ko e pa'anga mulí, *remittances*, pa'anga ko ē 'oku ha'ú.

Ko e fakamatala pa'anga ko ē 'a e ngaahi Pangikē 'i ai e pangikē 'e taha ko e *BSP*. Ko 'ene tupu ko ē na'á ne ma'u heni he ta'u fakapa'anga ko ení 'a e 22. Na'e 'alu ia 'i he 13 miliona, ko e lahi taha ia e pa'anga ha'u ko ē mei mulí. He ko e pa'anga pe foki ia kuo 'alu 'o peseti 'e 45. 'E tau pa'anga 450 miliona e fu'u tafe ko iá, ka ko e lahi foki ai ko e pa'anga pe kāinga, kakai Tongá. Pea mo e pa'anga mulí ka ko u 'ohovale 'aupito, ko 'eku 'ai pe 'e au ko 'eku 'eke ko e *hā* e 'uhinga na'e 'ikai ke lava ai 'e he Pangikē Pulé. 'Oku tonu ke tupu e Pangikē Pulé ia heni. Ko 'eku 'eke pe 'e au fakamolemole ki he me'á, he ko e 2.4 na'e tuku 'e he Pule'angá ke nau 'omai, 'ikai ke 'omai ha me'a ia.

Fakamahino ne 'i ai 'a e nō na'e malu'i he Pule'anga ko e 5.6 miliona 'a e Costlow

Ka u fakahoko atu pe 'e au fanga ki'i fehu'i Sea pea toki me'a mai pe 'a e 'Eiki Ministā. Sai Sea ko u toe hoko atu pe mu'a ki he peesi ko eni ...

<010>

Taimi: 1825-1830

'Aisake Eke: ... hokó ko e, 'a ia peesi 19 ko ē 'o e faka-Tongá 'a ia ko e kongá ia 'o e 3.3, 'a ia ko e 3.3 'i he faka-Tongá. Ko e (*Q*) ko e (*R*), kongá (*R*) ko ena he peesi 19 'a ia ko e (*E*) ia 'i he (*A*) (*E*) 'i he kupu peesi 19. Ko e fo'i laine faka, ua fakamuimui mo e fakamuimui 'oku pehē ai, pa'anga na'e patiseti ki hono malu'i 'o ha nō ka na'e 'ikai ke toe 'i ai ha nō fo'ou ia ke malu'i he Pule'angá, 'i he lolotonga e ta'u fakapa'angá Sea.

Kapau leva 'e fai ha 'alu ia kimui ki he 'ū nō malu'i ko eni na'e fai, na'e 'i ai e nō malu'i ia na'e fai he 2022. Ko e malu'i ko iá 'oku 'asi ia ko eni ko e pa'anga 'a e *Costlow* pea na'e fe'unga mo e 5.6 miliona. 'Oku 'asi ia pea ko u 'eke pē au koe'uhí ko e *hā* e me'a 'oku ki'i kehekehe heni 'a e fakamatala ko ení pea mo e pa'anga ko eni na'e nō, na'e 'i ai e nō ia 'i he ta'u fakapa'anga ko ení 'i he 2022 pe ko ha ki'i mata'ivalea pē 'o 'ikai 'ai 'a e me'a ko ení ka ko e 'uhingá ko u 'ohake na'e 'i ai 'a e nō ia 'i he tafa'aki ko ení 'a ia na'e fe'unga ia mo e 5.6 miliona Sea.

Ko hono hokó pē Sea ko u lave pē ki ai toe 'eke pē. 'I he peesi ko eni 43 'a ia ko e 8.6.6 'a ia 'oku felāve'i mo e ki'i tēpile ko eni, 'io kātaki Sea. 'A ia ko e 6.5 pē fakamolemole mei he 'Eiki Minisitā. Ko e tēpile ko eni 'i he peesi ko eni 'i he peesi 33 ko ē 'a e fakamatala pa'anga ko ē ko e *asset liabilities* peesi 33 ko ē 'o e fakapalangí. 'A ia 'oku ha'u ia 'i he peesi ko eni 'i he peesi 35. Ko e kongá ko eni ki loto, 1, 2, 3, 4 kongá 5 'oku pehē ngaahi mo'ua ke totongi hili 'a e māhina 'e 12. Pea 'oku 'asi leva e kongá ai ko e ngaahi mo'ua nō fakapule'angá na'e fe'unga ia pea mo e 460 miliona.

Ko e 'asi ko eni, pea ko e 'asi mai mo e kupu 'e taha, ngaahi 'akauni liliu tauhi, 'a ia ko e 'uhinga ia ki he pa'anga *transfer* ko ē 'a e kau ngāue fakapule'angá. 'Oku te'eki ke 'osi hono 'ave ko eni ki he sino pa'anga ko eni 'a e Pule'angá 'i he *Retirement Fund* Sea. Pea kapau 'e kātaki, 'oku 'i ai e silini ia. 'I he peesi 45 kupu 6.5 'oku 'i ai e pa'anga ia ai 'oku mo'ua he Pule'angá 'oku te'eki ke 'ave 'i he Ta'u Fakapa'anga ko eni 21/22 'aho 30 'o Suné, fe'unga ia mo e 13621.

Tatau ko 'eku 'eke pē au ki he Minisitā ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke fakakau ai e silini ko iá 'i he fakamatala ko ē. 'A ia ko e konga ia ko u 'eke pē koe'uhí 'oku 'ikai ke 'asi ia he *statement* ka 'oku 'i ai e me'a ia ne, ke, mo'ua e Pule'angá. 'A ia ko e 'asi ia hení ko e potungāue pē taha, Potungāue ko eni 'a e Ngoué. 'A ia ko e, 'a ia 'oku 'asi pe ia ai ko e pa'anga 'e 3500 ko e konga ia e kau ngāue ka 'oku 'i ai mo e totongi tupu ia tahamano ma'u e 13621 ka 'oku 'asi ia he fakamatala pa'anga ko eni peesi 35 'a ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha mo'ua ia ai Sea.

Tokanga ki he ngaahi nō malu'i 'a e Pule'anga

Ko e kupu ko e hokó pē ha'u ki he peesi 45 fakamolemole. Ko e peesi 45 'oku 'asi ai ko ē ngaahi nō malu'i ko ē 'a e Pule'angá. Ko 'eku vakai hifo ko ē ki ai Sea fakafehoanaki eni ko e ngaahi kautaha ko eni kamata pē mei he kautaha ko eni ko e Kautaha *City Engineering* mo e *Construction Limited*. Ko 'enau *guarantee* ko ē na'e 'asi ko ē 'i he ta'u ní 524, 524100. Ka na'e pa'anga ko é na'e 'i mui, ta'u fakapa'anga kuo 'osi ko e pa'anga ko ē na'e malu'i ko ē 'e he Pule'angá he kautaha ko eni na'e fe'unga ia mo e 2 miliona, tau 'ai pē fika fakame'á, 2.7 miliona, 'ikai ke toe lau e mo e fika me'á. Na'e 2.7 miliona ia.

'A ia 'oku mahino kiate au ke toki fakapapau'i pē he 'Eiki Minisitā fakamolemole 'oku mahino na'e totongi e nō ko eni mahalo 'uhinga holo ai 'a e pa'anga ko ē, 'o 'alu ko é 'o 500000 'i he kautaha ko eni.

Ko e konga, ko e hokó ko e kautaha ko eni ko e, kautaha *Inter-Pacific Limited*. Ko e kautaha ia ko eni Sea 'oku lahi, hiki ia. Na'e fe'unga ia mo e 2.8 miliona he ta'u fakapa'anga kuo 'osi 2011, 2021 kuo 'alu ia he taimi ni 'o 3.4 miliona. Ko u 'eke pē au ko e hā e 'uhinga 'oku toe hiki? Pe ko e 'uhinga e hiki ko eni 'oku ...

<002>

Taimi: 1830-1835

'Aisake Eke: ... toe fakalahi 'a e *guarantee*, 'a hono toe fakalahi atu 'a e pa'anga ko eni, 'oku nau toe malu'i 'aki 'a e kautaha ko eni he oku hiki, mei he 2.8 ki he 3.4 miliona, 'a ia 'oku hiki 'aki ia 'a e 600000 kilu. Ko hono hoko ko e kautaha ko eni ko e *Island Dredging* ko eni, ko e fika ko ē na'e 'i ai 'i he ta'u kuo 'osi na'e fe'unga ia mo e 2.9 miliona, ko e ta'u ni 'oku holo'aki pē 'a e 2.05, 'a ia 'oku mahino mahalo na'e totongi mahalo, pea ko e 'eke pē ke fakapapau'i pē 'a e fika ko eni.

Ko e fika 'e taha ko e Lulutai, ko e Lulutai 'i he ta'u fakapa'anga kuo 'osi na'e fe'unga ia mo e 10.1 miliona 'a e malu'i, ko eni kuo holo ia 3.3 miliona, ka u 'eke pē ki he 'Eiki Minisitā pē na'e anga fēfē 'a e totongi 'a e me'a ko eni, ko e hā 'a e 'uhinga 'a e holo, pē ko e holo ko eni ko e ha pē ko e totongi ko ē na'e me'a, 'a e 6 miliona tupu ko eni koe'uhi he na'e totongi 'e he Lulutai 'a e fika ko ia. Pē ko e holoki ko e hā 'a e fa'ahinga me'a na'e, 'i he fu'u fo'i liliu ko ia.

Ko e fika hono hoko mahino ‘aupito ko e *Cost Low* foki eni ‘a ia ‘oku 5.6 miliona e, hū fo’ou mai ia, ‘a ia leva ‘i he’ene tu’u pehē ‘a ia ‘oku hiki leva ‘a e fakakātoa ‘a e pa’anga ko eni felāve’i pea mo e pa’anga ‘oku hanga ‘e he Pule’anga ‘o malu’i ko e ngaahi kautaha kehe. Ka ko ‘eku lave’i ko ē heni ‘oku kehe heni, ko e ongo kautaha ko eni ‘e 4 ki ‘olunga, kautaha ia ko ia ko ‘enau nō kae malu’i ‘e he Pule’anga, ko e kautaha ko eni ‘i lalo ‘a eni ko eni fakamuimitaha, *Cost Low*, ko e *refinancing* ia ‘a ia ‘oku mahino ko e kautaha ia ko eni na’e nō ia ‘i he feitu’u he Pangikē, pea hanga ‘e he Pangikē ‘o ‘alu nautolu ‘o ‘alu ki he Pangikē Fakalakalaka kae malu’i ‘e he Pule’anga. Ko e ‘eke pē ia pē ko e hā ‘a e tūkunga ‘o e, ko e 2022 foki eni ia, ko e ha ‘a e tūkunga ‘o e nō ko eni ‘i he taimi ni, koe’uhi ko e fika lahi ia ‘i he me’a ko ia.

Tokanga ki he ngaahi pa’anga talāsiti kau ai e pa’anga ne tali ai Lao ki he tanu hala he 2020

Sea ka u toe ki’i fika pē ‘e taha ‘i he me’a ko eni Sea, ko e ngaahi pa’anga ko eni talāsiti, mahino pē ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi pa’anga talāsiti heni ‘a ia ‘oku ‘asi ia ‘i he peesi ko eni ‘io, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi pa’anga talāsiti heni ‘a ia ‘oku ‘asi ai ‘a e ngaahi *account* ko ē ‘oku ‘inivesi ai ko ē ‘a e ngaahi pa’anga, ‘a ia ‘oku ‘asi he, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi pa’anga heni, ko ‘eku lave heni felāve’i mo e tēpile ko eni, ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga ai ki he tanu hala, felāve’i eni ia mo e fo’i lao ko ē na’e tali ‘i he 2020 ke tanu hala ko eni, pea ‘oku ‘i ai mo hono pa’anga. Pea ko e tu’u ko ē ‘i he fika ko eni, ‘oku mahino ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga ko eni ‘oku ‘asi ‘i he tanu hala, ka ko ‘eku ‘eke pē ‘e au ia he koe’uhi ko e pa’anga hū mai ko ē ‘a e Pule’anga, ‘oku mahino ‘oku ‘ave eni ia, ‘ikai ke ha’u ia ‘alu ia ‘o hoko ia ko e ki’i pa’anga talāsiti. Ka ko ‘eku ‘eke pē ‘e au koe’uhi ko e pa’anga ko eni ‘oku, ko ‘ene hiki ko ē mei he ta’u kuo ‘osi ki he ta’u ni, ‘oku ‘ikai ko ha hiki lahi ia, pea ko ‘eku ‘eke pē ‘e au ki he tānaki ko ē silini ko eni.

‘A ia na’e 5.8 miliona ‘o e fika ko ē ‘o e ta’u kuo ‘osi 21 ‘a e 2021 na’e 5.7, hiki hake eni ‘o 5.8 miliona. Ka ko ‘eku atu pē ‘e au koe’uhi ‘a e ki’i lahi ko eni ia meimei si’isi’i pē ia ‘i he 100000 ta ko e fu’u ta’u kakato e pē ‘oku hu kātoa pē ki he, pē ‘oku toe ‘i ai ha feitu’u ‘oku hū ki ai. ‘Oku ou ‘osi lave’i hifo ‘e au ia e ‘ū pa’anga ko eni fakaivi ke hū mai, ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia ‘i ai, ka ‘oku mahino ‘oku hū kātoa eni heni, felāve’i mo e lao ko eni ‘i he tanu hala he 2020, pea ‘oku mahino pē foki ‘a e feme’a’aki ko eni ‘i he Līpooti ‘a e Potungāue Lalahi, ‘oku, na’a tau fai ai ‘a e feme’a’aki ‘i he pa’anga ko eni, ‘io, ke fakapa’anga ko ē ‘o e tanu hala ka ko e pa’anga ia na’e ‘i ai ‘a e *levy*, na’e fokotu’u ia ‘i he 2020, ke fakapa’anga ‘o e ngāue ko eni, ‘a ia ‘oku 5.8, ka ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ‘oku fēfē ‘a e anga ‘o e ngaahi potungāue, ‘uluaki pē, ko e lahi ko eni ngali si’isi’i pē 2, pe ko e pa’anga ko ē fakata’u ‘oku tānaki ‘oku tānaki e Pule’anga pea toki ‘alu ai ki he me’a ko eni pē ‘oku fēfē, pē tolu, he ‘oku ‘i ai pē komiti ia ‘oku ‘asi ia ‘i he lao, pē ‘oku anga fēfē ‘ene fetu’utaki ko ē mo ‘ene ‘alu ki he langa, ki he tanu hala pē ki he pa’anga ngāue, pē ‘oku anga fēfē ‘a ‘ene fehū’aki kātaki ‘i he pa’anga ko ia.

‘Ikai ngata ai Sea, ‘i he 2020/21 5.7 na’e kau ai ‘a e pa’anga ia ‘e 244097, ko e ‘inasi ia ‘o e vahevahe ‘o e ngaahi kolo ki he ‘ave ko eni ‘o tanu, ‘ave ko ē ke ‘ai ‘aki ko ē ‘enau valitā, kau ai homau ki’i kolo ‘i Matahau, ko e si’i talu eni e tali, ka ‘oku mahino ‘aupito ko e hā, ko e ‘uhinga he ‘oku ki’i ...

<005>

Taimi: 1835-1840

‘Aisake Eke: ...tatali fuoloa ‘a e me’a ko ia koe’uhí ko e ‘alu pē foki e taimi ‘oku toe mamafa ange, ka ko e ki’i vakai’i pē koe’uhí pē koe’uhí ko e tali ko eni ‘a e kakai ki he’enua pa’anga ko eni Sea, ka ko e mahalo ko e ki’i me’a lahi pē ia ‘oku toe ‘eke’i ki he Lulutai.

Ko u vakai hifo heni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ngāue na’e toe ‘ave. Ko e ta’u fakapa’anga kuo ‘osi na’e ‘ave ‘a e 2.5 miliona nai na’e ‘ave ia ki he Pule’anga lolotonga ‘a e ta’u fakalahi’aki ‘a e pa’anga ko ē ‘a e sino ko eni. Ka ko u vakai hifo ko ē he ta’u ni ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha pa’anga ia na’e fe’alu’aki, ka ko ‘eku ‘eke pē ‘a’aku koe’uhí ‘oku holo hifo e pa’anga malu’i mei he 10 ‘o 3 pea ‘ikai ke ngata ai ko hano pa’anga fakalele, he ‘oku mahino pē ‘a e faingata’a’ia ‘a e kautaha ko eni koe’uhi ko e Koviti mo e ngaahi feliuliuaki pehē. Ka ko e ‘eke pē au ia he ko u sio hifo ki he pa’anga ko ē ko e *equity* pa’anga ia ko ē ‘oku ‘alu ko ē ‘inasi ko u vakai hifo ki ai na’e’ ikai ke to’o ia 400000 pē ‘ikai ke ue’i ‘a e silini ia ko ia, pea ke kātaki pē Minisitā fakamolemole ko e ‘ai pē ke ki’i vakai’i ‘a e konga ko eni.

Tokanga ki ha founa ke lava fakaa’u ki he kakai ‘a e pa’anga te’eki ai ke nau tohu

‘Oku ‘i ai foki mo e konga heni ‘e taha ‘a e ‘ū pa’anga ko ē ‘oku ‘ikai pē ko ē ko e ‘ū pa’anga ia ‘a e kakai ka ‘oku te’eki ai pē ke o atu e kakai ia ke ‘ave. ‘A ia ‘oku kau ia he konga lahi 1.65 miliona ko u tui foki mahalo ‘oku kehe pē foki eni ia mo e pa’anga ‘oku tauhi ‘e he Pangikē ko ē Pangikē Pule ‘a e pa’anga ‘a e kakai ‘oku ‘oatu ia mei he ngaahi pangikē ‘oku ‘ikai ke o ange ‘a e kakai ia ‘o tohu pea ‘oku lau miliona pē mo ia ia. Kaikehe ko u ‘ilo pē au ko e me’a fuoloa eni ‘oku hokohoko mai. Ka ko u sio ‘oku ‘alu pē taimi mo ‘ene lahi ko e hā e founa ke lava ke fakahoko ai ki he kakai na’a ‘oku ‘i ai ha ni’ihi heni na’a ‘oku ‘i ai ha’ane pa’anga ‘oku te’eki ke tohu ha’ane vausia, ka koe’uhí ‘oku ou sio pē ‘oku ‘alu pē taimi mo e lahi e fika ko eni, ka ko u tui ‘oku ‘osi mea’i koe’uhí ke fakafoki ‘a e ngaahi pa’anga ko eni Sea.

Tokanga ki he taumu’a e pa’anga talāsiti ‘a e Lulutai tuku ‘i Ha’apai mo ‘Eua

ko ē me’a pē ‘e taha Sea peesi 29 ‘ako ēko e 3.8 pē fakamolemole ‘Eiki Miko ētā. Ko e ‘asi ai ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga talāsiti ‘a e Lulutai ‘oku tuku ‘i Ha’apko ēo ‘Eua. Ko e ta’u fakapa’anga ko eni 21/22 ‘oku ‘i ai ‘a e pa’anga ‘e 487475 pea 20/21 ko e pa’ko ē ‘e 144638 ko e kātaki ko ‘ekko ēke pē ‘a’aku ia ko e hā e taumu’ako ēe pa’anga ko eni pē ko e pa’anga ko eni na’e ‘ave ia he Pule’anga ‘o tuku ‘i he pa’anga talāsiti ko eni ‘i Ha’apai mo ‘Eua, ko ē ‘oku ‘i ai pē hono ...pē ko e pa’anga ia ‘a Ha’apai na’e ‘ave ia ki he Puko ēnga, ka ko ‘eku lave’i foki ko e kautaha eni ia ‘oku ‘ikai ke totonu ke hū iko ē me’a ‘a e Pule’anga, pea kapau ko e kautaha ia ‘alu pē ia ki he’ene me’a fakapa’anga ‘oua ‘e tuifio ‘i he me’a ko eni ‘a e Pule’anga. Kātaki ko ‘eku ‘eke pē ‘a’aku ia koe’uhí ‘oku kamata e fehū’aki holo ‘a e ngaahi fika ko eni. Ko e ‘eke pē ia ‘i he tafa’aki ko eni Sea, ka ko e fanga ki’i me’a pē ia ‘oku lave’i hifo he taimi ni, mahalo ko e me’a lahi taha ‘a e vakai’i ko eni ‘a e kehekehe ko eni ‘a e fika ko ē ‘oku ‘ai ko eni he ‘esitimeti foki ‘o tau hanga ko ē ‘o tali he ta’u. Pea ko e ‘osi ko ia hangē ko e ta’u ko eni 21/22 na’a tau tali he ‘Esitimeti ke ‘ai ‘a e ‘esitimeti ko e 376 miliona.

Ko e pa’anga ko ē na’e ngāue’aki ia ko ē fe’unga pē ia mo e 359 miliona ‘a ia ‘oku tōnounou ‘a e fakamole ia ‘aki ‘a e 16 miliona mahino pē foki ‘oku ‘i ai ‘a e ... ‘asi pē he fakamatala ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tōnounou he tānaki pa’anga hū mai pea mo e ngaahi polokalama pē na’e feliuliuaki, ka mahalo ko e poini lahi pē ia ‘i heni ‘i he taimi ko ē ‘oku fa’a ‘ohake e Patiseti ‘a e fo’i lea fakapālangi foki ko ē ‘a ‘ene mo’oni *realistic* ‘a e mo’oni ‘a e fo’i fika koe’uhí ko e taimi ko ē ‘oku fa’a lahi ai pea ‘amanaki atu foki ‘a e me’a ia ki hē pea ‘ikai ke hoko ia, ka ko

e ki'i poini pē ia 'oku ou 'ohake kaikehe ko u vakai mai 'a e ngaahi ta'u ko ē meimei 'oku 'i he fōtunga pē ko ia. Kaikehe ko e fanga ki'i me'a pē ia 'oku ou lave'i hifo ki heni ki he fakamatala pa'anga ko eni ka ko u fakamālō au fakalukufua koe'uhí ko hono tulituli mai 'o ma'u e taimi ka ko e ki'i me'a pē ia 'oku fai e hoha'a ki ai he taimi ni Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Minisitā Pa'anga ko u lave'i pē 'oku lahi 'a e fehu'i ki he Feitu'u na ka ke tali mai pē.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sai pē Sea ka u ...tapu atu pē Sea ka u tali atu pē 'a e ngaahi fehu'i ko eni kuo tuku mai, kapau he 'ikai ke tali atu ha fehu'i kole ki he Fakafofonga ke toki fakahoko mai.

'Io ko e kongā ko eni ko ē ki he fekau'aki mo e Lipooti 'a e 'Atita ko e lipooti foki ia 'a e 'Atita. 'A ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha lava 'o fakatokanga'i 'a e me'a 'oku 'omai 'e he ...me'a mai he Fakafofonga ka 'oku 'ikai ke lave 'emautolu ia ke kau atu ki he tafa'aki ko ia...

<007>

Taimi: 1840-1845

'Eiki Minisitā Pa'anga : ... ka 'oku fakatokanga'i pē pea 'e fai pē talanoa mo e 'Atita Seniale ki ai.

Tali Pule'anga ki he hoha'a Tongatapu 5 he 'ikai ma'u mai pa'anga mei he Pangike Pule he ta'u fakapa'anga 2022

Ko e lau ko ē ki he pa'anga fekau'aki mo e, na'e 'ikai ke ma'u mai mei he Pangikē Pule 'i he ta'u ko ia ko e tu'unga pē ia 'o e ta'u fakapa'anga ko eni he 2022 na'e 'ikai ke ma'u mai. Mahalo na'a toki ma'u mai ia ki he ta'u fakapa'anga hoko. Ko e taimi ko ia na'e fai ai hono fakahoko 'a e Fakamatala Pa'anga ko ia a'u ki he 'aho 30 'o Sune 'a ia na'e te'eki ke ma'u mai 'a e sēniti na'e faka'amu ke ma'u mai 'i he patiseti.

Tali Pule'anga ki he fehu'ia e pa'anga talasiti ki he halapule'anga

Ko e lave atu pē ki he kongā fekau'aki mo e ngaahi pa'anga talifaki. Hangē pē ko ia na'e lave mai ki ai 'a e Fakafofonga. Ka u lau atu ai pē au ki ai hangē ko e me'a na'e me'a mai ki ai. 'Io ko e Pa'anga Talāsiti ko ia ki he fakalelei'i 'o e halapule'anga ko e pa'anga foki ke fakalelei'i 'a e halapule'anga ē. Ka 'oku ai 'a e tuku'aki ko ē ki he loló ka 'oku toki *access* pē, ka 'oku toki fai pē hono *request* ki he pa'anga ko ia mei he Potungāue Pa'anga pea lava 'a e ngāue'aki 'o e sēniti ko ia pea 'oku tuku pē ko e Talāsiti.

Ko e pa'anga ko ia Talasiti 'i Ha'apai 'a e Lulutai 'a Ha'apai mo 'Eua na'e toe fengāue'aki pē mo e Falepa'anga 'o tuku e sēniti ia 'i hē. Koe'uhi 'oku 'ikai ke 'i ai ha pangikē ia 'a e ANZ 'i Ha'apai pea 'oku ngāue'aki pē 'a e Potungāue Pa'anga 'i Ha'apai mo 'Eua ke tuku ai 'a e sēniti 'o fai mei ai ngaahi totongi mo e ngaahi fe'ave'aki pa'anga ko ia. Ka 'oku lekooti maau pē pea mo fakahoko pē mei ai 'a e ngāue ko eni 'a e Lulutai 'i he lolotonga e taimi ko eni.

Ko e lave atu pē ki he, na'e 'i ai e lau mai 'a e me'a mai 'a e Fakafofonga fekau'aki mo e pa'anga ko eni ko ē ki he fe'ave'aki ko ē 'oku 'ave ki he *transfer value* ē ki he nouti hangē ko 'ene hā atu he nouti. Mahalo ko e me'a fakafika pē ia 'i he si'isi'i ko ē 'a e *amount* 'o 'ikai ke 'asi ia 'i he fika ko ia na'e 'asi mai 'i he Fakamatala Pa'anga ki he Ngaahi Mo'ua pea mo

e Ngaahi Koloa. He hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga 'oku hā atu foki ko e pa'anga 'e 13000 na'e toe mei he tafa'aki ko ia, ka 'oku kau pē 'i loto 'i he fakakātoa 'o e pa'anga ki he ngaahi mo'ua.

Tali Pule'anga 'oku kei hokohoko atu pē ngāue ki he ngaahi 'akauni tuku fuoloa e kakai

Ko e, 'io ko e ngaahi Pa'anga Talāsiti ko ē 'i he Pangike Pule foki 'oku hangē pē ko e me'a 'a e Fakafofonga 'oku fai pē 'a e fanongonongo ia mo hono uingaki'i 'a e pa'anga ko ia ki he ngaahi pangikē ka 'oku me'a pē foki 'a e kakai ke nau ō mai 'o 'ave 'enau ngaahi 'akauni ko eni. Ka 'oku toutou fakahoko ma'u pē 'e he fai hono fanongonongo kiate kinautolu ke nau ō mai 'o 'ave 'a e pa'anga ko ia ki he ngaahi 'akauni tuku fuoloa 'oku tuku fuoloa 'i he ngaahi tafa'aki ko ia. So 'oku kei fakahokohoko atu pē hono fakahoko e ngāue ke uingaki'i 'a kinautolu 'oku fu'u fuoloa 'enau ngaahi 'akauni.

Tali Pule'anga ki he tokanga ki he ngaahi mo'ua totongi 'i he kaha'u

Ko e fekau'aki mo e tafa'aki ko eni ki he ngaahi mo'ua totongi 'i he kaha'u, pē ko ia na'a ku lave ki ai pē ko e *guarantee* 'io ko e 'uhinga 'oku holo ai e kautaha ko eni ko e *City Engineering* 'a ia na'e me'a ki ai e Fakafofonga ko ia koe'uhi ko e ngaahi palanisi eni 'o e ngaahi tu'unga 'o e ngaahi nō 'i he ta'u 'i he 'aho 30 'o Sune 'i hono fakahoko mai mei he Pangike 'oku fakahoko ai ko ē 'a e *guarantee*. Ko nautolu 'oku holo 'oku mahino pē kuo nau totongi e konga pea ko e konga pē eni 'oku kei fai ki ai 'a e mo'ua 'a ia na'e hā 'i he peesi 45. Ka ko nautolu 'oku...

<008>

Taimi: 1845-1850

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ko e kautaha ko eni 'oku hiki hake koe'uhí pē he ko e ko e mahalo ko e tōmui pē 'a e totongi foki 'i he tu'unga ko ia. Ka 'oku kei ka 'oku fakahoko pē 'a e fengāue'aki 'a e pangikē ia mo e ngaahi kautaha ko eni ke fakahoko 'a hono, 'a hono totongi.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e aleapau mo e Kautaha Lulutai

Fekau'aki mo e mo e Kautaha Lulutai ko e aleapau foki eni ia ki, mo e ngaahi mo e fekau'aki mo hono *guarantee* 'o hono hono *maintenance*, hono *maintenance* ko eni ko ē 'o e vaka ka na'e 'i ai pē 'a e 'a e felotoi fakata'u pē fakata'u pē 'a hono pē ko e ta'u fakapa'anga lolotonga eni 'oku hā ai 'a e *amount* ko eni ko e *guarantee* ko hono fakahoko ko ē ko ē 'o e 'o e hangē pē 'oku hā atu 'o hono *maintenance* 'o e 'o e, 'oku tu'u ma'u pē he *maintenance* pea kapau 'e 'osi e ta'u 'oku 'ikai ke ngāue'aki pea 'oku hoko leva ki he ta'u hoko. Pea ko e ki'i fakamatala atu ia ki he tafa'aki ko ia.

Mahalo ko e ngaahi konga lalahi ia kae toki fakahoko mai pē he Fakafofonga 'o kapau 'oku te'eki ke fai atu ha lave ki he toenga 'o e ngaahi fehu'i mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā Pa'anga. Tongatapu 5?

'Aisake Eke: 'Ikai mālō 'aupito pē mahalo ko e ki'i poini pē 'e taha ia 'a ē 'oku pehē *Cost Low* 'a ē na'e 'i ai e ki'i poini pē 'asi ko ē 'i he, kae fakamālō, 'uluaki fakamālō ki he 'Eiki Minisitā mālō 'aupito e fakama'ala'ala mai 'a e ngaahi me'a ko eni ngaahi poini ko eni pea ko u tui ko e ngaahi me'a pē ia ke toe fai ha vakai ki ai 'i he *account* ka hoko. Ka ko e 'io he me'a ko eni ki he mahalo ko e me'a pē ia he nouti 'i he pa'anga ko eni ki he felāve'i ko eni ki he *guarantee* ko ē 'a e *Cost Low* ka 'oku mahino pē ko e ko e 'uhinga 'asi ko ē he nouti 'i mu'a na'e toki na'e 'ikai ke 'i ai ha *guarantee* ia he ta'u fakapa'anga hono uá ka 'oku mahino na'e 'i ai 'a e nima ... mahalo ka 'oku ki'i fetō'aki pē mahalo e fakalea mālō.

Sea Komiti Kakato: Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia Sea 'oku 'i ai pē 'a e kehekehe 'i he fakalea ka 'oku ka 'oku hā kakato atu pē 'a e nō fo'ou ko ia 'i mui he tēpile hangē ko ē 'oku fakahoko atu. Fokotu'u atu.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou 'io me'a mai Fakafofonga 'Eua 11.

Tokanga 'Eua 11 ki he 'ikai ma'u ha fakamo'oni'i ki he ngaahi faikekekehe he mata'ifika he pa'anga fakalalakaka

Taniela Fusimālohi: Sea mālō ko e ko 'eku ki'i foki si'i pē ki he me'a ko eni na'e talanoa ki ai 'a e Tongatapu 5 'ene pehē ko e ta'u hokohoko eni ia 'e tolu 'a e hoko 'a e me'a ko eni 'oku hā ko ē he peesi 4. Ka ko u nofo au 'o fakakaukau pē ko e hā leva 'a e me'a ia ko ē 'oku nōmolo ko e hā e me'a ia ko ē 'oku tonu. He ko e me'a ko eni 'oku 'asi mai ko ē he peesi 4 'oku hangē ia ka au kuo ngata e fakatotolo ia ko ē 'a e 'Atita pea 'oku 'ikai ke ne toe 'ilo 'e ia pē 'e toe, toe 'alu ai ki fē. 'A ia 'oku ne pehē hangē ko ē ko e fakamatala ko ē he nouti 3.5 'oku kau 'i he pa'anga mo e ngaahi pa'anga tatau pehē 'a e palanisi fakakātoa 'a e ngaahi 'akauni 'a ia 'oku pa'anga 'e taha kilu fā mano tolu afe 8 ngeau mā taha (lau mai he Fakafofonga -143801109) tānaki ki ai mo e faikekekehe 'oku 567398 fakahingoa ia ko e pa'anga fakalalakaka te ne to'o kitu'a 'o tānaki fakakātoa leva ia mo e 144368567 pea ko 'ene aofangatuku eni.

Ko e faikekekehe ni he 'aho 30 'o Sune 2001 na'e pa'anga 'e 3.998809 'a ia ko e 3.9 miliona. Fakamatala Pa'anga 'o e ta'u fakapa'anga ko ia 'oku 'ikai te mau ma'u ha toe founga ange ke malava 'o fakamo'oni 'a e ngaahi 'uhinga 'o e faikekekehe ko eni.

'Oku ongo mai ia ka au hangē 'oku misiteli e fo'i me'a ia ko eni. Hangē ia ha 'oku 'ikai ke 'a ia ko e ngata'anga ia e me'a ia 'oku 'ikai ke toe 'ilo ia pē ko e toe 'alu heni ki fē ka ko e me'a ia ko u fie 'eke ko ē ki he Minisitā Pa'anga ko 'etau fakatokanga'i eni pē 'oku tuku pehe'i pē pē 'oku tau feinga ke a'u ki he mo'oni 'a ia ko 'eku ma'u ko ē mei hono 'omai he ta'u kuo 'osi 'e tuku toloi kae kumi pē 'oku ma'u ha lekooti ke ne fakamo'oni'i pē na'e ko u fakamolemole pē he 'oku 'ikai ko ha *Accountant* au ke u mahino'i 'a e 'oku 'i ai pē me'a 'oku mahu'inga mālīe ka au he fakamatala 'a Tongatapu 5. Ka ko e fo'i me'a pē 'oku ou nofo au hoku loto 'a'aku ia he fo'i me'a ko eni ko ē 'oku talamai ko ē 'oku 'ikai ke mau toe ma'u ha founga ange 'e malava 'o fakamo'oni'i ai 'a e 'uhinga 'o e faikekekehe.

Ko e pa'anga tukuhau foki eni Sea 'oku tau fiema'u 'a e mo'oní he 'ikai ke tau lava tautolu 'o tukuange ē ke toe 'asi pehē mai pē he ta'u kaha'u.

<009>

Taimi: 1850-1855

Taniela Fusimālohi: ... ‘a e 3.99809 miliona ko ia ‘oku ‘ikai ke ne ‘ilo pē ‘oku ‘i fē. Pea ‘oku tau fai holo tautolu he mate’i holo, ‘oku talamai ne ‘i ai mo e ngaahi malu’i, ‘i ai ‘a e ngaahi nō na’e totongi mo e hā fua e ngaahi me’a ko ia. Ka ‘oku ‘ikai ke ne hanga ‘e ia ‘o taki fakafoki mai tautolu ki hē pē ‘oku ‘i fē ‘a e 3.9 miliona ko eni.

Ko hono ua Sea ‘i he peesi 45, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi malu’i fe’unga ia mo e 14.9650 ko e fo’i me’a ‘oku ou tokanga ki ai ko e ki’i fakamatala ko ē ‘i ‘olunga. “Malava he ‘Eiki Minisita Pa’anga he fakamafai’i he Kapineti ke foaki ha malu’i ki ha mo’ua fakapa’anga ‘o ha kautaha pisinisi fakapule’anga pē taautaha. Ko e ngaahi mo’ua ia ‘e ala totongi he kaha’u ko e ngaahi mo’ua ia ‘e ala ke hoko.”

‘I he’etau teuteu patiseti ko ē kuo ‘osi na’e kamata ‘omai ki heni ‘a e nō ko eni ‘a e Kautaha ko e *Costlow*. Kuo ‘osi tapuni ‘a e *Costlow* ‘ai ke tu’u pea ko e ‘ai ke tau hoko atu ke malu’i ‘ene toe hā ‘oku ‘ai ke toe malu’i. Ko e pa’anga tukuhaui eni ‘a e kaka’i na’e toki ‘osi eni ‘etau talanoa ‘o pehē kuo fu’u hanga ‘e he Fale Alea ‘o tukuange hono mafai ‘oku ui ko e *delegated power*, ‘oku fu’u tukuange atu ‘e he Fale Alea hono mafai ki he nima ‘oku mama’o ia mei he Falé ke ne hanga ‘o vakai’i ‘a e ngāue ‘oku mamafa.

Na’a tau akó pea tau pehē *oh* na’e ‘uhinga pē ‘a e tukuange pehē ki he ngaahi me’a iiki ange hangē ko ē totongi laiseni pē ‘oku fiha ia. Pea faingofua hono liliu ‘o ‘ikai toe tali. Ko e ngaahi fu’u me’a ko eni ‘e Sea ‘oku ‘ikai ke u tui au ke hanga ‘e he Fale Alea ‘o tukuange pehē hono mafai. Tau toe foki ‘o sivi ‘a e ngaahi Lao ke fakafoki mai hono mafai.

Ko e tupu’anga ‘etau palopalema he ‘aho ni ko e ‘ikai te tau tokanga ke ngāue fakapotopoto ‘aki ‘a hotau mafai. Ko ē kuo tau tukuange ki he Minisita Pa’angá, fa’iteliha pē ia mo e Kapineti ta’etalamai kia tautolu ko e hā ‘a e nō ia ‘e malu’i. Ko e malu’i e tanu hala mo e falekoloa *retail* ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ia ‘o mahino’i pē ‘e ...

‘Eiki Minisita Pa’anga: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu Fakafofonga.

‘Eiki Minisita Pa’anga: Ki’i fakatonutonu atu pē me’a ‘a e Fakafofonga na’e fakahoko ‘e he Minisita Pa’anga mo e Kapineti ta’etalamai ki he Fale Alea. Na’e toki me’a mai pē na’e ‘osi fakahā mai ‘a e nō malu’i ko eni ki he Fale Alea.

Taniela Fusimālohi: Sea, kaikehe ka ko e poini ‘oku mahino pē kuo ‘osi ‘omai ka kuo ‘osi tali ia koe’uhi ko e mafai ia ‘oku ‘i ai. Ka ko u foki au ia ki he fo’i aofangatuku ko eni ‘a e ‘atita ke tau fēfē ‘alā leva ai. Ko e hā ‘a e hoko atu ko e me’a ia ko u fie ‘eke, ka ‘oku mo’oni pē ‘a e ‘Eiki Minisita Pa’anga ‘oku ‘ikai ko ia tonu ka ko e ‘atita seniale. Ko u tui ko ā pē ‘oku tonu ke tau toloi e lipooti ko eni ke ‘ave ki he Komiti Pa’anga ke ‘omai ha fakamatala fakalelei, ko e hā ‘a e me’a na’e hoko ke mahino’i ‘e he ‘atamai ‘oku ‘ikai ke ne lava ‘e ia ‘o lau fakalelei ‘a e fakamatala pa’angá ‘o kau ai au ia. Pea kapau ‘oku ou ongo’i au ia ko u lifusia pehē, huanoa ‘a e tokotaha totongi tukuhaui ko ē ‘oku fanongo mai he taimi ni ko ē ki he me’a ko eni. Pē ‘oku ‘i fē ‘a e 3.9 miliona ko ē na’e tākaki mai ko ē he patiseti pea mo e tokoni mei tu’apule’anga. He ko e tokoni mei tu’apule’angá ko e to’o mo ia mei he kau totongi tukuhaui ‘i tu’apule’anga. Pea ko e me’a ia ‘oku tokanga mai ai ‘a e kau *donor* ke ‘oange ha fakamatala pa’anga ‘oku tonú. ‘Oku ‘ikai te u ‘ilo pē kuo ‘ilo eni he ngaahi fonuá ‘a e ngaahi fepehe’aki ko ē. Na’a ko e me’a ia ‘oku tuai ai ‘enau ‘omai ‘enau ngaahi tokoni na’e totonu ke ‘omai mei ‘Asitelēlia mo

Nu'usila ki he'etau langa fakalalakaka. Kae 'oleva ke fakamatala angé pē ko e hā ko ā e me'a 'oku hokó he 'oku hangē 'oku misitelí ia. Ko e hā, kuo 'osi 'a e 'atita seniale, 'ikai ke u toe 'ilo 'e au pē ko 'etau toe hoko atu mo hai.

Sea Komiti Kakato: 'E Fakafofonga 'Eua 11, ko ho'o fanongo pē e Feitu'u na ki he'eku ui pea tuku mai ha ki'i taimi. Kuo 'ulu'akaua e Pule'anga he taimi ni he fakamalanga kuo ke fai. Ki'i tukuange ki he 'Eiki Minisita Pa'anga ke ne me'a mai. Kae faka'ilonga mai.

Fakamahino Minisita Pa'anga

'Eiki Minisita Pa'anga: 'Io mālō 'aupito 'Eiki Sea kae fai atu ha tali ki he hoha'a kuo fakahoko he Fakafofongá. Pea ...

<010>

Taimi: 1855-1900

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... hangē ko ē na'e fakahoko atú ko e kongá foki eni 'a e, 'a e hoha'a ko ia e 'Atita Senialé. 'I he ta'u fakapa'anga lolotonga 30 'o Sune 2022 ko e fika ia ko ē na'e, 'oku tau talanoa ki ai e 'Atitáko e 567398. Ko e 3.9 miliona ia ko e fika ia 'o e 30 Sune 2021. 'A ia 'oku holo 'a e fiká ia 'i he'ene a'u mai ki he 30 Sune 2022. 'A ia ko e faka'ilonga ia 'oku fakahoko 'a e ngāue ko ē ki hono fakahoko 'o e me'a ko ení.

Ko e 'uhinga pē 'a e ki'i fetō'aki ia ko ení Sea 'oku 'ikai ko ha pehē 'oku mole ha sēniti ke pehē 'oku ngaue'aki hala 'a e senití. Ka koe'uhí pē ko e taimi hono fakafoki 'o e sēniti ki he, mei he tafa'aki ko eni 'o e ngaahi tokoni fakalalakaká ki hono 'ave ko ē ke ngaue'aki he ngaahi ngāue 'a e Pule'angá. Fakatātā'aki pē hangē ko e, 'oku 'i ai foki 'a e taimi ia 'oku fai e ngaahi fakamole ia 'e tahi pea fai e ngaahi fakamole ia he ngaahi misioná ki he pa'anga fakalalakaka. Ka ko e mahalo ko e lea fakapālangí *is a timing issue* ē. Ko e taimi ko ē ke mau hanga ai 'o tuku atu e sēniti ki hē mo e, 'o a'u mai ko ē ki he ta'u fakapa'angá ki he'ene 'osí, 'oku te'eki ai ke mau hono fai e fo'i kongá ko iá. Ka 'i he fakakātoa ia 'o e pa'angá 'oku 'i loto pē ia 'i ai.

Ko e me'a ko ē 'oku fakahoko mai he 'atitá ia, 'oku, na'e fai atu e fakamatala ia ko ē 'o e kau ngāué ka 'oku pehē pē he 'atitá ia 'oku kei 'i ai pē 'ene ki'i tāla'a 'a'ana 'i he fo'i kongá ko iá ka 'oku tonu pē ke kau pē he me'a 'oku, ke fai ki ai 'a e tokangá.

Ko e fehu'i ko ē pe ko e hā 'a e ngāue 'oku lolotonga fai? 'Io 'oku, ko e fakamatala foki eni ia he 'aho 30 Sune 2022. Pea 'i he taimi pē ko eni ko ē na'e fakahoko mai ai ko ē 'o e ngaahi ngāue mai lolotonga he ta'u ko e me'a leva na'e fakahokó na'e fakahoko he kau ngāué kuo pau ke feinga'i ke tatau fakamāhina 'a e pa'anga mo hono taimi ke fe'ave'aki ai. Neongo pē 'oku 'i ai pē ki'i palopalema foki he 'oku mea'i pē he Hou'eiki na'e palopalema e 'initaneti ia 'a tahí. Ka 'oku fai pē 'a e ngāue ke 'ave ha 'initaneti ia 'o 'ave ke fengāue'aki ke 'oua 'e motuhia 'a e ngaahi me'a ko iá. 'Oku 'ikai foki ko ha me'a ia ke pehē 'oku ta'elava.

Sio hangē pe ko e taimi ní 'oku mau 'osi feinga mautolu ke holoki pē ke tatau 'a e fe'ave'akí kae 'ai pē hono taimi totonu. Ke 'alu pē ko ē ofiofi ke 'osi e māhiná pea 'alu koe'uhí pē ko e, ko e holo 'a e fika ko ení. Pea 'oku lava pe ia ke u fakahoko atu 'e Sea ko e fakamatala pa'anga ko eni 'o e ta'u lolotonga ia he 'ikai ke toe hoko 'a e fetō'aki ia ko ení. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki me'a mai.

Fokotu’u pea pou pou’i tukuhifo Fakamatala Pa’anga Pule’anga ki he Komiti Pa’anga ke fai ha fakamatala ki ai ‘Atita Seniale

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e fakamālō pē au ki he fakamatala. Ka ‘oku ‘ikai foki ko e fakamatala eni ia ‘a e ‘Atita Seniale’oku ‘omai ko eni. ‘Oku te’eki ai ke tau fanongo tautolu ki he ‘Atita Seniale’ kuo ne fakamatala ‘a ‘ene ‘uhingá. Pea ko u fakamālō pē ki he ngāue ‘oku fai he Minisitā Pa’angá, ‘uluakí ‘uhí ko e ha’u kātōa pē ‘ū pa’anga ia ki he fo’i kulo pē ‘e taha ‘o toki fetuiaki holo ai pē. Pea ko u tui ko e me’a ia ko ē ‘oku hokó ko e ‘ikai ke fakamahino’i ‘a e fakamatalá ke ha’u taimi ... ha’u. Ka ko u faka’amu pē ke ‘i ai mu’a ha taimi ia ‘o e lipooti ko eni ‘i he Komiti Pa’angá pea fakaafe’i ki ai ‘a e ‘Atita Seniale’ ke ha’u fai ha fakama’ala’ala mo fakamahino he ‘oku fele ‘a e ngaahi fehu’i ia mo e ngaahi me’a ke, ka tau fiamālie.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha pou pou ki he fokotu’u ko eni. Ko e tu’o ua eni hono ‘ohake e fokotu’u ko eni pea ‘oku fakatokanga’i he ‘Eiki Sea ‘a e fokotu’ú. ‘Oku ‘i ai ha pou pou ki ai? Pou pou. Toe ‘i ai ha fokotu’u kehe? ‘Io me’a mai Fakafofonga 7 Tongatapu.

Tokanga kuo ‘osi pulia pa’anga fakalalakaka hāc ‘i he Fakamatala Pa’anga Pule’anga

Paula Piveni Piukala: Sea, tapu mo e Sea, tapu mo e kau Mēmipá. ‘Oku ou fiema’u pē ke u toe muimui atu pē ‘i he fakamalanga na’e fai ‘e ‘Eua 11 pea pehē ki Tongatapu 5. Te u toe foki pē ki he peesi 4. Koe’uhí ko e fakatonuhia na’e ‘omai mei he Minisitā Pa’angá kuo holo ‘a e mata’ifika e 3.99 ki he 5, 500000 tupú. Sea ko e fakalea ko ē ko ē ‘i he lipooti ko eni ‘oku pehé ni, ko e pa’anga fakalalakaka te’eki to’o kitu’a ka ‘oku ‘osi pulia ia. Tānaki ko e, ‘oku ‘i ai, tuku ...

<002>

Taimi: 1900-1905

Paula Piveni Piukala: ... tuku ke u ki’i fakafoki Sea ‘eku fakamatala ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ke u ki’i fakatonutonu atu pē ‘e Sea...

Sea Komiti Kakato: ‘Io fakatonutonu.

Fakatonutonu Pule’anga ‘ikai ha pa’anga ‘e pulia mei he pa’anga fakalalakaka ko e fetō’aki pē he taimí fengaue’aki mo tahi/ngaahi misiona muli

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Kātaki ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha sēniti ia ‘e pulia...

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a hifo Fakafofonga, ki’i me’a hifo pē kae fai ‘a e fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io ko ‘eku fakatonutonu atu pē ‘e Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha sēniti ia ‘e pulia pea ‘oku ‘ikai ke fakahā mai ‘e he ‘atita ia ‘oku pulia ha seniti, ka ko e faka-Tonga pē ia ‘oku ‘omai hangē ko ē ko ‘eku lave atu ki ai ‘anenai, ‘oku. Na’e te’eki ai ke fai hono fe’ave’aki holo ‘a e siliní ia ki he pa’anga fakalalakaka mo e sēniti na’e ngāue’aki ki he angamaheni. Pea ko e, ‘a eni ko eni ‘oku ou lau mo e me’a, ko u lave atu ki ai ‘anenai, ko e taimi’i pē ko ē hono fe’ave’aki ‘oku tōmui, ‘io ‘o hoko ai ko ē ‘a e palopalema ko eni, ka ‘oku

mau ngāue lahi mautolu ia ke ‘oua ‘e toe hoko ‘a e fetōmui’aki ko ení, tautefito ki he fengāue’aki mo tahi, kae 'uma'ā ‘a e ngaahi misiona ko ē ‘i muli, mālō.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai fika 7 Tongatapu.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea, ko e ‘uhinga ‘eku fakalave ko e fo’i pa’anga ko eni ‘e 3.99 ko e fo’i pa’anga ia ‘o e ‘aho 30 ‘o Sune 2021, te’eki ai ke ngāue ‘a e fo’i mata’ifika ia ko ia, ke mo’oni ‘a e fakamatala ‘oku ‘omai ‘e he Minisitā Pa’anga, kuo ‘osi ngāue ‘a e mata’ifika ko ia ki he 5 kilu ko ē, fo’i fakamatala pa’anga kehekehe mo’oni.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io ‘i ‘olunga pē ‘i he setesi, ‘oku fakamatala mai ai ‘a e ‘atita ki he fo’i faikehekehe ko e 500000, ‘oku ui, ‘i he a’u mai ko ē ki he ‘aho 30 ‘o Sune 2022, ‘oku 500000 pea ‘i he’ene pehē ‘ana ia ko e faikehekehe ia ‘i he 30 ‘o Sune na’e, he 2021 na’e 3.9 ‘i he taimi ko ē ‘aho 30 ‘o Sune 2022, ko e kehekehe na’e 567,398, hangē ko ia ko ‘eku lave atu ‘anenai, ko e fetō’aki pē ‘a e taimi hono ‘ave holo ‘a e seniti, ka ‘oku mau ngāue lahi ke fai hono ke ‘oua ‘e toe hoko ‘a e palopalema ko ia. Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea kapau na’e mo’oni ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai.

Paula Piveni Piukala: ... ‘a e fakalea ko eni ‘oku ‘omai ‘e he Minisitā, ‘ikai ke toe *necessary* ‘ikai ke toe fiema’u ia ke ‘asi mai fo’i setesi fika 2. Ko e fakamatala ko ē ki he 30 ‘o Sune 2022, ko e kehekehe ko ē ko ē ‘o e *development budget* pē ko e pa’anga fakalalakaka, ko hono kehekehe na’e totonu ke 1 kilu, 144 miliona 144 miliona, ko e kehekehe ia.

Ko e me’a ko ē ‘oku ‘asi ‘i he lekooti ko e 143, pea ko e kehekehe ko ē ‘oku *unaccounted for* ‘oku ‘asi ko e pa’anga fakalalakaka te’eki to’o ia ki tu’a ka ‘oku ‘osi puli ia, ko e ‘uhinga ia ko ē.

Fakamamafa Pule’anga te’eki ai ha sēniti ‘e mole he ‘oku ‘ikai tatau ia mo e lipooti mai ‘a e ‘atita

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i fakatonutonu atu pē Sea. ‘Oku te’eki ai ke puli ha sēniti, ko e palanisi eni ia ‘o e sēniti, ‘a ia ‘oku hā atu ko e 143 ka ‘oku hangē ko e, pea tānaki ki ai ‘a e seniti ia na’e te’eki ai ke fe’ave’aki ke ‘omai ke tānaki ke a’u hake ki he 144. ‘A ia ‘oku pehē leva ‘e he ‘atita mou toe o ‘o feinga’i ke tonu ke kakato, ke taimi ‘o e tonu ‘emau taimi hono fe’ave’aki holo ‘a e seniti ke a’u ko ē ki he 30 ‘o Sune ‘o e ta’u ni kuo mau ‘o ‘ikai ke toe hoko ‘a e palopalema ko ia.

Ka ko e ‘aonga pē ke fakatokanga’i ‘e he Fale ni mo e kau Mēmipa Sea, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha sēniti ia ‘e mole, pea ko e lipooti ia ‘a e ‘atita ‘oku ‘ikai ke ne talamai ‘e ia ‘oku mole ha sēniti mālō.

Sea Komiti Kakato: Sai pē Fakafofonga ...

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki’i faka’osi atu pē me’a ko eni Sea.

Sea Komiti Kakato: Te u tuku atu ‘e au ke ke malanga, te u tuku atu ‘e au ke ke malanga ka u tokoni pē ki ho’o malanga he ‘oku mo’oni ‘a e Feitu’u na. Ko e 143801109 ‘oku ou hanga ‘o kole ‘i he 144, 368,507 ‘oku ma’u ai ‘a e 567,398 ko e faikehekehe ia, ka ke hoko atu ‘a e Feitu’u na. Ko e 3,989,809 ko ia ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e Fakafofonga 11 ‘oku ‘i fē.

Tokanga ki he toe ‘asi mai mata’ifika 3.998 he Fakamatala Pa’anga ‘o e 2021

Paula Piveni Piukala: Sea, ko e mahu’inga eni Sea ‘eku fakamalanga, kapau te mou foki ki he lipooti tatau ‘o e 2021, ‘oku kei ‘asi pē ai e fo’i mahu’inga ko e 3.998, ka kapau na’e mo’oni ‘a e fakamatala ko ē he ‘ikai ke toe faka, hū mai ‘aki e.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ke u ki’i tokoni atu Sea. Ko e lipooti ko ē ‘o e 30 ‘o Sune 2021 ‘e pau ke ‘asi ai ‘a e 398 ia he koe’uhi he ‘oku fakahoa e fika, ko e fiema’u ia ‘a e founa tauhitohi ke fakahoa ‘o e fika ‘o e ta’u ni mo e ta’u kuo ‘osi, pea kuo pau ke hā mai ‘a e fo’i fika ia, neongo ‘oku ‘ikai ke ‘i ai, ko e fika leva ‘o e ta’u ni, ‘a eni pē ko ē na’e fakahū mai, mālō.

Paula Piveni Piukala: ‘E Sea, ‘oku ou ...

<005>

Taimi: 1905-1910

Paula Piveni Piukala: ...Kole ki he Kalake ke ne fakafoki e lipooti ko ē kapau ‘e ‘omai ‘a e lipooti ko ē 2021. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga lelei ko e ‘uhinga ‘eku *argue* Sea kapau na’e mo’oni ‘a e fakamatala ko ē na’e ‘ikai ke toe *necessary* ke toe ‘omai e fo’i lekooti ko ē, ka ko e ‘uhinga hono ‘omai e lekooti ko ē pea ne toe fakamatala mai ‘oku ‘ikai te u ma’u ha toe founa ange ke malava ‘o fakamo’oni’i ‘a e ngaahi ‘uhinga ‘o e faikehekehe Sea ko e poini ia.

Lord Tu’iha’angana: Ki’i tokoni atu ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Tali pē he Feitu’u na e tokoni? ‘Io sai.

Kole ki he Fale ke ‘ai mo nau ma’u e laumalie ko e fefala’aki

Lord Tu’iha’angana: Tapu pē mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato pau pē ‘oku ma’uloloa e feme’a’aki, kole pē ki he Fakafofonga ‘ai pē mu’a ke ai mo ha ki’i me’i falala ai ke tau kae tuku e fu’u pehē pē ia mo e tu’u ‘ene, ki’i fai ha ki’i falala ki he ‘Eiki Minisitā he me’a ko ē ‘oku ne ‘omai, ka ko e fokotu’u ē ‘oku ‘omai mei he me’a Fakafofonga ‘Eua 11 ke ‘ave ki he komiti na’a lava ‘o fakaafe’i mai ‘a e ‘Atita ko e fa’ahinga tu’u ko ē he ‘ikai ..ka ko u kole pē au ‘omai ha ki’i taimi pea ‘ai ha ki’i loto ‘oku tau fefalala’aki pea ko ‘ene ‘e ‘ave ki he komiti pea ko eni ‘oku tau tali ke ‘ave ki he komiti pou pou au ki ai ke fai hono toe ki’i fakama’ala’ala he komiti mo e ngaahi me’a ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga pea kapau ‘e lava mai ki ai ‘a e ‘Atita ko e hā ‘ene ‘uhinga ka te tau ...ko e tohi e ...ka a’u mai ‘a e ‘Atita ‘o fakahoko mai pea tau ...ka ko e kole pē ia Fakafofonga ‘ai pē tau ki’i ‘ai pea ‘i ai ha ki’i taimi ‘oku tau fefalala’aki ka te tu’u pē kita he *negative* pea *negative* pē me’a kotoa, ‘ai mo ha ki’i taimi tau ki’i ...toka’ i atu e me’a ‘oku me’a mai he ‘Eiki Minisitā ko eni te tau hoko atu ki ha komiti ke tau ...ke ‘ai pē me’a mo tau melino pē Sea kae ha’u pē mo’oni he ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ‘oku loto ke tanu e mo’oni, tau fiema’u e mo’oni ke ha’u ki’i fakalelei’i pē ‘etau founa he ko tautolu eni mo e fanga tokoua pē ‘oku tau feme’a’aki heni mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai pē Fakafofonga.

Tui Sea Fale Alea ‘i ai tōkehekehe ‘i he faka’uhinga he Fakamatala Pa’anga Pule’anga

Lord Fakafanua: Ko e tātaki atu pē ki he me’a ‘a Tongatapu 7 kapau ‘e tokoni pē ki he’ene fakamalanga. Koe’uhí ‘oku ou fanongo pē au ‘oku ‘i ai ‘a e tōkehekehe he faka’uhinga. ‘Oku ‘uhinga pē eni Sea koe’uhí ko e lipooti foki eni ia ‘a e ‘Atita pea ‘i he ma’u ia ‘a e ‘Atita ‘oku ‘ikai ke ne ma’u ‘e ia ‘a e founga ‘a e ‘uhinga ‘oku faikehekehe ai ‘a e fika. Ka ‘oku ‘uhinga lelei pē ‘a e me’a ‘oku me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga. ‘A ia ko e tali ē ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ka koe’uhí ke fakapapau ‘i pē ‘oku tonu e ‘ū fika ko eni he lekooti Sea.

Ko e *account* fakalalakaka ‘a ia ‘oku fakahā mai he lipooti ko eni ‘oku 143 miliona (801109) valu kilu taha afe teau mā hiva. Ko hono fakalea ia Sea pea ‘oku ‘i ai ‘a e konga ‘oku te’eki to’o kitu’a. ‘A ia ko e pa’anga fakalalakaka te’eki to’o kitu’a ko hono faikehekehe toki tātaki ki ai. ‘A ia ‘oku nima kilu ono mano fitu afe tolungeau hiva valu (567398) tātaki ‘i e nima kilu ono mano fitu afe tolungeau hiva valu (567398) pea mo e 143 miliona valu kilu taha afe teau mā hiva (801109) ‘o ma’u mei ai ‘a e 144 miliona tolu kilu ono mano valu afe nimangeau mā fitu (368807).

Ko e fakamatala ko ē setesi faka’osi. Ko e faikehekehe ‘i he lipooti ko ē ta’u fakapa’anga kuohili. ‘A ia ko e ta’ u 2021 na’e 3998809 (3 miliona hiva kilu hiva mano valu afe valungeau mā hiva). Ko e lipooti e ‘Aita kuo holo hifo ‘a e faikehekehe holo hifo ‘a e pa’anga fakalalakaka te’eki to’o kitu’a mei he 3 miliona tupu meimei 4 miliona ‘o 500000, mahino leva mei ai ‘oku fai e ngāue ‘a e Pule’anga ke holoki e faikehekehe neongo iá fakahā mai pē he lipooti ‘e ‘Atita Seniale ‘oku ‘ikai te ne ma’u ‘e ia ha toe founga ange ke malava fakamo’oni ‘a e ngaahi ‘uhinga ‘o e faikehekehe, ka ‘oku mahino ‘oku fai e ngāue ke holoki e faikehekehe ‘a eni ko eni ‘oku ‘osi fakamatala mai he ‘Eiki Minisitā Pa’anga. ‘I he fakamatala hoko mai ‘oku ‘i ai ‘etau faka’amu ‘e holo hifo e 3 miliona 900000 ki he 500000 ko ē ‘oku lipooti mai ko eni ki he 0 ‘i he lipooti hoko mai. Ko e fakama’ala’ala pē ‘oku fai e ngāue kapau ‘oku mou kei fiema’u pē ke fakaikiiki ‘a e ...

Paula Piveni Piukala: Fakatonutonu atu ‘a e Nōpele Fika 2 ‘a Ha’apai ‘e Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Paula Piveni Piukala: Ko hono ‘uhinga he ‘oku ‘ikai ‘uhinga lelei ‘e faingofua ki he ‘Atita ke ne pehē mai kuo holo mei he 399 hala mo ha fo’i *statement* hē ko e poini ia ko ē ‘a’aku, hā e ‘uhinga ‘oku tau toe ‘ai ai ke tau toe ...

<007>

Taimi: 1910-1915

Paula Piveni Piukala : .. hela hono *interpret* ko ‘ene talamai ko e faikehekehe eni ia ‘aho ‘e 21 ‘aho 30 ‘o Sune 2021.

Lord Fakafanua : Sea.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Io 'Eiki Nōpele.

Lord Fakafanua : Ko e faifika ‘oku ‘ikai ke toe fiema’u ia ke fakamatala ‘a e holo. ‘O kapau ‘oku to’o ē mei hē pea si’isi’i e fika ko e holó ia. ‘Oku ‘ikai ke fiema’u ia ke toe sipela’i mai ‘oku hā pē ia ‘i he lipooti.

Paula Piveni Piukala : Fakatonutonu fanongo mai kau toe lau’i e fo’i sētesi.

Lord Fakafanua : Fakatonutonu.

'Eiki Sea Kōmiti Kakato : Fakamolemole Fakafofonga ē.

Paula Piveni Piukala : Ko e faikehekehe ‘i he ‘aho 30.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia.

Paula Piveni Piukala : Ko e faikehekehe ni ‘oku fe’unga mo e pa’anga ‘e 39 miliona. Fakamatala Pa’anga ‘o e ta’u fakapa’anga ko ia ‘oku ‘ikai te u ma’u. Poiní ia. Kapau na’a ne pehē mai ko e Fakamatala Pa’anga ‘o e ta’u ko ia kuo holo 500000 ka ‘oku ‘ikai ke u ma’u e fakamatala ko ia.

Lord Fakafanua : Sea fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato : Ki’i fakatonutonu Fakafofonga ē.

Lord Fakafanua : Ko e Lipooti eni e ta’u fakapa’anga 2022 ...

Sea Kōmiti Kakato : ‘Oleva pē 'Eiki Nōpele ē fakamolemole. ‘Oku ki’i hoha’a pē Fakafofonga koe’uhi ‘oku ‘i ai e maika. Ki’i holoholo pē koe’uhi ka u lava fakamā’opo’opo ho’omo feme’a’aki ē. ‘Ai ho’o fakatonutonu 'Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai.

Lord Fakafanua : Sea kapau na’e hala ‘eku fakamatala ‘e hala hono tānaki e ‘u fika,

Sea Kōmiti Kakato : ‘E 'Eiki Nōpele ‘io ‘oku mo’oni ‘aupito ‘aupito pē 143 tānaki mo e faikehekehe ‘o ma’u ‘a e 144. Ko e 300.9 ‘a ia ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e Fakafofonga ‘oku mahino mai pē ia pea mo e me’a konga kimui. Ko e me’a ko ia ‘oku tokanga ki ai e kau Mēmipa ia ko e 500000 ko ia ‘oku ke me’a ki ai mo e me’a mai ‘a e Minisitā Pa’anga ‘oku ‘i fē ia ‘a e fo’i tu’unga ko ia ‘oku ‘i ai. Ka ko u lave’i pē foki ko e tokotaha ko eni ‘oku ‘i ai ‘ene mea’i lelei ‘a e me’a faka’atita. Mea’i lelei ‘a e me’a faka’atita ‘a e Minisitā Pa’anga ko eni. Ki’i me’a mai ange Minisitā Pa’anga.

Fakama’ala’ala ki he nouti 3.5 & mo fokotu’u Minisita Pa’anga ke tali Fakamatala Pa’anga Pule’anga

'Eiki Minisitā Pa'anga : ‘Io mālō ‘aupito 'Eiki Sea. Toe tānaki atu pē ki he fakamatala. Kuo ‘osi kamata pē ko ē sētesi ia ‘a e ‘Atita ‘oku talanoa ia he nouti 3.5 koe’uhi pē foki ‘oku ‘i ai e fika. ‘Oku ‘i ai e ‘u fiká ai. Pea ‘oku ne hanga ‘o talamai ‘a e faikehekehe ‘o e ta’u lolotonga he ‘oku mahino ko ‘ene lipooti ta’u lolotonga. Ko e fo’i sētesi ko ē ko ē ki he 30 ‘o Sune 21 ko e ‘ai pē ia ke mahino ‘a e fakahoa ‘o e ngaahi sētesi ko ia. Ka ‘oku felāve’i ‘a e konga ia ‘i mui pea mo e faikehekehe ko ena ‘oku talanoa ki ai ‘i he nouti ‘a e 3.5 mo e kamata ‘o e ngāue. Kae hangē ko e fakahoko atu Sea ‘oku mahino pē ‘oku ‘omai ‘e he lipooti ‘Atita pea ‘oku fai

‘a e tokanga ki ai ‘a e ngāue. Ko u fokotu’u atu Sea ke tali e lipooti kae toki fai ha fakama'ala'ala ia he Kōmiti ...

Sea Kōmiti Kakato : Fakamolemole pē 'Eiki Minisitā ka koe'uhi 'oku 'osi ai e fokotu' u pea 'oku pou pou' i pea ko hoku fatongia kuo pau ke u pālōti' i. 'Oku fokotu' u mai 'e he Fakafofonga 'Eua 11 ke 'ave mu' a ki he Kōmiti Pa'anga 'a e lipooti ko eni pea 'omai mo e 'Atita ki ai ke fai ha feme' a' aki 'o fekau' aki mo e fika ko eni 'oku 'ikai mahino ki he kau Mēmipa 'o e Falé. Pea ko e fokotu' u ia pea 'oku fai e pou pou ka 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha fokotu' u. Ko e fokotu' u 'a e Feitu' u na ia ke tali ka ko hoku fatongia 'oku 'i ai e fokotu' u. Fokotu' u pea pou pou ...

Lord Tu'iha'angana : Sea ke u ki' i tokoni atu pē ki he... Ko e me' a ko eni fokotu' u ko eni 'oku fai ko e angamaheni pē. Angamaheni pē eni ki he Fakamatala Pa'anga ko eni 'oku 'omai ko eni 'oku fa' a fokotu' u mai pē ia 'o 'ave ki hē.. 'Oku ai fokotu' u 'e ni' ihi 'oku fa' a fou pē ki hē fai mai hono vete 'a e ngaahi me' a ko eni 'oku fai ai 'a e ta' emahino mo e me' a 'oku tokanga ki ai e Hou'eiki pea toki foki mai 'oku 'ikai ko ha me' a fo' ou.

Sea Kōmiti Kakato : Ki' i tokoni atu pē Nopele fika 1. Ha leva e me' a te u fai koe' uhi 'oku 'osi 'i ai e fokotu' u ia he Fale ni. Ko e hā 'a e angamaheni he Fale ni 'oku tau angamaheni he Fale ni 'oku tau angamaheni ki ai. Ka 'i ai leva ha fokotu' u ko e angamaheni ia 'oku 'i he Sea ke ne faka'apa'apa' i 'a e fokotu' u 'a e Mēmipa ko ia he kuo pou pou' i 'o fakatatau ki he' etau Tohi Tu'utu'uni.

Lord Tu'iha'angana : Ko 'eku 'uhinga pē 'aku Sea mo' oni koe ia pau ke pālōti 'e koe 'ene fokotu' u pea tali pea 'ave, Ko 'eku 'uhinga pē au ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'ene fokotu' u mai ke tali kae toki 'ave ki he me' a. Sai pē ia tuku pē ia ke tali e fokotu' u ke 'ave ki he Kōmiti Pa'anga he 'oku angamaheni pē fokotu' u mai ia 'a ha taha pea pālōti' i pea 'alu.

Sea Kōmiti Kakato : Mo' oni 'aupito pē me' a 'oku ke me' a ki ai. Fokotu' u pea pou pou ko ia 'oku loto ke tali ke 'ave 'a e Fakamatala Pa'anga 'o e 'aho 30 Sune 2021

Mateni Tapueluelu : Sea fakamolemole pē Sea. Kātaki ko e kole pē eni ia ko hono 'uhinga Sea 'oku 'i ai e fanga ki' i me' a 'oku mau loto ke mau toe malanga atu ai ko hono 'uhingá pē ke fakatokanga' i 'o 'ave fakataha hangē ko e me' a na' e kole ki ai e Pule'anga.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga kapau 'e pehē te tau toloi tautolu ki 'apongipongi kuo 'osi 'etau taimi. Kapau 'e 'ave ki he Kōmiti pea ke me' a ki ai mou me' a ki ai 'o fai e 'u fakatonutonu ka tau nga' unu 'etau ngāue. Ko e fakamalanga heni...

Mateni Tapueluelu : Sea ko e kole atu fakamolemole pē lava ke tau toki faka'osi 'apongipongi. Me' a he 'oku 'i ai 'a e 'u me' a 'oku mau tokanga ke toe ...

<008>

Taimi: 1915-1917

Mateni Tapueluelu: ... kātaki pē 'oku 'ikai ko e me' a pe ...

Sea Komiti Kakato: Tui kote fakamolemole.

Mateni Tapueluelu: Mālō 'aupito Sea. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu Hou'eiki ho'omou kei ma'u ivi pea mālō e kātaki ko e talu ē ho'omou me'a heni 'aneuhu 'o a'u mai ki he houa efiāfi. Fakamolemole atu pē he fua fatongia 'a e motu'a ni kapau 'oku 'i ai ha fehalaaki mo ho'omou vakaí. Tau liliu 'o Fale Alea.

(Pea na'e liliu 'o Fale Alea pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Fakamālō atu Hou'eiki toloi e Fale ki he 2:00 'apongipongi tau kelesi.

Kelesi

(Na'e fakahoko ai pē ia 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

<009>